

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY

NO. 07846

SHOLEM ASHS DEREKH IN DER
YIDISHER EYBIKAYT

Isaac Turkow-Grudberg

•

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified.

If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

יצחק טורקאוֹוֹ-גרודבערג

שְׁלוֹם אֶשׁ דֶּרֶךְ
אין דער ייִדישער אייִביקייט

מאַנאַגראַפֿיע

מיט אַ הקדמה פֿון

דוד בן-ארי

(פאַרויצער פֿונעם קוראַטאָריום פֿון בית שלום אַש)

„בית שלום אַש“

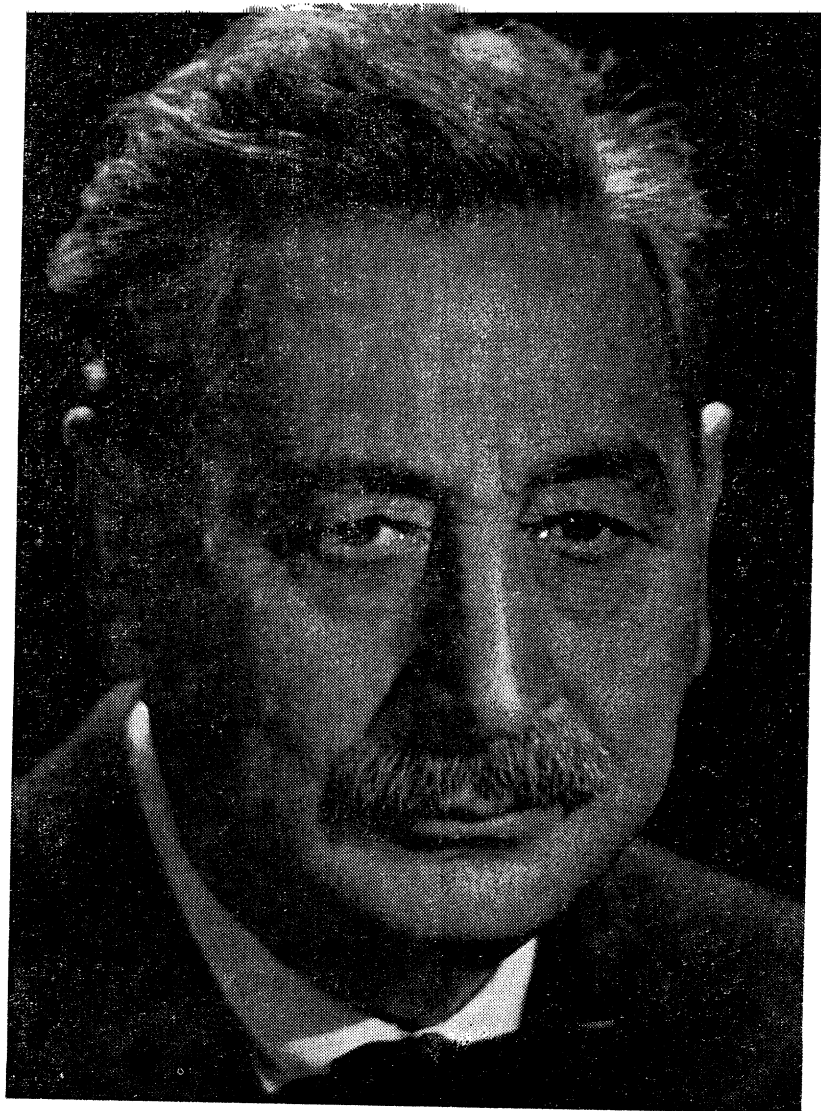
תשכ״ח — בתים — 1967

ITZHOK TURKOW-GRUDBERG
THE WAY OF SHOLEM ASCH

יצחק טורקוב-גרודברג
דרכו של שלום אש לנצח ישראל

© Copyright, 1967
by Sholem Asch-House
Bath-Jam, Israel

דפוס „אורלי“, ת"א, טל. 32062

שלום אש א בן־שישים

תוכן

זייט	הקדמה
5	דוד בן-ארי: שלום אש און בתיים
16	I צען יאר
29	II אויף מיין וועג...
43	III וואַנדערונגען
61	IV דעם שרייבערס וויג
74	V מאַמע און חדר
90	VI ערד און הימל, פון שטעטל אין דער וועלט
113	VII קידוש השם, משיחיות, גאולה
127	VIII ארץ-ישראל
146	IX דאָס טעאַטער פון שלום אש
167	X ביים כותל המערבי
182	XI בית שלום אש

ה ק ד מ ה

דוד בן-ארי

שלום אש און בתים

ד י פאלגנדיקע מאַנאַגראַפֿיע איז די ערשטע פּובליקאַציע פּון בית שלום אש בכלל און זי ווערט אַרויסגעגעבן אינעם צענטן יאָר נאַכן אַוועקגיין פּונעם גרויסן שרייבער אין דער אייביקייט. דער מחבר פון דער מאַנאַגראַפֿיע האָט זיך געשטעלט פאַר אַ ציל — באַלייכטנדיק אויף אַ פּאַפּולערן אופן דעם שאַפּונג-וועג פון שלום אשן — באַזונדערס אַרויסצוהייבן די לאַנגיאַריקע און ענגע פאַרבינדונג פּונעם שרייבער מיט ארץ-ישראל, לסוף: מיט דער מדינה ישראל. דאָס לעצטע איז ווידער נישט-צערטיילט פאַרבונדן מיט דער שטאַט בתים, גראַד ווי די שטאַט האָט זיך פאַרבונדן מיטן נאַמען: שלום אש. ווילט זיך מיר, דעם מענטשן, וועלכער האָט גורם געווען די דאָזיקע קעגנזייטיקע פאַרבינדונג — ווי אַ הקדמה צו דער מאַנאַגראַפֿיע — דערציילן ווען און ווי אַזוי דאָס איז געשען.

מיט אַ דרייצן יאָר צוריק האָבן מיר זיך צופעליק צוזאַמען-געטראָפּן אין טבריה: אַרויסגייענדיק פּונעם אויטאָ ביי די חמי טבריה האָבן מיר זיך אַנגעשטויסן פנים אל פנים. איך האָב גראַד געהאַלטן הינטערן אַרעם זיין בוך „דער מאַן פון נצרת“ און שלום אש האָט עס דערקענט. האָט ער מיך אַ פּרעג געטון:

— יונגערמאַן, ווי געפעלט אייך עפעס מיין ספר?

איך האָב עס נאָך נישט געהאַט איבערגעלייענט און אַזוי האָב איך אים טאַקע געענטפערט; כ׳האַב בלויז צוגעגעבן די פראַגע: פאַרוואָס שילדערט ער דעם פּאַן וויאַדאַמסקי אויף אַזאַ מאַדנע אופן? שלום אַש האָט מיך אַנגעקוקט מיט אַביסל פאַרדרוס אין זיינע גרויסע אויגן און אַ זאַג־געטון: „יונגערמאַן, איר האָט דאָך נאָר וואָס געזאָגט, אַז איר האָט נאָך נישט געענדיקט ליענען דאָס בוך, טאָ וואָס שטעלט איר קשיות?“

יענער צוזאַמענטרעף איז געוואָרן גורלדיק — פאַר מיר, פאַר בת־ים און פאַר שלום אַשן אַליין: מיר האָבן זיך אָפּגעשמועסט צו טרעפן נאָכאַמאָל ווען איך וועל ענדיקן דאָס בוך. דאָן האָבן מיר זיך אַנגעהויבן אָפּטער צו טרעפן און — שמועסנדיק וועגן פאַרשידענע ענינים — האָב איך אים פאַרבעטן מיט דער פרוי צו קומען אויף אַ באַזוך צו אונדז אין בת־ים. געציילטע וואָכן שפּעטער זענען טאַקע שלום און מאַטילדאַ אַש געקומען צו אונדז צו גאַסט.

די שטאַט בת־ים האָט זיך דאָן געפונען אין אַנהייב פון איר אַנטוויקלונג. דאָס איז געווען אַ שטאַט פון כמעט בלויז עולים — עולים פון צענדליקער לענדער, פון פאַרשידענע עקן פון דער יידישער צעשפרייטקייט. אויף די זאַמדן פון בת־ים האָבן כסדר אַרויסגעשפּראַצט נייע גאַסן, נייע הייזער דאָ און דאָרט, פרישע אינדזלען פון גרינס און בלומען.

שלום אַש, וועלכער האָט פאַר זיך דערזען אַזאַ פאַרשידנאַרטי־קייט: דעם גרויסן מידבר פון איין זייט, דעם פּראַכטפולן ים־ברעג — פון דער צווייטער; דעם ים פון עולים אין יפו און די פילפאַרביקע באַפעלקערונג אין דער נייער שטאַט — האָט ווי אויפגעלעבט אין דער דאָזיקער סביבה פון אויפקום און יונגשאַפט. ער איז נישט מיד געוואָרן צו באַזוכן פאַרשידענע פּלעצער — שולן, קינדערגערטנער א.א.וו. — און ס׳האַט אים געפרייט דאָס האַרץ צו טרעפן אַזויפיל יידן, פאַרטוענע אין אַ גרויסער אויפבו־אַרבעט; באַזונדערס — יידן פון דער שארית הפליטה, „מיינע

יידן", ווי ער האט געזאגט. ער האט ממש געשיינט פון נחת און הנאה. „ס'לעבט, ס'וואקסט", האט ער געקוואַלן. און ווען איך האב אים פאַרגעשלאָגן צו באַזעצן זיך ביי אונדז, האָט עס אויסגעזען, ווי ער וואָלט בלוז געוואַרט אויף דעם פאַרשלאָג, ווייל ער האָט זיך גלייך מיט שימחה אָנגעכאַפט: „יא, גערעכט, מ'דאַרף זיך קויפן אַ נחלה און באַזעצן אין בת־ים".

אַבער קורץ נאָך דער מחשבה איז געקומען דאָס באַדענקען זיך. פון איין זייט איז געווען שטאַרק זיין רצון צו באַזעצן זיך אין ישראל, ס'האָט אים געלאָקט דער געדאַנק צו בויען זיך אַ היים אינעם שיינעם, יונגן בת־ים; פון דער אַנדערער זייט האָט אים געמאַטערט די שרעק, צי ער וועט דאָ געפינען מנוחה פאַר זיין שאַפן; צי וועט ער נישט זיין ווידער אויסגעשטעלט אויף די ווילדע העצערעיען, וועלכע פאַרשידענע קרייזן האָבן קעגן אים געפירט אין דער גאַרער וועלט — צי וועט עס זיך אויך נישט אָפּשלאָגן דאָ, אין ישראל?

אַזעלכע מחשבות האָבן שטאַרק געמאַטערט — אפשר מער זיין פרוי, מאַטילדע, ווי שלום אַשן אַליין. זי איז דאָך געווען די וועלכע האָט זיך באַמיט צו שאַפן אַ שוין־וואַנט פאַר שלום אַשן קעגן די קלעפּ פון דרויסן, זי האָט געוואַכט איבער זיין פּערזענ־לעכער און שעפּערישער רו. אַבער ש. אַש איז אָנגעצונדן געוואָרן פון דער גרויסער וואַרעמקייט, וואָס מיר האָבן אים אַרויסגעוויזן, פון אונדזער שטאַרקן באַגער ער זאָל זיך באַזעצן אין בת־ים און דאָס איז געוואָרן דער עיקר גורם פון זיין באַשלוס. ער האָט בלוז געשטעלט אַ תנאי, אַז דאָס הויז זאָל זיך געפינען אין שכנות מיט מיין הויז און דערפאַר טאַקע איז דער פּלאַץ געקויפט געוואָרן אויף אַרלוזורוב גאַס, אַקעגנאיבער מיין הויז.

נאָך אין טאָג פון לייגן דעם ווינקלשטיין פאַר זיין הויז אין ארץ־ישראל, אויף אַרלוזורוב 48 אין בת־ים, איז פאַרגעקומען אַ געראַנגל: פרוי מאַטילדע אַש האָט מיך אַוועקגערופן אין אַ זייט און געפרווט אין לעצטן מאָמענט מבטל צו מאַכן דעם ענין.

„איר וויסט דאך, בן-ארי“ — האָט זי מיר געזאָגט — „שלום אַש
 איז אַ קינסטלער און האָט אַ סך קעגנערס... דאָס לאַנד איז קליין...
 צו וואָס געמט איר אויף זיך אַזעלכע שווערע צרות און פאַר-
 אַנטוואָרטלעכקייט? אפשר אַנולירנט מען דאָס אַליק, כל זמן ס'איז
 נאָך צייט?“

מיר האָבן זיך אָבער נישט איינגעבראַכן, נישט אונטערגעגעבן.
 דער ווינקלשטיין איז געלייגט געוואָרן. די קעגנערס, וואָס האָבן
 זיך דאָ און דאָרט געלאָזט הערן, זענען גיך אַנטשוויגן געוואָרן,
 די דראָנגען זענען אַנטשטומט געוואָרן. שלום אַשס חלום זינט
 יאַרצענדליקער — צו לעבן אין ארץ-ישראל — הייבט זיך אָן צו
 פאַרווירקלעכן אין מדינת ישראל. שלום אַש, דער וועלט-
 וואַנדערער, הייבט זיך אָן צוצוגרייטן צום באַזעצן זיך ווי אַ תושב
 אין ישראל. ער, וועלכער האָט זיך שוין געהאַט געבויט היימען,
 ווילעס אין די שענסטע פלעצער פון דער וועלט, איז גליקלעך
 מיט דער נייער באַשיידענער היים. וואָס בויט זיך פאַר אים אין
 דעם קליינעם עולם-שטעטל ביי די ברעגן פון מיטללענדישן ים,
 אין דער יונגער שטאָט דרומדיק פון דער אוראַלטער שטאָט יפו.

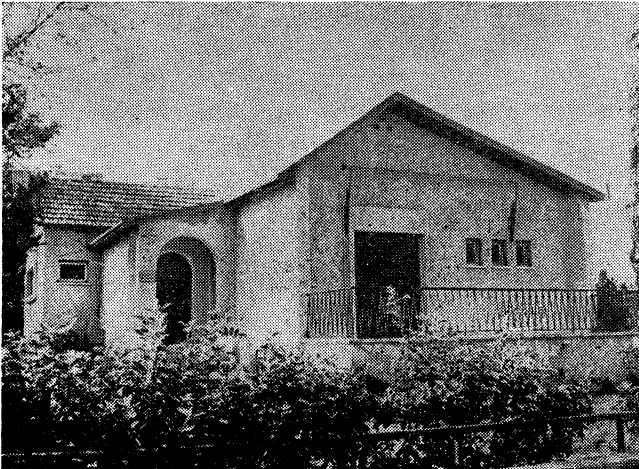
עס הייבט זיך אָן די תקופה פון מאַכן פלענער, אָנהייבן די
 בוי-אַרבעטן. שלום אַש געפינט זיך דאָן אין לאַנדאָן, שטודירט
 די צוגעשיקטע פלענער, מאַכט זיינע באַמערקונגען, אויסבעסע-
 רונגען. ער חלומט שוין צו זיצן ביים קאַמין, דעם מאַרמורנעם
 פייעראַוויץ, וואָס מ'בויט אויס פאַר אים אין זיין נייער היים.

ס'דערנענטערט זיך דער טאַג פון חנוכה הבית. אַ גרעסערע
 דעלעגאַציע פון דער שטאָט-פאַרוואַלטונג, דער הסתדרת און אַנ-
 דערע אינסטיטוציעס, קומט אויפן פלי-פלאַץ אין לוד מקבל פנים
 צו זיין שלום אַשן, וועלכער קומט צום לעצטן מאָל ווי אַ טוריסט
 קיין ישראל, וווּ ער וועט שוין פאַרבלייבן אַ תושב. שלום אַש
 וויינט און לאַכט פון פרייד און גליק.

דערווייל — ביז די מעבל וועט איינגעשטעלט ווערן — וויינט
 דאָס פאַרל אַש אינעם האַטעל „דן“. ווילט זיך דערמאָנען אַ כאַראַק-

שלום און מאַטילדאַ אַש צו גאַסט ביי דוד און בתיה בן-ארי ;

דאָס הויז פון שלום אַש אין בתים

טעריסטישן עפיזאד פון יענע טעג: איד בין געקומען א געוויסן פרימארגן צו זיי, אראפצוברענגען זיי קיין בת-ים. די אשם זענען נאך געווען פארן פרישטיק און ס'איז אויסגעקומען אביסל צוצווארטן. קלאפט אן דאס האטעל-יינגל אין דער טיר און דערלאנגט שלום אשן א פארמאכטן בריוו, וואס איז נארוואס אנגעקומען. אינעם קאנווערט האט זיך אויך געפונען א טשעק פון „אקום“. שלום אש האט נישט פארשטאנען לכתחילה וועגן וואס עס האנדלט זיך און מיך געבעטן, איד זאל אים דערקלערן. דאס איז געווען א טשעק אויף 14 ישראלדיקע פונט מיט פרוטות — האנאראר פאר זיינס א נאָוועלע, וואס איז געלייענט געווארן אין ראדיא. שלום אש איז געווען אויסער זיך פאר גליק. ער האט געקוישט דעם טשעק, גערופן: „מאדזשע, זע מיט דיינע אייגענע אויגן, דאס ערשטע געלט, וואס איך בין זוכה געווען צו פארדינען אין ישראל!“ ער האט עס געהאלטן אין איין מורמלען פאר גליק און טרערן זענען געפלאסן פון זיינע אויגן.

יענער טאג איז פארוואנדלט געווארן ביי אים אין א גרויסן יום-טוב. ס'איז געווען אן אנהייב פון די יום-טובדיקע טעג פון שלום אשם וווינען און שאפן אין בת-ים; יום-טובדיקע טעג, וועגן וועלכע ער האט אן לעבן לאנג געחלומט, ווי ער האט עס נישט איינמאל אונדז דערציילט אין די לאנגע אונטן, וואס ער האט פארבראכט ביי אונדז אין שטוב. „איך בין ווידער צווישן מיינע יידן, מיינע ליעבערעס, וואס פאר זיי בין איך געווען און פארבליבן דער מלך פון דער יידישער ליטעראטור.“

דער יום-טוב איז אויך געווען פאר אונדז, פאר בת-ים. שלום אשם בליקן האבן געווארעמט די יידן פון דער שטאט; ער האט אנגעקוואלן פון אונדזערע קינדערלעך, געגרויסט זיך מיטן ווקס פון שטעטל. ער איז געווארן א טייל פון בת-ים, דער שטאלץ פון בת-ים, א דערמונטערונג פאר דער אנטוויקלונג פון דער שטאט און א דאנק אים האט זיך אנגעהויבן צו פארשפרייטן דער רום פון אונדזער שטאט איבער דער יידישער וועלט.

דער טאָג פון שלום אָשס אַרײַנציען זיך אין זײַן הויז, איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַן אמתן יום־טוב פאַר בת־ים און פאַר די אָשס. ווען איך בין זײ געקומען נעמען קײן בת־ים און געשמועסט נאָך מיט זײ ביז דער באַשטימטער שעה ווען מיר האָבן געזאָלט אַרויספאַרן, איז שלום אָשס אומגעדולד געוואַקסן פון מינוט צו מינוט. ער האָט כסדר געקוקט אויפן זײַגער, ווי ער וואָלט וועלן אונטערטרייבן די ווייזערס זײ זאָלן זיך שנעלער באַוועגן. און ווען מיר זענען שוין צוגעקומען צום הויז אין בת־ים האָט ער אַ שטראַלנדיקער זיך אָנגעהויבן צו חנדלען צו זײַן מאַדזשיען: „זעסט, ס'איז נישט קײן חלום, מיר זענען סוף־כל־סוף געקומען צו זיך אַהיים...“ און פאַרטראַכטנדיק זיך אַ רגע האָט ער צו איר אַ זאָג־געטון: „לױטן מינהג דאַרף איך זיך נעמען אויף די הענט און אַרײַנטראַגן, אָבער דערצו האָב איך שוין נישט קײן כוח...“ דערביי האָט ער זיך דערמאַנט: „אַחוץ דעם, מאַדזשיע, מוז איך נאָך פריער אַ מזוזה אָנקלאַפן.“ ער האָט אָנגעטון אַ קאַפל, אָנגעקלאַפט די מזוזה און אַוועק־געשטעלט זיך זאָגן אַ קאַפּיטל תהילים.

אין שטוב, ווען מיר זענען אַרײַן, איז ער געגאַנגען פון ווינקל צו ווינקל און געפרייט זיך מיט יעדער קלייניקייט, געטרונקען „לחיים“ מיט יעדן איינעם — מיט די פאַרשטייערט פון דער עיריה, פון דער הסתדרות; מיט גוטע פריינד, פאַר־ערערס, וואָס האָבן אָנגעפילט די שטוב. אַלע האָבן געפילט די גרויסקייט פון דעם מאַמענט פון שלום אָשס באַזעצן זיך. צווישן אַ מיליאָן יידן אַרום מיר דאָ — ווי ער האָט זיך אויסגע־דריקט.

די פאַמיליע אָש איז גאָר גיך געוואָרן אַ לעבעדיקע טײל פונעם בת־ימער פּײַזאָש: שלום אָש ווערט אַ מיטגליד פון דער הסתדרות, אינטערעסירט זיך מיט די שולן און דער עיקר — מיט די שול־קינדער. ער שפאַצירט אַרום נחתדיק איבער די גאַסן פון בת־ים, ספּעציעל — איבער די אַלייען און ביים ים־

ברעג. אָפּטמאַל טרעפט מען אים אַרומגערינגלט מיט צענדליקער קינדער. און אויב ער פאַרפעלט אַ טאַג זיינס אַ שפּאַציר — קומען יונג און אַלט צו אונדז געוויר ווערן צי ס'האַט עפעס חלילה נישט פּאַסירט מיט שלום אַשן. מ'טרעפט אים אויף יעדער פייערונג אין בת-ים, אויף יעדער קולטור-אונטערנעמונג, אויף יעדער שול-אימפרעזע.

אין לאַנד איז דאָן געוואָרן אַ שווערע צייט: די פעדאָניס, די עגיפּטישע טעראָריסטן, האָבן יעדן טאַג איבערגעלאָזט זייערע בלוטיקע סימנים אין פאַרשידענע פּונקטן פון לאַנד. שלום אַשן האָט עס שרעקלעך ווי געטון: „צי איז נאָך ווייניק יידיש בלוט פאַרגאַסן געוואָרן?“ — האָט ער געפרעגט מיט ווייטיק. אין די אַראַבישע לענדער האָט די פרעסע שוין געמאַכט פּלענער, ווי אזוי זיי וועלן פאַרברענגען אין תל-אביב, נאָך דעם ווען אַלע יידן וועלן אַריינגעוואָרפן ווערן אין ים אַרײַן. שלום אַש לייענט וועגן דעם אין דער אויסלענדישער פרעסע — עס ברויזט אין אים דער צאָרן. און דאָן קומט אָן די פּאָדערונג פון דער אַמעריקאַנער אַמבאַסאַדע צו אַלע אירע בירגערס צו פאַרלאָזן דאָס לאַנד. שלום אַש און זיין פרוי באַקומען אַ דרינגענדיקע אויפפּאָדערונג. די לעצטע שיף דאַרף אָפּגיין — זיי מוזן שוין פאַרלאָזן דאָס לאַנד. ער ענטפּערט רואיק און קלאָר: „גיין, איך וועל נישט אוועקפאַרן“.

אָן אַלגעמיינע מאַביליזאַציע ווערט פּראַקלאַמירט אין לאַנד. דער אַמעריקאַנער אַמבאַסאַדאַר שיקט אַ ספּעציעלן שליח, אַז די אַשס זאָלן תּיכּף ומיד אַרויספּליען. שלום אַש ענטפּערט קאַטעגאָריש: וואָס עס זאָל נישט זיין באַשערט — ער וועט בלייבן מיט אַלע יידן צוזאַמען. דער אַמבאַסאַדאַר שלאָגט פאַר די אַשס זאָלן איבערגיין ווײַנען אין דער אַמעריקאַנער אַמבאַ-סאַדע. דערויף האָט שלום אַש געענטפּערט, אַז „אויב ס'האַלט טאַקע אזוי שלעכט מיט מײַנע יידן אין ישראל, וויל איך מער נישט בלייבן לעבן; קיין צווייטן חורבן פּוילן וויל איך מער

נישט איבערלעבן". דער אמבאסאדאר האט אים פארגעשלאגן ער זאל כאטש ארויסהענגען אן אמעריקאנער פאן אויף זיין הויז, כדי דאס זאל אים באשיצן. אש האט דערויף גאנץ קאלט געענטפערט, אז אויב די ווייס-בלויע פאן קאן אים נישט באשיצן אין ישראל, וויל ער נישט מער לעבן.

די סיני-אקציע איז געווארן א געשעענער פאקט. פולע מאס-קירונג פון דער ליכט ביי נאכט. די וועגן זענען פול מיט מאביליזירטע, די עלטערע גייען אין דער ציווילער פארטיידיקונג. ארום חצות קומט צו מיר שלום אש מיט א בקשה: „איר גייט דאך מן הסתם דורכפירן א קאנטראל פון די פאסטנס. מיר קיין פלאץ, איך זאל האלטן שמירה, האט איר נישט געוואלט געבן. נעמט מיך כאטש מיט אויף דער אינספעקציע — לאזט מיך האבן דאס געפיל, אז איך טו אויך עפעס“.

ס'איז שווער איבערצוגעבן מיט וואס פאר א באגייסטערונג שלום אש איז אויפגענומען געווארן אויף די פארשידענע פלאץ-צווקעס. אבער אייניקע כאראקטעריסטישע עפיזאדן ווילט זיך אומבאדינגט דערציילן: ביי איין פאסטן האבן מיר געטראפן אן עלטערן מענטשן, וואס האט געציטערט פון קעלט. שלום אש האט אויסגעטון זיין רעקל און איבערגעלאזט עס דעם יידן; אויף א צווייט ארט האט ער זיך טוועטער אויסגעטון און אוועק-געגעבן. כ'האב געהאט דאס געפיל, אז ער וואלט גערן אוועק-געגעבן א חלק פון זיך אליין.

ווען ס'האבן אנגעהויבן אנצוקומען די ידיעות וועגן אונדזערע ערשטע נצחונות, האט אש ממש געטאנצט פאר פרייד. מאדזשיע איז געווען פארצווייפלט צוליב זיין אויפהייטערונג — זי האט מורא געהאט אז דאס הארץ זאל אים חלילה נישט פלאצן פאר שמחה.

ווען די מלחמה האט זיך געענדיקט האט שלום אש מיט פרייד אויפגענומען דעם פארשלאג פונעם העכערן פאליציי-אפיציר, יעקב נש, צו באזוכן דעם נארוואס איינגעשטילטן פראנט.

שלום אַש פאַרט אַרום איבערן מדבר סיני, זעט מיט זיינע
אייגענע אויגן די געפאַנגענע, די שטעט, וואָס זענען דעראַבערט
געוואָרן פון יידישע יינגלעך; די צעשעדיקטע מצרישע טאַנקן,
אַרמאַטן, זייער מעכטיקע באַוואַפנונג און די טויזנטער שייך
זייערע, וואָס האָבן זיך געוואַלגערט אין מדבר. אייניקע טעג
און נעכט איז ער כסדר געווען אונטערן איינדרוק פונעם גע-
זענענעם. „זינט דאָס יידישע פאַלק עקזיסטירט, האָט עס נאָך אַזאַ
גבורה נישט באַוויזן“ — זאָגט ער צו מיר. — „דאָס מוז מען
באַשרייבן. איך וועל אַנשרייבן אַ בוך איבער דער העראַיק פונעם
יינגן ישראל. קיינער אויסער מיר וועט עס נישט אַנשרייבן. קיינער
איז נישט מסוגל אַזוי צו שילדערן די גרויסקייט פונעם נצחון,
ווי איך.“

שלום אַש האָט נישט זוכה געווען דאָס ווערק אַנצושרייבן.
ערב פּרילינג 1957 איז ער שווער קראַנק געוואָרן. נאָכן קומען
אַביסל צו זיך — איז ער אַרויסגעפאַרן מיט דער פּרוי צו זייער
טאָכטער אין לאַנדאָן.

די לעצטע נאַכט אין ישראל האָט שלום אַש פאַרבאַכט אויף
אַ מסיבה ביי אונדז אין הויז, וווּ ס'זענען געווען די סאַלדאַטן
און אַפיצירן פון אונדזער גדוד. איז ער אַרומגעגאַנגען צווישן
זיי, ווי אין חלום; אויף די אייניקע פאַרווונדעטע, וואָס זענען
געווען צווישן זיי, האָט ער געקוקט, ווי אויף הייליקע. ער האָט
געגלעט זייערע באַנדאַזשירטע ווונדן, ווי ער וואַלט וועלן העלפן
זיי דערמיט. און ווען ער האָט זיך שפּעט ביינאַכט געזעגנט —
כדי נאָך איבערשלאָפן אייניקע שעה פאַרן אַוועקפליען קיין
לאַנדאָן, האָט ער געזאָגט: „דאָס איז געווען דער שענסטער טאַג
אין מיין לעבן... האָבן די זכיה צו פאַרבּרענגען אַן אַוונט מיט
אונדזערע גיבורים נאָך אַזאַ נצחון — דאָס איז אַ חלום, וואָס
האָט זיך מיר אַפילו נישט געחלומט ביז איצט.“

איך האָב געבעטן שלום אַשן ער זאל איבערנעמען שליחותן
פאַר אונדזער שטאַט, זיך טרעפן מיט פאַרשידענע פּערזענלעכ-

קייטן אין לאַנדאָן און ניו־יאָרק, ווערבירן זיי, ווי פריינד פון
בתים. ער צינדט זיך אָן צו דעם פאַרשלאַג. ער פלאַנט אויפצו־
בויען אַ גרויס קולטור־הויז אין בתים. ער איז זיכער, אַז זיינער
אַ לאַנדאָנער פריינד, ראַבינאוויטש, וועט העלפן דערצו. ער
אַנטוויקלט אויך פאַר אונדז אַ גרויסן פלאַן פון אַראָפּברענגען
פאַרשידענע פריינד און באַקאַנטע — זאָלן זיי קומען, באַזעצן זיך
אין בתים, קויפן אַ נחלה, בויען ווילעס, הייזער. ליידער איז
שוין אָבער גאַרנישט געוואָרן פון אַלע פלענער. זיין ברויזנדיק
לעבן איז פּלוצלינג איבערגעריסן געוואָרן.

צען יאָר זענען פאַרביי זינט איד האָב זיך געזעגנט מיט
שלום אַשן — פאַר זיין לעצטן פּלי קיין לאַנדאָן. ווען מיר האָבן
אים באַגלייט צום פּלי־פּלאַץ קיין לוד, האָט קיינער פון אונדז
נישט געגלויבט, אַז דאָס איז געווען זיין לעצטע רייזע — אונדזער
לעצטער צוזאַמענטרעף מיטן לעבעדיקן ריז פון דער יידישער
ליטעראַטור. ער אַליין האָט אָבער געהאַט, ווייזט אויס, עפעס
אַ פאַרגעפּיל. יענעם פּרימאַרגן איז ער אַרױפּגעקומען צו מיר
אין שטוב אַריין און געבעטן מיין קליין יינגל ער זאָל מיט אים
אַרויסגיין שפּאַצירן איבער די גאַסן. תמיד פלעגט ער ליב האָבן
אַליין אַרומצושפּאַצירן איבער די גאַסן, ביים ברעג פון ים. דאָס־
מאָל האָט ער גאַר געבעטן מיין יינגל, וועלכן ער האָט טאַקע
זייער ליב געהאַט, ער זאָל אים פירן. ווייזט אויס, אַז אַזוי אַרום
האָט ער זיך געוואָלט געזעגענען מיט זיין באַליבט בתים, מיטן
ים און מיט די גאַסן פון שטעטל און דורך מיין זון — מיטן
יונגן דור פון זיין באַליבטער לעצטער היים; דעם יונגן דור,
אין וועלכן ער האָט זיך מיט ליבע געשפּיגלט און געחלומט
צו ווערן פון אים געלייענט, דערקענט און פאַרשטאַנען.

דוד בן־ארי

פאַרזיצער פונעם קוראַטאָריום

פון בית שלום אַש

בתים, זומער 1967.

I.

צען יאָר

10 -טער יולי 1967. אין ישראל — און אויסער ישראל — הערט מען נאָך די אָפהילכן פון די פאַרביסענע קאַמפּן אין דער „מלחמה פון די זעקס טעג“, ווען די ישראל-אַרמיי האָט אָפּגעהאַלטן אַ ניצחון, וואָס האָט אַפּשר נישט קיין גלייכן אין דער געשיכטע פון מלחמות - זי האָט באַזיגט די באַוואָפּנטע מיטן מאַדערנסטן געווער אַרמייען פון דריי אַראַבישע מלוכות. און ביי די ברעגן פון סועץ-קאַנאַל, וואָס איז פּלוצלינג געוואָרן די גרע-נעץ, וועלכע טיילט פּאַנאַדער די עגיפּטישע אַרמיי פון דער ישראלדיקער, הערט מען ווידער די שיסעריי פון האַרמאַטן, קוילנ-וואַרפּערס און מיגענוואַרפּעס; אונטערן הימל פון סיני-האַלב-אינדזל קומען ווידער פאַר פאַרביטערטע אַוויאַציע-שלאַכטן.

ס'האַבן זיך נאָך נישט געענדיקט די שלשים-אזכרות נאָך די געפּאַלענע אין דער „מלחמה פון זעקס טעג“ און שוין שוואַרצן זיך אין די צייטונגען די טרויער-מעלדונגען וועגן נייע קרבנות. און גראַד איז עס די צענטע יאַרצייט נאָכן אַוועקגיין אין דער אייביקייט פון שלום אַשן אין לאַנדאָן, וווּ ער האָט זיך גע-פונען אויף אַ באַזוך ביי זיין טאַכטער, רות שאַפּער. ס'ערשטע מאָל זינט ניין יאָר ווערט נישט איינגעאַרדנט אינעם גאַרטן פון בית שלום אַש אין בת-ים — אין דער לעצטער היים פונעם גרויסן שרייבער, די היים וואָס איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ קולטור-הויז און מוזיי אויף זיין נאָמען — צום ערשטן מאָל ווערט דאָרט נישט איינגעאַרדנט די יאָר-יערלעכע אימפּאַזאַנטע אזכרה. ביי

אזויפיל טרויער-פייערונגען, וואָס קומען פֿאַר אין גאַנצן לאַנד — און ביים אַקאַמפּאַניאַמענט פון די שיעורייען אַרום סועי-קאַנאַל — איז עפעס נישט געווען קיין אַרט אויף נאָך אַן אזכרה, כאַטש ס'האַט זיך דאָס מאַל געהאַנדלט וועגן אַזאַ קיילעכדיקער דאַטע, ווי צען יאָר. איז מען אָפּגעקומען מיט אַ רעפּעראַט „שלום אַשם דרך אין דער יידישער אייביקייט“ און פֿאַרלייענען פֿראַגמענטן פון זיינע ווערק.

אַבער אין די פֿאַרשידענע ווייטקייטן פון דער יידישער צע-שפּרייטקייט איז די צענטע יאַרצייט פון שלום אַשן גאַר ברייט אָפּגעמערקט געוואָרן. אין ישראל — אין אַ טייל פון דער פרע-סע, אין ראַדיאָ מיט ספּעציעלע אוידיציעס; אין אַרגענטינע און פון דער צווייטער זייט — אין פּוילן, זענען גאַנצע זייטן אַוועק-געגעבן געוואָרן שלום אַשן און זיין שאַפּן. די דאָזיקע דאַטע פונעם גרויסן פֿאַרלוסט, וואָס עס האָט געליטן די גאַנצע יידישע קולטור-וועלט; די יידישע ליטעראַטור אין איר גאַנצער פּילשטראַ-מיקייט — די צענטע יאַרצייט פון שלום אַשן איז נישט אַדורך אומבאַמערקט. פֿאַרקערט — זי איז פֿאַרשידנאַרטיק און מיט אַ סך יראת הכבוד אָפּגעמערקט געוואָרן.

דאָס איז נישט קיין צופאַל. ס'איז אַ פּוועל-יוצא פונעם באַ-ווסטזיין — כּוואַלט געזאַגט: פונעם קאַלעקטיוון יידישע באַ-ווסטזיין — אַז ס'איז געקומען די צייט די גאַנצע יידישע עפנט-לעכקייט זאָל זיך אין דער אָפּשאַצונג פון שלום אַשן דערהייבן איבער די סיכסוכים און אינטריגעס; איבער כּויליגאַנישע אָנפאַלן און פּערזענלעכער נקמה-זוכעריי; איבער דעם נישט-פֿאַרגינען און אויסטראַכטן בילבולים, וואָס איז געווען אַזוי כאַראַקטעריס-טיש אין דער באַציונג פון געוויסע פּערזאָנען און קרייזן אין דער יידישער ליטעראַטור און פרעסע צו שלום אַשן. און נישט בלויז אין די לעצטע יאָרן — כלומרשט צוליב זיין „מאַן פון נצרת“ (כאַטש די תקופה איז טאַקע געווען די צום מיינסטן פֿאַרביסענע און פֿאַרפעסטעטע — זי האָט אויך צום מיינסטן פֿאַרמט שלום

אַשן, אין אַ גרויסער מאַס גורם געווען זיין פּלוצלינגדיקן טויט) —
נייערט די גאַנצע כּמעט זעכציק יאָר זינט שלום אַש איז דער-
שינען אין דער יידישער ליטעראַטור. ס'איז געקומען די צייט אַפּ-
צושאַצן שלום אַשן, דעם גרויסן יידישן פּראָזע-מייסטער, זיינע
קינסטלערישע ווערטן און נאַציאָנאַלע קולטור-באַדייטונג. אויס-
שיילן דעם שאַפּער שלום אַשן — דעם פּרוכטיקסטן און פּאַרנע-
מיקסטן שאַפּער פון דער יידישער פּראָזע — פון דער מיט קויט
און פּאַרסטמן ליפּן-שוים באַגאַסענער געשטאַלט, דער פּערזאָן
שלום אַש.

עס האָט דערציילט דער איניציאַטאָר פון שלום אַשס באַ-
זעצן זיך אין בת-ים, דער דעמלטיקער בירגערמייסטער פון דער
שטאָט דוד בן-ארי, אַז ווען ר'האַט צוגערעדט שלום אַשן מיט דער
פּרוי זיך צו באַזעצן אין בת-ים, האָט אים שלום אַש געוואָרנט, אַז
ער וועט האָבן צרות דערפון; אַז זיך, אַשס, גאַנץ לעבן איז
ער אַ סיבה פון מחלוקת; וווּ ער קומט אינטריגירט מען און
מ'גראַבט אונטער אים, די שונאים לאָזן אים נישט צו רו און לאָזן
נישט צורו זיינע פּריינד. און ס'איז דאָך נישט קיין סוד, אַז אַפילו
אין 1955, ווען ס'איז געלייגט געוואָרן דער ווינקלשטיין פּאַרן
אויפבויען שלום אַשס הויז אין בת-ים, זענען געשיקט געוואָרן
צום ה' בן-ארי אַנאַנימען, אַז מ'וועט וואָרפן אַ באַמבע אויפן הויז,
אַז מ'וועט נישט שווייגן, נישט רוען, נישט דערלאָזן...

שלום אַש אַליין האָט אויסגעצייכנט געוואוסט וועגן דער באַ-
ציונג און די אינטריגעס קעגן אים. אין אַ בריוו צום דיכטער
מלך ראָוויטש (פון סטעמפּאַרד, דעם 6-טן סעפטעמבער 1941)
שרייבט ש. אַש: „איך האָב ביי מיר אַפּגעמאַכט נישט צו רעאַגירן
סיי אויף אַנפּאַלן ווי אויף לויבגעזאַנגען — צוליב דעם איינציקן
טעם: עס איז נישטאָ קיין דערהויבן און קיין פּאַלן — נאָר אין
דיר אַליין, אייך ענטפּער איך אַפּ און דאַנק אייך נישט פּאַר די
לויבגעזאַנגען, נאָר פּאַר דער אומפּאַרטייאַישקייט, מיט וועלכער
איר זענט צוגעגאַנגען צום לייענען מיין בוך, צוליב דעם האָט

עס געווירקט אויף אייך. ביי אונדז לייענט מען נישט מער מיינע ביכער — נאָר, איר זאָלט מיר מוחל זיין, מען שפּיאַנירט זיי נאָך. מען קוקט אויס צו געפינען אַ טריפה פּסול, כדי צו שרייען: הוראַ נאַ זשידאָ! אָבער עס איז נישט אַן איינרעדעניש, נאָר מיין פעסטער גלויבן, אַז לעגיאַנען וואַרטן אויף מיינע ביכער, לעגיאַנען זענען וועלכע זענען פאַרלוירן און בלאַנדזשען אין אַ טונקעלן בין השמשות, וואָס איז געפאַלן אויף דער וועלט, מער — אונדזער וועלט. היינט דערזען זיי איינצלנע — מאַרגן — מיליאַנען. און זאָגט מיר וואָס איר ווילט, איך גלייב באמונה שלימה, אַז איך טרעט אויס אַ וועג פון דער פינצטערער נאַכט פאַר מיין פּאַלק — אַן דעם גלויבן וואָלט שווער געווען איבערצוטראַגן די איזאָלירונג און די פאַרפּאָלגונג...

דאָס איז געווען אַ טיפּער אַליין־באַוווסטזיין ביי שלום אַשן. עס איז נישט געווען קיין שום פאַרפּאָלגונג־מאַניע אין זיינע פעסטשטעלונגען און חשדים, נישט געווען קיין איבערטרײַבונג אין זיי. אויב ס'איז געווען אַן איבערטרײַבונג, איז עס גיכער אין דער ראַל, וואָס שלום אַש האָט זיך אַליין צוגעשריבן אינעם לעבן פונעם יידישן פּאַלק, אין דער איבערצייגונג, אַז ער איז בכוח צו מאַכן אַן איבערקערעניש אינעם לעבן פונעם פּאַלק, אין זיין גע־שיכטלעכער אַנטוויקלונג. נייערט דאָס איז נישט געווען זיינס אַ שוואַכקייט פון די לעצטע יאָרן — מיר געפינען אַנדייטונגען דערויף שוין אין שלום אַשס יוגנט, גראַד ווי מיר געפינען אין אַ סך פון זיינע ערשטע שאַפונגען גרונט־מאַטיוון, צומאָל סקיצן, פון זיינע שפּעטערדיקע גרויסע ווערק. אין זיינס אַן אויטאָביאָ־גראַפיע שרייבט ש. אַש, אַז אין זיינע ערשטע שרייבערישע פּרוון איז ער „געווען דער מענטש, וואָס האָט אויסגעלייזט דאָס יידישע פּאַלק פון קנעכטשאַפט און געברענגט עס צוריק אין זיין אייגן לאַנד“. אזוי שטאַרק האָט ער געגלויבט — זאָל זיין אַפילו: ער איז געווען פאַרגלויבט — אין זיין שליחות צום יידישן פּאַלק. נייערט, אַז ס'זענען געווען אַנפאַלן — אינטריגעס, רכילות,

בייזוויליקע אויסטראכטענישן אויף אים, — דאָס איז שוין לגמרי נישט געווען קיין איינגעגלויבטקייט. ער האָט זיך שוין אָפילו נישט איבערגענומען דערמיט. אין אַ בריוו צו זיינעם אַ פריינד- לעכן קריטיקער, ח. ש. קאַזשאָן, שרייבט ער טאַקע: „איר באַ- דאַרפט זיך נישט נעמען צום האַרצן. נאָך אַן אָנפאַל אויף מיר. איך האָב עס נישט געלעזן און וויל עס נישט לעזן. וואָס אָנבאַ- טרעפט פעלשן נאַטיצן, אַריינשטעלן אין אַ מחברס אַן אַרטיקל אַ זאַץ פון דער רעדאַקציע, בין איך געווינט דערצו נאָך פון „נאַוואַיע וורעמיעס“ צייטן. ווען מען האָט אויפגעפירט מײן דראַ- מע „משיחס צייטן“ אין פעטערבורג צום ערשטן מאַל (עס איז דוכט זיך געווען אין יאָר 1904),* האָב איך פונעם קריטיקער פון דער „נאַוואַיע וורעמיע“ בשעתו באַקומען אַזאַ בריוול, ווי להבדיל אייערס. ער בעט מיך אַנטשולדיקונג פאַר אַ זאַץ, וואָס עס גע- פינט זיך אין זײן קריטיק, פאַר וועלכן ער איז נישט פאַראַנט- וואַרטלעך. איז ווי איר זעט, איז אָפילו אין דער הינזיכט האָבן די לייט פון „פאַרווערטס“, אַדער זאָל איך זאָגן „בונד“ (ווייל נאָך אַלעמען איז דאָך דער „בונד“ פאַראַנטוואַרטלעך פאַר דער צייט- שריפט) — גאָר נישט מחדש געווען.“

די דאָזיקע העץ-און סם-קאַמפּאַניע האָט געדויערט ביז די לעצטע טעג פון שלום אַשן. ס'איז דאָך גוט באַקאַנט דער גע- שמאַקלאַזער (און ממש גראַפאַמאַנישער) געפערזטער אַנגריף פון זלמן שניאור אויף שלום אַשן אינעם תל-אביבער „היינט“ — ווען אַש איז געקומען זיך באַזעצן אין ישראל; אַדער אָפילו אַ קורצע צייט — געציילטע טעג פאַרן טויט פון אַשן — האָט ז. שניאור געשריבן וועגן שלום אַשן אינעם תל-אביבער „הבקר“ צו. אַנד. „יענע וועלכע האָבן, אין ישראל, מוחל געווען דעם מחבר פון „נוצרי“ צוליב פאַליטישע טעמים, רעדן נישט אין נאָ- מען פון וועלט-יידנטום בכלל און פון אַמעריקאַנער יידנטום

* ס'איז געווען אין 1906.

בפרט... איך האָב עדות וועגן דער „שמד־טעטיקייט“ פון שלום אָשן נאָך זינט יענע אַלטע צייטן אין וואַרשע, ווען ער האָט גע־קעמפט קעגן ברית־מילה“. ז. שניאור האָט אָפילו געדראַט, אַז ער וועט פאַרעפנטלעכן „נייע דאָקומענטן“ וועגן דעם. ער האָט עס וואָס אָן אמת נישט געטון — צי דערפאַר, ווייל אין צווישן צייט איז אים שלום אַש אָפגעשטאַרבן, צי גיכער דערפאַר, ווייל ער האָט נישט געהאַט אַזעלכע דאָקומענטן? — דאָס איז אָבער נישט וויכטיק, וויכטיק איז דער פאַקט, אַז ביזן סאַמע טויט האָט מען נישט אויפגעהערט צו העצן קעגן אָשן, גראַבן אונטער אים, כאַטש ער איז שוין דאָן זיכער נישט געווען אַזוי קאַנטראַווערס, ווי אין די יונגע און מיטעלע יאָרן; נישט געווען אַזאַ אומרואַי־קער און אומרו־טראַגנדיקער גייסט.

ווייל בעצם הייבט זיך שוין אָן די קאַנטראַווערסישקייט פון שלום אָשן ממש פון זיין געבוירן אָן. וואָרן: אָפיציעל האָט עס געהייסן אין זיין היים־שטאַט, קוטנע, אַז ער איז געבוירן געוואָרן דעם 1־טן יאַנואַר 1880. אמת, ס'איז אַ באַוויסענע זאַך, אַז ביי יידן אין פוילן האָט מען אין יענע יאָרן כמעט קיינמאַל נישט גענוי פאַרשריבן די געבוירן־דאַטע פון אַ קינד. דערצו נאָך — ביי פרומע יידן; ווער שמועסט נאָך — ביי אַזאַ פיל־קינדערדיקע משפּחה, ווי ביי ר' משה גאַמבינער (אַזוי האָט אין קוטנע געהייסן דער פאַטער). ס'איז דאָך פאַראַן אַ פאַפּולערער אַנעקדאָט אויף דער טעמע: אַ ייד פּרעגט זיך אַן עצה — „ווי אַזוי זאָל איך פאַרשרייבן מיין קינד, מיט אַ פאַר יאָר יינגער, צי מיט אַ פאַר יאָר עלטער“. ער זאָל עס פאַרשרייבן מיט דער ריכטיקער געבוירן־דאַטע איז אים בכלל נישט איינגעפאַלן.

די מוטער פון שלום אָשן (מלכה, פון דער היים ווידאַווסקי, אַ קאַלישער משפּחה) האָט געטענהט, אַז איר מיזשיניקל, שלום, איז געבוירן געוואָרן נאָך פּסח; לויט זיינע לעצטע דאָקומענטן (די אַמעריקאַנער פּעסער) איז ער אַ געבוירענער: דעם 1־טן נאַוועמבער 1880. ס'הייסט, אַז אַזוי האָט דעצידירט זיין ווייב,

מאטל (מאדזשיע). אַט האָט איר שוין דעם ערשטן סיכסוך אַרום אַשן, די ערשטע קאָנטראַווערסיעס, אין וועלכע זיין פּערזאָן איז געווען פאַרמישט.

פון קינדווייז אָן איז ביי שלומען קענטיק אַ צעצווייאַקט־קייט, אַ געוויסע נשמה־צעשפּאַלטנקייט. שלום אַש אַליין מיינט, אַז דאָס איז פון דער פאַרשידנקייט פונעם אָפּשטאַם פון זיינע עלטערן, פון די פאַרשידענע פּיזאַזשן, אין וועלכע זיי זענען געבוירן געוואָרן. ער האָט דערציילט, אַז געהאָדעוועט האָט ער זיך „צווישן צוויי וועלטן“. דער וועלט פון זיינע געזונטע, מגושמדיקע, באַלעגופישע ברידער און דעם חדר, בית־המדרש, פון וועלכן (זיינע עלטערן האָבן אַזוי געהאַפּט) ער האָט באַדאַרפּט אַרויס אַ רב. נייערט צו פּופּצן יאָר הייבט אים אָן צו ציען צו עפעס אַנדערש. קודם כל — דער דרויסן; דאָס פעלד, דער וואַלד, די זון; והשנית — דער גייטיקער דרויסן; העברעישע השכלה־ספרים, דייטשע ליטעראַטור, פּוילישע ליטעראַטור (ביידע שפּראַכן לערנט ער זיך אַליין. דאָס איז מן־הסתם דער אָנהייב פון זיין אויבנאויפיקער באַקאַנטשאַפּט מיט מער שפּראַכן און דאָס פּאַקטיש נישט קענען גרינטלעך קיין איינע פון זיי). וועגן יענער תקופה אין זיין לעבן דערציילט שלום אַש אַליין אין זיינער אָן אויטאָביאָגראַפישער פאַרצייכענונג „מיין שענסטע ליבע“:

„רעליגיעז געשטימט פון מיין פּריסטער יוגנט, אַ קינד מיט מיסטישע נייגונגען, פּלעג איך דאָוונען פּרום און לאַנג, לערנען גאַנצע טעג און גיין אין אַ פּרומען וועג...“
און ווייטער:

„אַ קינד פון פּופּצן יאָר, פּלעג איך דאָן אַרומגיין און קלערן איבער דעם תּכלית פון דער וועלט. און די זון האָט אין דרויסן געשיינט און איך האָב ליב געהאַט די זון. פּלעג איך זיך אַרויס־גנבענען מיט מיינע ביכלעך און גיין אין גאַרטן...“
אַט זענען די ערשטע בולטע סימנים פון זיין נשמה־

צעשפאלטנקייט, וועלכע ער זעט אין אן אויטאביאגראפיע (ווי שוין פריער דערמאנט) אין די פארשידענע געגנטן, פון וועלכע זיינע עלטערן האבן געשטאמט; דעם ויתרוצצו צווישן צוויי פייזאזשן און געמיטן — אויפן באַדן פון זיין אייגן געבוירן־שטעטל, קוטנע. ער מאַכט טאַקע אַן אויספיר אין יענער אויטאָ־ביאָגראַפיע :

„דורך דעם די צעטיילונג פון מיין נשמה.“

די צעטיילונג — ריכטיקער : צעשפאלטנקייט — דער סימן מובהק פון אַ סך קינסטלער־נאַטורן, איז דער לייטמאָטיוו פון זיין לעבן, זיין גאַנצן שאַפן, זיינע געזעלשאַפטלעכע אַרויסטריטן און סקאַנדאַלן; דאָס איז אויך דער קענצייכן פון זיין מעכטיקן קינסטלערישן טאַלאַנט, פון דעם אומגעהויערן פאַרנעם זיינעם אין דער ליטעראַטור.

אַבער לאַמיר נאָכגיין אייניקע פראַגמענטן פון זיין ביאָ־

גראַפיע :

צו 17 יאָר אַנטלויפט שלום אַש פון דער היים, ווערט אַ לערער ביי אַ דאַרפישער משפּחה, ביי קרובים. דאָרט באַקענט ער זיך מיטן דאַרפישן לעבן, מיט דער פויערישער נויט — זיין „אַנפאַנג־שול אין לעבן“, ווי ער באַצייכנט עס אַליין. קורץ נאָך דעם איז ער אַוועק קיין וואַלאַלאַוועק, געווען אַ מלמד, אַ לערער; געמאַטערט זיך, געהונגערט, ביז ער האָט געפינען אַ פאַך : שרייבן בריוו, בעיקר — ליבע־בריוו. דאָס איז שוין געווען זיין „העכערע שול“, ווייל דורך דעם קומען אין באַריר מיט דער אַרעמקייט פון וואַלאַלאַוועק, די דינסטמיידן און סתם אַנאַלאַפּעטן, האָט ער באַקומען „די מעגלעכקייט אַריינצוקוקן אין די באַהאַלטנסטע ווינקלעך פון לעבן“. אַט האָט איר די „אוניווערסיטעטן“ פון דעם יונגן שלום אַש — אַ יידישע אויפלאַגע פון „מיינע אוניווער־סיטעטן“, וועלכע ס'האָט דורכגעמאַכט זיין גרויסער פריינד (און חסיד פון זיין טאַלאַנט) מאַקסימ גאַרקי.

אין וואַלאַלאַוועק האָט ער — אַ חוץ שרייבן בריוו — אויך

אָנגעהויבן צו שרייבן דערציילונגען און דווקא אויף העברעיש. ערשט נאָך זיין ערשטן באַזוך ביי י. ל. פרצן (1900) גייט ער איבער — לויט דער עצה פון פרצן — צו שרייבן יידיש. מיט פרצן הילף טאַקע האָט ער אויך אָפגעדרוקט (אין דעם זעלבן יאָר, אין דער צייטונג „דער יוד“) זיין ערשטע דערציילונג „משלח“ — מיט וועלכער ס'הייבט זיך אָן די 57 יאָר דויערנ־דיקע שרייבערישע טעטיקייט און אין משך פון וועלכער ער האָט געשאַפן מער ווי זעכציק בענד שריפטן!

אין 1903 דערשיינט די ערשטע זאַמלונג פון שלום אַשם דערציילונגען און בילדער „אין אַ שלעכטער צייט“. דאָס זעלבע יאָר האָט ער חתונה געהאַט מיט דער טאַכטער פונעם העברעישן שרייבער און פּעדאַגאָג מ. מ. שפּיראַ, מאַטילדע (מאַטל). אָדער מאַדזשיע, וועלכע האָט געהאַט אַ דעצידירנדיקע השפּעה אויף זיין אויסבילדונג, אינטעלעקטועלער אַנטוויקלונג און אויסרייפונג פון זיין טאַלאַנט. זי באַווייזט אין אַ גרויסער מאָס צו באַהערשן די רייסנדיקע שטראַמיקייט פון שלום אַשם, נייערט נישט אין גאַנצן — זיין אומרו, דעם שעפּערישן און ריין מענטשלעכן.

שוין אונטער איר השפּעה שרייבט ער אָן דאָס ווערק, וואָס רוקט אים אַרויס אויפן אויבן־אָן פון דעמלטיקן יונגן דור אין דער יידישער ליטעראַטור — „דאָס שטעטל“ (1904) — אַ פּאַעמע אין פּראָזע, אָן אידילישע שילדערונג, ביז אים אומבאַקאַנט, פון יידישן שטעטל; אין דעם זעלבן יאָר האָט ער אָנגעהויבן זיין גענוג רייכע און פאַרצווייגטע דראַמאַטורגישע טעטיקייט מיט דער פּיעסע „צוריקגעקומען“ („מיטן שטראַם“); ער הייבט אָן זיינע וואַנדערונגען איבער דער וועלט מיט אַ רייזע קיין קראַקע און זאַקאָפּאַנע, וווּ ער דערנענטערט זיך מיט אָנגעזעענע פּוילישע שרייבערס (דער שרייבער און קינסטלער סטאַניסלאָוו וויטקעוויטש וצט איבער זיין „מיטן שטראַם“, וואָס ווערט דאָן אויפגעפירט אין קראַקעווער פּוילישן טעאַטער), וויל אַליין אָנהייבן צו שרייבן פּויליש און גיט אויף דעם פּלאַן אונטער דער השפּעה פון באַרימטן

פוילישן שרייבער סטעפאן זשעראַמסקי און וויטקעוויטש, וועלכע לערנען אים. אַז דער אייגנטלעכער אינסטרומענט פון יעדן שרייב-בער איז זיין אייגענע שפראַך, זיין „מאַמע-לשון“.

עס הייבן זיך אָן די טריומפן פון שלום אַשן: די אויפפירונג פון זיין פיעסע „משיחס צייטן“ מיט דער גרויסער רוסישער קינסטלעריין וויעראַ קאַמיסאַרוזשעווסקאַיאַ אין פעטערבורג; דאָס אויפפירן „גאַט פון נקמה“ מיט רודאַלף שילדקרויטן דורך ריינ-האַרדטן אין בערלין; זיין ערשטע רייזע קיין ארץ-ישראל; די שאַרפע קריטיק פון י. ל. פּרצן (אַז אַש וויל צופיל נושאַ חן זיין אין די אויגן פון דער דרויסנדיקער, גויאישער וועלט) נאָך דער באַגייסטערונג, מיט וועלכער פּרץ האָט אויפגענימען זיינע ערשטע ווערק - און אין דער זעלבער צייט - די פּלאַמיקע פּאַרטיידי-קונג, אין וועלכער פּרץ האָט זיך אַנגאַזשירט לטובת דעם יונגן אַש, ווען ער איז אַנגעגריפן געוואָרן צוליב דעם באַרימטן דאַן „מילה-סקאַנדאַל“ אין וואַרשע.

זיינע ווייטערדיקע וואַנדערונגען: אַמעריקע, צוריק אייראָפּע, ווידער ארץ-ישראל, דאָס באַזעצן זיך אין דייטשלאַנד, אין פאַריז - ביזן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט-מלחמה, ווען ער וואַנד-דערט אַריבער מיט דער משפּחה קיין אַמעריקע, ווערט אַן אַמע-ריקאַנער בירגער. זיין שאַפן ווערט אַלץ רייפער, פאַרנעמיקער, פּילזייטיקער. זיין אומרו הערט אָבער נישט אויף. ברעכן ווידער אויס סקאַנדאַלן - מיט אים, אָדער אַרום אים; געזעלשאַפּט-לעכע חילוקי דעות, פּאַליטישע ענוונציאַציעס, שפּראַכן-פּראַגע. ס'זעט אויס, ווי די סקאַנדאַלן און חילוקי דעות וואַלטן געווען אַ טרייבקראַפּט, אַ סטימול פאַר זיין שעפּערישקייט. ס'וואַקסן זיינע דערפאַלגן, וואַקסט אויך די קנאה. ער ווערט אַ וועלט-באַמען אין דער ליטעראַטור, וויל מען אַלץ מער און שטאַרקער פאַרשמירן זיין נאַמען ביי די יידישע מאַסן, וועלכע פאַרהערלעכן אים ממש, ליבן אים און שעצן - מיט אַלע זיינע שטרויכלונגען און חסרונות. זיי שעצן אין אים דעם קינסטלער, וואָס איז דער

אויסדריקער פון זייער אינערלעכער וועלט און וועלכער עפנט פאר זיי אומבאקאנטע, סודותדיקע וועלטן — אין זייער שפראך, וועלכע ער דערהייבט מיט זיין מאַלערישקייט און פאַלקסטימלעכער זאַפטיקייט.

איז אפשר נאָך צו פאַרשטיין די מענטשלעכע שוואַכקייטן פון אַנדערע שרייבערס, וועלכע — באַהערשטע פון קנאת סופרים און פון דער קנאה צו שלום אַשם מול אינעם לעבן; צו זיינע דערפאַלגן און זיין רום — האָבן ביי זיין לעבן נישט אויפגעהערט צו העצן קעגן אים, באַשמוצן זיין נאָמען, פאַרסמען זיינע טעג און נעכט (כאַטש ער האָט געזאָגט, אַז ער לייענט נישט די אַנגריפן און זיי גייען אים ווייניק אָן), פאַרקירצן זיינע יאָרן. ס'איז דאָך פאַרט אַ פאַקט, אַז דעם ערשטן בלוט-אויסגוס אין מוח האָט ער באַקומען נאָך אַ סקאַנדאַל אין ניו-יאָרק, וווּ ער איז געקומען ספּעציעל צו דער בר-מצווה פון זיינס אָן אייניקל (דעם בכור פון מיטלסטן זון, משה), וואָס זיינע שונאים האָבן אויסגענוצט כדי פאַרשוואַרצן אים ס'פנים און צו פאַרשטערן די שמחה; דעם דריטן, טויטלעכן אויסגוס — דעם 10-טן יולי 1957 אין לאַנדאָן, נאָכדעם ווי אַ זשורנאַליסט איז צוגעשטאַנען צו אים מיט צודרינגלעכע פראַגעס, מיט פראַגעס-שטעכלקעס. ער איז גלייך נאָכדעם געקומען אַהיים צו זיין טאַכטער, אַוועקגעזעצט זיך אָן אויפגעבראַכטער צום שרייבטיש און — געשטאַרבן מיט דער פעדער אין דער האַנט.

אַבער איצט, ווען ס'זענען פאַרביי צען יאָר זינט יענער פאַטאַלער נאַכט; ווען אַ סך פון די, וועלכע האָבן געברענט זיינע טריט און געסמט די לופט אַרום אים — געפינען זיך שוין אויך אויפן עולם האמת — — —

אגב, ס'וילט זיך דערציילן אַן עפיזאָד מיט איינעם אַזאַ, אַ שוכן עפר, וועלכער איז שוין נאָך שלום אַשם טויט געווען אין ישראל און געוואָלט אויפגענומען ווערן דורך אַן אַנדער באַרימטן שרייבער, דעם נאַבל-פרייז-טרעגער ש"י עגנון. נישט געקוקט

אויף די שטארקע באַמיונגען פון דעם מענטשן, וועלכער איז שוין דאָן געווען ענג-פאַרבונדן מיט די רעליגיעזע קרייזן (און ווי באַוואוסט איז ש"י עגנון אַ רעליגיעזער ייד) האָט זיך עגנון קאַטעגאָריש אָפּגעזאָגט אים אויפצונעמען און צו רעדן מיט אים. ער האָט מאַטיווירט: מיט אַ מענטשן, וואָס האָט אַזוי פאַרצאַפּט דאָס בלוט פון אַזאַ גרויסן שרייבער, ווי שלום אַש, וויל ער נישט האָבן צו טון. מ'דאַרף האָפּנטלעך נישט צוגעבן, אַז דער נישט אויפגענומענער רעליגיעזער שרייבער איז געווען חיים ליבערמאַן. דער זעלבער, וועלכער האָט אָנגעפירט אין משך פון יאָרן די פאַרבינסטע העצע קעגן שלום אַש; וועלכער האָט אָנגעשריבן דאָס איבערפולטע מיט סם און שנאה פאַרנעמיקע בוך „שלום אַש און קריסטנטום“. כאַטש דער זעלבער האָט מיט אייניקע יאָר פריער געשריבן וועגן אַשן: „אַ קינסטלער וואָס האָט געבראַכט דאָס געזאַנג פון דער וועלט, שירה פון גאָט, נבואה...“ (— אין זיין פאַלעמיק מיט ש. ניגערן וועגן אַשן). פון חיים ליבערמאַנס „דעבאַטע אין זעקס בריוו“, ווילט זיך ציטירן אַן אָפּזאַץ, וואָס איז ווי אָנגעמאַסטן פאַר חיים ליבערמאַנען גופא — מיט אייניקע יאָר שפּעטער:

„ס'האַבן לעצטנס פון פאַרשידענע זייטן אָנגעהויבן בלאַזן ווינטלעך קעגן אַשן. קודם פון סאָויעט־רוסלאַנד — פאַר זיין נעגאַטיווער האַלטונג צום קאָמוניזם. דאָן פונעם „בונד“ — פאַר זיין באַגייסטערונג פאַר ארץ־ישׂראל, און פון די יידישיסטן — פאַר זיין באַיאַען העברעיִש אין ארץ־ישׂראל. און פון די אַלע ווינטלעך איז געוואָרן אַ גאַנצע טענדענץ אַראָפּצוועצן אַשן פון דעם אויבנאָן פון דער יידישער ליטעראַטור און אַרויפצוועצן אַהין אימיצן אַנדערש...“ ער רופט אָן שלום אַשן „מיין גרעסטער יידישער שריפטשטעלער“. אַ מענטש וואָס האָט שוין אָפּגעלייגט עקזאַמען דורך צענדליקער מייסטער־ווערק, מייסטער־ווערק...“ (אונטערגעשטראַכן פון ח. ל.). אַט ווי דער מענטש האָט געשריבן יועגן אַשן און אייניקע יאָר שפּעטער — מיט נאָך מער פייער,

שנאה, ממש שוים אויף די ליפן, אָנגעהויבן די קאַמפּאַניע רדיפות און בילבולים אויף זיין „גרעסטן יידישן שריפטשטעלער“. אָט וואָס האָט אַזוי אַרויסגערופן דעם צאָרן פון ש״י עגנונען — דעם מענטש, וועלכער האָט ביים באַרגשפיץ פון זיין רום, נאָכן דערהאַלטן די נאָבל-פרעמיע, אויסגעשטרעקט די האַנט צו אהרן ווערגעליסן; ער האָט אָפּגעשטויסן די פרומע האַנט פון חיים ליבערמאַנען דערפאַר, וואָס זי האָט זיך געוואָגט אויפצוהייבן קעגן דעם גרויסן יידישן שרייבער. דער דאָ געבראַכטער עפיזאָד איז אויטענטיש (ער איז עפנטלעך דערציילט געוואָרן פון ש״י עגנונס איבערזעצער אויף יידיש, אליעזר רובינשטיין, בעת דער פּיערונג לכבוד ש״י עגנונס נאָבל-פרעמיע אינעם יידישן שרייבער־פאַריין אין תל־אביב).

ש״י עגנון האָט בשום אופן נישט געקאָנט משלים זיין מיט דער העצע קעגן אָשן — כאַטש ער האָט אויך זיכער נישט אַלץ אָנגענומען וואָס איז אַרויס פון אָשס פעדער, אָדער מויל. ער האָט אָבער געהאַלטן, אַז ס׳איז דאָס רעכט פון אַ קינסטלער צו האָבן זיין מיינונג און שטעלונג צו פאַרשידענע פּראָגעס — אפילו ווען די מיינונג איז אים, עגנונען, געווען פרעמד — און דאָס פאַרמינערט אויף קיין האַר נישט די קינסטלערישע דער־גרייכונגען און נאַציאָנאַלע פאַרדינסטן פון אַ שרייבער.

און אַזוי ווי עגנון האָט אויך געהאַלטן דער רוב מנין און רוב בנין פונעם פּאָלק אין ישראל. דערפאַר האָט דאָ שלום אָש געפונען אויף זיינע עלטערע יאָרן אַזאַ וואַרעמע היים און סביבה. וואָלט זיכער גאָר אימפּאַזאַנט אויסגעפאַלן דאָס אָפּמערקן די צענטע יאַרצייט פון שלום אָשן. איז עס אָבער געווען: יולי 1967, ווען ס׳איז נאָך נישט פאַרלאָשן געווען דאָס פּיער אויף די גרענעצן פון ישראל; ווען דאָס גאַנצע לאַנד האָט זיך געפונען אין שטענדיקער קאָמף־גרייטקייט און אין הונדערטער יידישע היימען האָט געהערשט אַ טיפּער, אומענדלעכער טרויער נאָכן פּאַלן פון זייערע טייערסטע ביים פאַרטיידיקן דאָס פּאַטערלאַנד.

II.

אויף מיין וועג...

ווען שלום אָשן איז שוין פאַראַן אַ רייכע ליטעראַטור. באַזונ-
דערע מאַנאָגראַפֿיעס, זכרונות און אַפּשאַצונגען אין די
טאַולען פון ביכער; צענדליקער טויזנטער, אַ סך צענדליקער
טויזנטער אַפרופן אין דער פרעסע אין פאַרשידענע שפּראַכן און
לענדער אין דער וועלט.

אין בית שלום אָש אין בת-ים געפינט זיך אַ באַזונדערע
זאַמלונג פון פרעסע-אויסשניטן וועגן שלום אָשן אין דער אַמע-
ריקאַנער ענגלישער פרעסע אין די יאָרן 1930—1958 האַלט די
דאָזיקע זאַמלונג אַליין קנאַפע 1500 איינסן; די זאַמלונג פרעסע-
אויסשניטן פונעם בית שלום אָש אין פאַרשידענע שפּראַכן, וואָס
ווערט ווייטער געפירט און אויסגעברייטערט, האַלט שוין צענ-
דליקער טויזנטער איינסן (דער ערשטער אויסשניט איז ערשט
פון 1913, פון „פעטערבורגער פריינד“) — און זי איז ווייט נישט
קיין פולע.

סיגעפינט זיך אין דער ביבליאָטעק פון הויז אַ זאַמלונג
אַשיאַנאַ פונעם דיכטער מלך ראָוויטש — 176 פרעסע-אויסשניטן
פונעם פאַטאַלן יולי 1957, פאַר צוויי יאָר; אויך אַ זאַמלונג
פרעסע-אויסשניטן פון משה ווייסמאַן פון לאַס-אַנזשעלעס (קאָלי-
פאַרניע) — זינט 1942 ביז 1958 האַלט זי איבער 200 איינסן.
יעפים ישוריס שלום אָשס ביבליאָגראַפֿיע — בלויז פון די
אַפרופן וועגן זיין טויט, באַשטייט פון אַן ערך 450 איינסן אין
פאַרשידענע שפּראַכן.

ווי שוין דערמאָנט אין פריערדיקן קאָפיטל האָט י. ל. פּרץ אייניקע מאָל געשריבן וועגן דעם יונגן שלום אַש — ס'רוב מיט אַ סך אַנערקענונג און ליבשאַפט, כאַטש ער האָט נישט געזשאַ- לעוועט אים קיין ווערטער פון מוסר און קריטיק; אַש איז נאָך זוכה געווען צו גרעסערע אָפהאַנדלונגען פון בעל מחשבותן (איינ- געשלאַסענע אין בעל מחשבותעס ווערק) און ס'האַט — כמעט פון די ערשטע שריט זיינע, געציילטע יאָרן נאָך זיין דעביוט — באַגלייט אים דאָס וואַרעמע וואָרט פון ש. ניגער, די מערהייט פון וועלכן איז לסוף איינגעזאַמלט געוואָרן אין דעם גרויסן באַנד „שלום אַש, זיין לעבן, זיינע ווערק“, צונויפגעשטעלט פון מלך ראַוויטש. ביים סוף פונעם בוך איז פאַראַן יעפּים ישורינס ביבליאָגראַפיע — ש. ניגער וועגן שלום אַשן — האַלט זי 148 איינסן. אָבער דאָס ערשטע זעלבשטענדיקע ביכל איז געווען נחמן מיזילס „שלום אַש (פינף און צוואַנציק יאָר שאַפּן)“, וואָס איז דערשינען אין קלעצקיין־פאַרלאַג אין וואַרשע, אין יאָר 1926. זינט דאָן האָט נחמן מיזיל גופא אַנגעשריבן אַ צאָל גרעסערע אָפהאַנדלונגען וועגן שלום אַשן (אַמעריקע אין דער יידישער ליטעראַטור, קעגנזייטיקע השפּעות אין וועלט־שאַפּן, וועגן באַזונדערע ווערק פון שלום אַשן און ברייטערע, אַרומנעמענדיקע אָפהאַנדלונגען צו פאַרשידענע געלעגנהייטן אין אייניקע ביכער זיינע) און האָט געאַרבעט איבער אַ גרעסערער שלום אַש־מאַנאַ- גראַפיע. ער האָט זיך אָפילו געוואַנדן אין דער פּראַגע צום בית שלום אַש: „איך וויל איצט רעאַליזירן מיינעם אַ לאַנגן טרוים — אַנשרייבן אַ גרויסע מאַנאַגראַפיע איבער שלום אַש — און אַרומנעמען זיין צייט, די יידישע און נישט־יידישע שאַפּונג־ וועלט, וואָס שלום אַש האָט אין איר געלעבט און געשאַפּן. בעיקר האָב איך צווישן אַנדערע אַ גרויסע אַרבעט ווי די קריטיק, די יידישע און נישט־יידישע, האָט אויפגענומען שלום אַשן. איך האָב שוין פיל מאַטעריאַל אויפגעקליבן. איך האָב געוואַלט, אַז דאָס בוך זאָל אַרויסקומען אויף דער וועלט מיט דער הילף און אויפ־

זיכט פון דעם שלום אש הויז. איך וויל נישט קיין מאטעריעלע הילף, נאָר כ'וויל מאַכן אַ מין גייסטיקן שותף דאָס בית שלום אַש... איז זאָל זיין מיין בוך דאָס ערשטע, וואָס וועט אַרויס אונטערן נאָמען פון דעם שלום אש הויז." — האָט נחמן מייזל געשריבן צו דער אַנפירונג פון בית שלום אש (אין אַ בריוו פון 22טן אויגוסט 1962). נאָכן באַזעצן זיך אין ישראל איז נחמן מייזל אייניקע מאָל שעהנלאַנג געזעסן אין בית שלום אש איבער די נאָטיץ-ביכלעך, כתב-ידן און פאַרצייכענונגען פון שלום אשן, געמאַכט זיך נאָטיצן צו זיין געפלאַנטער מאָנאָגראַפֿיע, ליידער האָט ער זי אָבער נישט באַוווּזן צו פאַרענדיקן.

זינט מייזלס אָנהייב דערשיינען אייניקע ביכער וועגן שלום אשן, נייערט שוין פון גאָר אַן אַנדערן כאַראַקטער; ביכער — פאַמפלעטן; ביכער, וואָס האָבן געצילט צו צעשטערן דעם גוטן נאָמען פונעם גרויסן שרייבער ביי די יידישע מאַסן, אַראַפצורייסן די ליבשאַפט צו אים, אַ תל צו מאַכן פון זיין השפעה און אַנזען. אַזעלכע זענען קודם כל געווען די דערשינענע אין ניו-יאָרק: אב. קאהאַנס „שלום אשם נייער וועג“ (1941) און אַ סך שפּע-מער — היים ליבערמאַנס פאַרנעמיק בוך „שלום אש און קריסטנ-טום“.

צווישן דעם און דעם, צווישן די פאַרניכטנדיקע ביכער און זאַכלעכע אָפּהאַנדלונגען געפינט זיך י. ראַפּאַפּאַרטס בוך „שלום אשם ליטעראַרישע נצחונות און מפלות“, וואָס איז דערשינען אַזש אין אויסטראַליע (אין מעלבורן) אינעם יאָר 1953. דאָס זענען דעם בייון (צומאָל בייזוויליקן) קריטיקערס געקליבענע אַרטיקלען וועגן שלום אשן, געשריבענע אין פאַרשידענע צייטן און געלעגנ-הייטן.

י. ראַפּאַפּאַרט האָט אַ סך מער געשריבן וועגן אשן (פאַר דער מלחמה אָפּילו אַרויסגעגעבן אַ בראַשור „שלום אשם שטע-לונג צו יידיש“), אָבער דער אָפּקלייב פון אַרטיקלען, וואָס איז אַריינגענומען געוואָרן אין די טאָולען פון אַ בוך, קאָן שוין

באַטראַכט ווערן ווי אַ מער פאַרגאַנצטער איבערזיכט איבער שלום אַשס שאַפן, מיט אַן אַריינפיר „שלום אַשס שעפּערישער וועג“, וווּ דער קריטיקער סקיצירט אין בולטערע שטריכן (כאַטש ווייט פון פריינדלעכקייט) די קינסטלערישע אייגנטומלעכקייט און דעם אַנטוויקלונג-וועג פון שלום אַשן.

ביים לעבן פון שלום אַשן האָט גרעסערע עסייען וועגן אים אַנגעשריבן דער בוענאַס-אירעסער יידישער קריטיקער גרשון סאַפּאָזשניקאָוו („שלום אַשס מוטער-קאַמפלעקס“ און „שלום אַשס שליחות אין דער יידישער ליטעראַטור“), וואָס זענען שוין נאָכן טויט פון שלום אַשן דערשינען אינעם בוך „פון די טיפענישן“ (1959), אַ זאַמלונג עסייען, אין וועלכע דער מחבר פרוווט צו געבן אַ פרוידיסטישע באַלייכטונג (אָדער אויסטייטשונג) פון די וויכטיקסטע דערשיינונגען אין דער יידישער ליטעראַטור.

ערשט נאָכן טויט פון אונדזער פּראָזע-מייסטער איז דער-שינען אין מעקסיקע א. ה. ביאַלינס „שלום אַש“ (1959), אַ בוך, וואָס דער מחבר האָט אַנגעשריבן ווי „דאָס וואָרט פון אַ מענטש וואָס איז נישט אַריינגערופן געוואָרן אין דער אַש-וואַקסאַנאַליע. אפּשער וועט עס אַביסל איינשטילן דאָס פייער פון שנאה, וואָס איז אַנגעצונדן געוואָרן קעגן אַן אומשולדיקן מענטש, אַ גרויסן קינסטלער; אַ שרייבער, וואָס האָט נישט זיינס גלייכן אין דער יידישער ליטעראַטור און האָט ווייניק זיינס גלייכן אין דער וועלט-ליטעראַטור. איינער, וואָס האָט פאַרשאַפט פיל כבוד דעם יידישן פּאַלק. אויב די וועלט ווייס פון דער יידישער ליטעראַטור און האָט רעספּעקט פאַר איר, איז עס אַ דאַנק אַשן. אַש איז טויט, אָבער ווי לאַנג די וועלט וועט עקזיסטירן און אַ ליטע-ראַטור — אין וואָס פאַר אַ שפּראַך עס זאָל נישט זיין — וועט עקזיסטירן, אזוי לאַנג וועט אַשס נאַמען לעבן“.

עס זענען אויך דערשינען אַ סך אָפּהאַנדלונגען וועגן שלום אַשן אין אַנדערע שפּראַכן. אין די לעצטע יאָרן — אין פּויליש, אַן אָפּהאַנדלונג פון פּראָפ. סט. פּיגאַן, אינעם בוך „שלום אַשס

קאַרעספּאַנדענץ מיט פּוילישע שרייבערס; אין רוסיש — אַן אַפּהאַנדלונג פּון מ. ביעלענקי — אַן אַריינפיר צו דער רוסישער אויסגאַבע „מענטשן און געטער“ (א בוך, אין וועלכן ס'זענען אַריין שלום אַשס 13 דערציילונגען און דער ראַמאַן „די מוטער“). ערשט אין יאָר 1966 איז אין ניו-יאָרק דערשינען אין בוך-פּאַרם די עסייען-זאַמלונג פּון ח. ש. קאַזדאַן „שלום אַשס“. ס'איז אַ וואַגיק בוך, אַ בוך פּון פּיעטעט און ליבשאַפט. כאַטש עס „פּרעטענדירט נישט צו זיין אַן אויסשעפּנדיקע און אַלץ-אַרומ-נעמענדיקע אַרבעט. מיין כּוונה איז געווען: בייטראַגן צום אַנדענק פּונעם גרויסן שריפטשטעלער, אַפּגעבן אים דעם פּאַרדיגטן כּבוד; אַפּשאַצן און כּאַראַקטעריזירן זיינע ליטעראַרישע פּאַרמעסטן און דערגרייכונגען. אַביעקטיוו און אויפריכטיק האָב איך מיינע מיין-נונגען און אַפּשאַצונגען באַזירט אויף אַ צאָל ווערק פּון שלום אַשן. איך האָב זיך דערביי אין גלייכער מאַס אַפּגעשטעלט הן אויף די קינסטלעריש-עסטעטישע ווערטן, הן אויף די אידעליש-געזעלשאַפטלעכע“ — שרייבט ח. ש. קאַזדאַן אין זיין קורצן אַריינפיר צום בוך.

אַ קאַפּיטל פּאַר זיך זענען די פּערזענלעכע זכּרונות וועגן שלום אַשן — זיי כּאַראַקטעריזירן דעם שרייבער פּון גאַר אַן אַנדער קוק-ווינקל, פּונעם שטאַנדפּונקט פּון זיין כּאַראַקטער, פּרי-וואַטע האַנדלונגען, עפּיזאָדן מיט אים, אַדער אַפּילו אַנעקדאָטישע קוריאַזן וועגן אים. אַזוי זענען געווען די זכּרונות פּון שלום אַשס קוטנער חבר פּון די קינדערי-יאָרן, דעם זשורנאַליסט ד"ר אברהם גליקסמאַן; עפּיזאָדן, וועלכע ס'האַט אויף זיין הומאַרפּולן און קינסטלערישן אופן פּאַרפיקסירט דער יונגסטער פּונעם פּרין-קרייז, דער שרייבער אפרים קאַגאַנאָוסקי און אַ צאָל אַנדערע פּון דעם מין.

באַזונדערס האָט זיך דער מין „אַשיאַנאַ“ שטאַרק אַנטוויקלט גלייך נאָכן טויט פּון שלום אַשן. דאַן איז דערשינען דעם שרייבער שלמה ראָזנבערגס בוך „שלום אַש פּון דער נאַענט“ (1958), וואָס

פארמאגט א טייל פאלעמיק „דער וויכוח ארום שלום אשן“
און די ערשטע טייל — טאקע וועגן שלום אשן פון דער נאָענט.
שלמה ראָזנבערג האָט וואָס צו דערציילן וועגן דעם: אַ חוץ,
וואָס ער איז געווען אַ קרוב פון דער פרוי אָש, איז דער מחבר
אויך אַן ערך צען יאָר געווען שלום אָשס פּריוואַט־סעקרעטאַר
(אין פּוילן און בעיקר — אין פּראַנקרייך).

ס'איז דערשינען אין תל־אביב (אין דעם זעלבן יאָר) יצחק
פּאַנערס „שלום אָש אין זיין לעצטער היים“. דער שרייבער יצחק
פּאַנער איז געווען שלום אָשס לעצטער סעקרעטאַר — טאקע
דאָס לעצטע יאָר פון שלום אָשס לעבן — אין בת־ים. אגב:
אין דעם בוך דערציילט פּאַנער, אַז פרוי מאַטילדאָ אָש האָט
אים אין אַ שמועס געזאָגט, אַז בת־ים דערמאָנט זי אין קוטנע.
די זעלבע געזעלשאַפטלעכע אָפּגעזונדערטקייטן, די זעלבע קליינ־
שטעטלדיקייט (אין 1956, פאַרשטייט זיך)...

„אפשר האָט אָש טאקע דערפאַר אויסגעקליבן אַט דאָס
שטילע שטעטל פאַר זיין לעצטער היים? אפשר האָט ער נאָך די
אַלע שטורעמס פון די לעצטע יאָרן געבענקט נאָך דעם אידילישן
שטעטל פון זיין קינד־הייט — וועמענס המשך און נייער גילגול
עס איז בת־ים?“ — פאַרענדיקט פּאַנער דאָס קאַפּיטל „נאָך
זיבן און פּערציק יאָר“.

אַ גרעסערע צאָל זכרונות (אין המשכים, צומאָל אַ סך המש־
כים) איז דערשינען אין דער פּרעסע און טיילווייז אַריינגענומען
געוואָרן אין ביכער פון די בעלי־זכרונות. צווישן די זכרונות
איז אַפילו פאַראַן אַן עסיי פונעם שרייבער שיע טענענבוים
אונטער אַ סענסאַציאָנעלן נאָמען „דער יידישער קייסער“, וווּ
דער מחבר שטרייכט באַזונדערס אונטער שלום אָשס נטיה צו
פּייערלעכקייט, יום־טוב־דיקייט, מלכות־דיקייט; דער דערציילער
בנימין שלעווין האָט אין זיין בוך „געקליבענע דערציילונגען“
אַריינגענומען אַ קאַפּיטל זכרונות „מיט שלום אָשן אין ניס“.

א גרויסן טומל האָבן אַרויסגערוּפּן די זכּרונות פּון אַשס בכּור, דעם ענגלישן שרייבער נתן אַש „מיין פּאָטער און איך“ (אין ענגליש, אין דעם זשורנאַל „קאָמענטערי“). די דערמאָנטע ברייט־אויסגעשפּרייטע (אויף צען געדיכט־אַנגעפיקעוועטע זייטן פּונעם גרויסן זשורנאַל־פּאַרמאַט) זענען געווען געדרוקט אין יאַנואַר 1965, ד.ה. געציילטע טעג נאָך נתן אַשס טויט. ווילט זיך צולאָזן דעם געדאַנק, אַז ווען ער וואָלט געלעבט און איבערגעלייענט זיינע זכּרונות אָפּגעדרוקטע, וואָלט ער אַליין באַדויערט, אַז ער האָט זיי אָנגעשריבן, — אַזויפיל בייזוויליקייט, קנאה און שלעכטס איז פּאַראַן אין די דאָזיקע (אַגב — נישט אָן טאַלאַנט) אָנגע־שריבענע זכּרונות. נייערט די גרעסטע צאָל זכּרונות פּון דעם מיין זענען געווען געדרוקט תּיכּף נאָך שלום אַשס טויט.

קודם כל דאַרף מען דאָ אויסרעכענען פּראָגמענטן פּון די זכּרונות פּון שלמה ראָזנבערג און יצחק פּאַנער (וואָס זענען שפּע־טער אַריין אין זייערע ביכּער). מלך ראָוויטש האָט אָנגעשריבן אַ גרעסערע ציקל „שבּחי שלום אַש“ (וואָס איז אונטער פּאַרשי־דענע נעמען געדרוקט געווען אין אַ צאָל יידישע צייטונגען איבער דער וועלט) און שפּעטער עס אַריינגענומען אינעם בוך „מיין לעקסיקאָן“ וועגן מדינת ישראל, מיט אַן אַריינפיר, וווּ ס'ווערט געזאָגט צווישן אַנדערע: „אונדזער געפּיל זאָגט אונדז, אַז מיר טוען רעכט שלום אַשן זײַל אָנהויבנדיק דאָס דאָזיקע בוך וועגן שרייבער און קינסטלער אין מדינת ישראל מיט זכּרונות וועגן אים. מער ווי אין אַלע לענדער פּון דער וועלט, האָט ער אין די לעצטע יאָרן פּון זיין לעבן געפּונען היים און משפּחה — צווישן פּיל צענדליקער חברים שרייבער און הונדערטער טויזנט־טער יידיש־און עברית־לייענער — אין מדינת ישראל.“ (א קאָ־פּיטל „שלום אַש“ איז אויך פּאַראַן אין ראָוויטשס „מיין לעק־סיקאָן“, באַנד 1).

דער דיכטער שלום שטערן פּון מאָנטרעאַל האָט אָפּגעדרוקט אַ גרעסערן ציקל „דערמאָנונגען און מיינונגען וועגן שלום אַשן“

(אין טאָראַנטער „וואַכנבלאַט“, אין ניו־יאָרקער „מאַרגן־פרייהייט“). דער שרייבער, זשורנאליסט און געזעלשאַפטלעכער טוער מאַרק טורקאָוו האָט אָנגעשריבן פאַר דער בוענאָס־איירעסער „יידישער צייטונג“ (און ס'איז געווען איבערגעדרוקט אין אַ צאַל אַנדערע צייטונגען) אַ גאַר גרויסע סעריע זכרונות „שלום אַש פון דער נאַענט“ — עפיואַדן און צוזאַמענטרעפן מיט שלום אַשן אין משך פון אַ דריי צענדליק יאָר. דער באַקאַנטער בינע־קינסטלער און טעאַטער־דירעקטאָר מאָריס שוואַרץ האָט אָפגעדרוקט אין אַ צאַל צייטונגען אין ביידע אַמעריקעס זיינע זכרונות „שלום אַש ווי איך האָב אים געקענט“ — 8 גרויסע קאַפיטלעך, וואָס דערציילן בעיקר וועגן דער צוזאַמענאַרבעט פון שלום אַשן מיטן ניו־יאָרקער קונסט־טעאַטער און וועגן דער אַרבעט פונעם קונסט־טעאַטער איבער די ווערק פון שלום אַשן (איין קאַפיטל האָט אָפילו געהייסן: „שלום אַש — אַ זייל פון יידישן קונסט־טעאַטער“) און נאָך און נאָך זכרונות (פון אַ גרעסערן און קלענערן פאַרנעם) פון באַקאַנטע און ווייניקער באַקאַנטע פערזענלעכקייטן. טאָ זאָל מיר אויך דערלויבט זיין — איידער איך גיי איבער צו דער טעמע פון שלום אַשס וואַנדערונגען איבער די וועגן פון יידישן זיין און פיין, צו שלום אַשס דרך אין דער יידישער איביקייט — צו דערציילן אייניקע קליינע עפיואַדן פון מיינע צוזאַמענטרעפן מיט שלום אַשן, צומאַל: פון שלום אַשס השפעה אויף די אָנהייבן פון מיינ אַרבעט און אומדירעקט — אויף מיינע עלטערע יאָרן. און אָנהייבן וועל איך טאַקע פון סוף.

איך בין נישט קיין פאַטאַליסט, נייערט אין באַשערטע זאַכן גלויב איך גאַר שטאַרק. פון אַ סך מסוכנדיקע און פאַרפלאַגטערטע סיטואַציעס אין מיין לעבן איז מיר באַשערט געווען ווי עס איז אַרויסצוקריכן, גובר צו זיין גרויסע שוועריקייטן, אַרויסצוהייבן זיך כמעט פונעם אָפגרונט און ווידער אַרויסצושווימען אויף דער איי־בערפלאַך. אָפנים — אַ גורל־זאַך. גלויב איך טאַקע אין באַשערטע זאַכן.

פאַר אַזאַ באַשערטער זאַך האַלט איך אויך, אַז ביים סוף פון

מיינע וואַנדערונגען, נאָכן עולה זיין און באַזעצן זיך אין ישראל, בין איך געוואָרן דער לייטער פון בית שלום אַש אין בת-ים. געשען איז עס פאַר מיר אין גאַנצן אומגעריכט. מיט דעם לעבעדיקן שלום אַש האָב איך זיך אין משך פון אַ סך יאָרן נישט געזען אַפילו — זינט אונדזער צוזאַמענטרעף אין פאַריז (וועגן וועלכן כ'וועל אַביסל שפעטער דערציילן). ווען איך בין אין יאָר 1956 געווען ווי אַ טוריסט אין ישראל, איז שלום אַש גראַד געווען אין אויסלאַנד און דערפאַר איז נישט צו שטאַנד־געקומען מיין געפלאַנטער באַזוך ביי אים אין בת-ים. ווען כ'האָב זיך באַזעצט אין ישראל — איז שוין געווען אייניקע חדשים נאָך שלום אַשס טויט און זיין הויז אין בת-ים האָב איך צום ערשטן מאָל באַזוכט בעת דער אַקאַדעמיע צו דער ערשטער יאַרצייט.

צו דער אַקאַדעמיע האָט מיך מיטגענומען מיין פריינד, דער העברעישער עסייאַסט, פעליעטאַניסט און פירנדיקער הסתדרות־תישער קולטור־טוער ישעיהו אַברך, וועלכער איז געווען פון די ערשטע מיטגלידער אינעם קוראַטאָריום פון בית שלום אַש. אַברך, וועלכער האָט אומגעהויער פיל אויפגעטון אין פרט פון העלפן איינוואַרצלען זיך נייע עולים — שרייבערס, קינסטלערס, קולטור־טוערס — אינעם לעבן פון לאַנד (סיי עקאַנאָמיש, סיי געזעלשאַפטלעך), האָט מיך אומדערוואַרט פאַר מיר (פאַרגדיק צו דער אַקאַדעמיע) געפרעגט צי וואַלט איך מסכים געווען צו קאַנדידירן אויפן פּאָסטן פונעם לייטער פון בית שלום אַש, וואָס דאַרף בקרוב געשאַפן ווערן? איך האָב אים דערציילט אייניקע עפיואַדן פון מיינע צוזאַמענטרעפן מיט שלום אַשן; געמאַכט אייניקע באַ־מערקונגען וועגן אַשס שאַפן, איז אים איינגעפאַלן, אַז כ'וואַלט געווען אַ פּאָסיקער קאַנדידאַט אויף דעם פּאָסטן. און ער האָט עס טאַקע פאַרגעשלאַגן מיין קאַנדידאַטור דעם דעמלטיקן בירגער־מייסטער פון בת-ים, דעם אינציאַטאָר פון שלום אַשס באַזעצן זיך אין זיין שטאָט און פונעם בית שלום אַש, דעם פאַרזיצער פון קוראַטאָריום, דוד בן־ארי. שפעטער האָט ער פאַרטיידיקט מיין

פאָנדידאָטור פאַר דער ערן־הברטע פון קוראַטאַריום, דער אלמנה פרוי מאַטילדאַ אַש (וועלכע האָט זיך געפונען אַ פאַראַליזירטע ביי איר טאַכטער אין לאַנדאָן) און אַזוי בין איך — צו מיין גרוי־סער פרייד — פאַרבונדן געוואָרן טאַג־טעגלעך מיטן נאַמען שלום אַש; איך אַטעם כסדר מיט דער אַטמאָספער פון שלום אַשס היים, מיט דער ישראָלדיקער אַטמאָספער פון זיין שאַפן. דאָ האָב איך געהאַט די מעגלעכקייט — אין משך פון די שיינע עטלעכע יאָר זינט דער דערעפענונג פון הויז — אַפצופרישן מייע דייעות וועגן די מיר שוין באַקאַנטע ווערק פון אַשן און באַקענען זיך מיט אַזעלכע, וועלכע איך האָב ביז דאָן נישט געקענט, זייענדיק קנאַפע צוויי צענדליק יאָר אַפגעריסן פון די רייכסטע מקורות פונעם יידישן שאַפן, פון דער מערבדיקער וועלט.

ווייל אין מייע יוגנט־יאָרן בין איך געווען גאַר היימיש מיטן שאַפן פון שלום אַשן, נאָכמער — אַש האָט געהאַט אַ גרויסע השפעה אויף מיין איבערגיין פון העברעיִש־פוילישקייט צו יידיש. נישט ער דירעקט, נייערט זיינע ווערק, וואָס זענען געווען פון די ערשטע, וועלכע האָבן מיך פאַרכאַפט און וועלכע איך האָב באַ־וונדערט, ווען כ׳האַב אָנגעהויבן צו ליענען יידישע ביכער. איך קאָן זיך היינט נישט אָפגעבן קיין חשבון וואָס האָט מיך דאָן גע־נומען אין זיי — אפשר זייער מאַלערישקייט, זייער געזונטע ערדישקייט (איך אליין האָב זיך דאָן געקליבן צו ווערן אַן ערד־אַרבעטער), צי גאַר דער דינער הומאַר, וואָס אין זיי, אַדער — די פיל גרעבערע מענערישע פולבלוטיקייט.

כאַטש אייגנטלעך האָב איך זיך דאָן, אין אָנהייב צוואַנציקער יאָרן, גאַר שטאַרק באַקענט מיט אַשס שאַפן — פון דער בינע. מיט אַשן דעם דראַמאַטיקער: „די יורשים“, „דער לאַנדסמאַן“, „יחוס“, „פאַר אונדזער גלויבן“, „גאַט פון נקמה“, „מאַטקע גנב“, — ווי אויך די קלענערע פיעסן: „מיטן שטראָם“ (געשפילט אַ סך אין דראַמאַטישע קרייזן), „אמנון און תמר“, (אויפגעפירט

פון מענדל עלקין ביי די „ווילנער“, אבער אן א באזונדערן דער-
פאלג). אַשס דראַמאַטורגיע איז דאָן געווען זייער פּאַפּולער אין
די בעסערע יידישע טעאַטערס און דראַמאַטישע קרייזן אין גאַנץ
פוילן, אָבער דער עיקר — אין וואַרשע. איך האָב אַפילו אָנגע-
הויבן צו שרייבן טעאַטער־רעצענזיעס מיט אַן אַפּהאַנדלונג וועגן
אַשס אַ פּיעסע.

ס'דערמאַנט זיך שטאַרק מיין יוגנט־זינד פון דעם מין: אין
וואַרשעווער „צענטראַל־טעאַטער האָט שלום אַשס „מאַטקע גנב“
געפּייערט דאָן טריומפּן — ממש געוואָרן אַ צווייטער „דיבוק“
פונעם שטאַנדפּונקט פון דערפּאָלג. צו דער הונדערטסטער פּאַר-
שטעלונג איז אַראָפּגעקומען שלום אַש. די פרעסע האָט געשריבן
באַגייסטערטע אַרטיקלען וועגן דער פּאַרשטעלונג, וועגן אַשן.
האָב איך (דאָן — נאָך נישט קיין גאַנצע 17 יאָר יונג) געהאַלטן
פאַר גיטיק אַראָפּצורייסן די פּאַרשטעלונג — אין אַ צעירי־צירי-
ניסטישער צייטשריפט. איך האָב געשריבן, אַז זי „כשרט שונד
אונטער שלום אַשס נאַמען“ — דווקא דערפּאַר, ווייל מיין ברודער
זיגמונט איז געווען (צוזאַמען מיט ש. לאַנדאָו) דער רעזשיסער
פון דער פּאַרשטעלונג. פאַר מיר, דעם נאָר וואָס צוריקגעקומענעם
פון אַ חלוצים־פּאַרם, איז די גאַנצע „הייזל־טעמאַטיק — און
דאָס זאַפּטיקע פּאַנאַנדערשפּילן (און איבערשפּילן) דאָס הייזל
דורך די טאַלאַנטירטע אַקטיאָרן — דאָס איז פאַר מיר געווען
עקלדיק. דאָס האָט מיר פּאַרשטעלט דעם סאַציאַלן תּוכן און
פּראַטעסט פון „מאַטקע גנב“, די מאַמע־ליבשאַפט, די קערנדיקע
שטעטל־געשטאַלטן — איך האָב בלויז געזען דאָס הייזלדיקע.
נייערט שלום אַש האָט זיך אָפּנים ווייניק איבערגענומען מיט מיין
קריטיק... ווען איך בין אים אַ קורצע צייט שפּעטער פּאַרגעשטעלט
געוואָרן, האָט ער אַפילו נישט געדענקט וועגן דעם. אַז כ'האָב
„אַראָפּגעריסן“ זיין מאַטקע (אָדער אפשר האָט ער אַפילו גאָר
נישט געהאַט געלייענט די רעצענזיע...).

נייערט פון שלום אַשס שטעטל־אידיליע, שטעטל־פּאַעמע,

בין איד געווען באַצויבערט. און מיין ערשטע ליטעראַרישע אָפּ-
האַנדלונג איז געווען וועגן „שטעטל“.

אין וואַרשע האָט דאָן עקזיסטירט אַ ליטעראַרישער סעמי-
נאַר ביי דער „קולטור-ליגע“ און איד בין געווען אַ צוהערער
פונעם סעמינאַר. דער לעקטאָר פון יידישער ליטעראַטור איז גע-
ווען דער פּאָפּולערער קולטור-טוער און פּעדאַגאָג שלמה מענ-
דעלסאָן, אַן אויסגעוואַקסענער אין דער פּרין-סביבה און אַ גרוי-
סער חסיד פון אַשס שאַפּן (אַגב — אויך אַ פּערווענלעכער פּריינד
פון דער משפּחה אַש. ער — און זיין ברודער מאיר און דער
דריטער ברודער, וויגדער, — די גאַנצע מענדעלסאָן-משפּחה).
שלמה מענדעלסאָן האָט מיך געקענט נאָך פון מייענע קינדער-יאָרן,
ער פלעגט אַרױפקומען צו אונדז אַהיים (געווען אַ גימנאַזיע-חבר
פון מיין ברודער זיגמונט), האָט ער געהאַט צו מיר אַ באַזונדערס-
וואַרעמע באַציונג. ער האָט עס אומבאַדינגט פאַרלאַנגט פון מיר
כ׳זאַל מיט זיין הילף אַרבעטן איבער „איינס פון די שענסטע
ווערק אין דער יידישער ליטעראַטור“, ווי ער האָט זיך אויסגע-
דריקט וועגן אַשס „שטעטל“. האָב איך עס געטון מיט גרויס
התמדה און דאָן זוכה געווען צו גאָר פיינע קאַמפּלימענטן מצד
שלמה מענדעלסאָנען. ער האָט אַנגערופּן מיין סעמינאַר-אַרבעט
„אַן ערנסטע קריטישע אַפּהאַנדלונג, וואָס ברענגט אַריגינעלע
געדאַנקען וועגן דער דורותדיקער פּוילישקייט פון שלום אַשס
יידן“.

דער זכות דערפון איז מיר אַבער גאָר נישט בייגעשטאַנען
אייניקע יאָר שפּעטער. כ׳האַב דאָן געהאַט דעם כבוד (אַבער
נישט קיין גרויס פאַרגעניגן) שאַרף קריטיקירט צו ווערן (בעל
פה) פון שלום אַשס. ריכטיקער: קריטיקירט האָט ער סטעפּאַן
זשעראַמסקין, וועלכן איך האָב געהאַט איבערגעזעצט, נייערט
אַריינגעכאַפט האָב איך.

ס׳האַט זיך אויפּגעהויבן אַ סקאַנדאַל, ווען ס׳האַבן זיך באַ-
וויזן אין דער פּרעסע די ערשטע ידיעות, אַז „בקרוב וועט דער-

שיינען סטעפאן זשעראמסקיס ראמאן אין מיין אויטאריזירטער איבערזעצונג. ס'האט זיך געהאנדלט וועגן „ערב פרילינג“. דער יידיש-פּוילישער זשורנאליסט בערנארד זינגער האט דאן — כ'האב נישט געקאנט קיינמאל דערגיין, וואס האט עס ארויס- גערופן — אויפגעהויבן א שארפע קאמפאניע קעגן זשעראמסקין. ב. זינגער האט פארגעווארפן זשעראמסקין, אז ער איז אן אַנטי- סעמיט און ווי א באַווייז האט טאקע געזאָלט דינען „ערב פרי- לינג“, בעיקר — די פראַגמענטן, ווען זשעראמסקי באַשרייבט דאָס יידישע וואַרשע. אין אַ סעריע אַרטיקלען אינעם וואַרשעווער „היינט“ האט בערנארד זינגער ממש געריסן פאַסן פון זשעראַמ- סקין און זיין לעצט ווערק.

שלום אַש איז מיט זשעראַמסקין געווען (ווי שוין באַוווּסט) באַקאַנט נאָך פון די יונגע יאָרן, פון קראַקע, זאַקאַפּאַנע. ער האט זיך געהאַלטן פאַר זשעראַמסקיס אַ פריינד. ס'איז אויך באַוווּסט, אַז זשעראַמסקי האט שטאַרק געהאַלטן פון שלום אַשס טאַלאַנט. שלום אַש אַליין פלעגט זאָגן, אַז ער איז אַ גרויסער פאַרערער פון זשעראַמסקיס טאַלאַנט און גערעדט וועגן אים מיט גרויס דרך-אַרץ.

ווען ס'האט זיך אַנגעהויבן די אַנטי-זשעראַמסקי-קאַמפּאַניע פון בערנארד זינגער — און דווקא אין דער זעלבער צייטונג, ווו שלום אַש האט מיטגעאַרבעט — האט אַש געהאַלטן פאַר נייטיק צו זאָגן זיין וואַרט. בערנארד זינגערס אַרטיקלען האט ער געלייענט („ערב פרילינג“ זשעראַמסקיס — נישט) און האט אַפנים געגלייבט זינגערן, געלאַזט זיך פון אים אַריינשלעפן אין דער קאַמפּאַניע קעגן זשעראַמסקין. שלום אַש האט דאן בקול רם דערקלערט אין ליטעראַטור-פאַרין, אַז אויב זשעראַמסקי איז געוואָרן אן אַנטיסע- מיט, וויל ער אים מער נישט קענען. „און דעם יינגל (געמיינט, פאַרשטייט זיך, מיד) וואָס נעמט זיך איבערזעצן אַנטיסעמיטישע ביכער, דאַרף מען געבן איבער די הענט“.

איך ווייס טאקע נישט, צי איך וואָלט דאן נישט באַקומען

פעסט איבער די הענט (צי איבערן קאפ) ווען ס'נעמט זיך נישט אן (זייער ענערגיש) מיין קריוודע ה. ד. נאָמבערג — וועלכער איז דאָן געווען פּאַרזיצער פון ליטעראַטן-פאַריין — אַשס חבר פון די יוגנט-יאָרן און אַ מענטש, וואָס האָט בכלל געהאַט אַן אומ-געהויערן אויטאָריטעט אין די שרייבעריש-זשורנאַליסטישע קרייזן, ווי אויך אין די געזעלשאַפטלעכע. בין איך אַ דאַנק אים אַרויס אומבאַשעדיקט פון דעם שטודעם אין אַ גלאַז וואַסער. נייערט אויף שלום אַשן האָב איך געטראָגן אַ שווער האַרץ (ווער שמועסט, אַז אייניקע וואַכן שפּעטער האָב איך אַליין געזען, ווי שלום אַש האָט זיך גאָר האַרציק מיט גרויס דרך-אַרץ באַגריסט מיט זשע-ראַמסקין). אַזוי ווי איך האָב ביז דאָן געזוכט צו זיין וואָס נענטער אין זיין געזעלשאַפט, אויפצוכאַפּן זיינס אַ וואָרט, אַ בליק — און אַריינטייטשן אַ סך אין יעדן בליק — האָב איך זינט דאָן אויס-געמיטן זיך צו טרעפּן מיט שלום אַשן.

III.

וואַנדערונגען

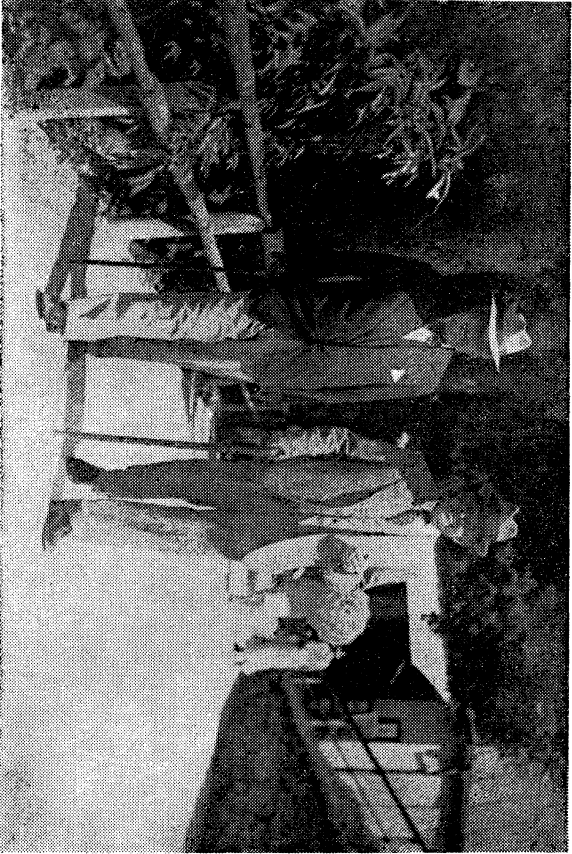
אין דער אמתן איז מיר גאָר נישט אָנגעקומען שווער דאָס אויסמיידן זיך צו טרעפן מיט שלום אַשן. ס'האָבן זיך גראַד אָנגעהויבן די יאָרן פון מיינע גרויסע, אַדער לאַנגדויערנדיקע וואַנדערונגען, וואַנדערונגען איבער דער פּוילישער פּראָווינץ, בעיקר — איבער גאָר קליינע שטעטלעך, וווּ שלום אַש האָט זיכער נישט געהאַט קיין חשק צו קומען. און אויב ס'האַט שוין יאָ געטראָפן אַ שטאָט, וווּ מ'וואַלט זיך געקאָנט צוזאַמענטרעפן, האָבן די אַרגאַניזאַטאָרן פון די טעאַטערס, אין וועלכע כ'האַב געאַרבעט, גוט אַכטונג געגעבן, כדי זיך נישט אָנצוטערעפן אויף אַ שלום אַש-אַוונט, ווייל דאָס וואַלט אַוועקגעהרגעט יעדע טעאַטער-אונטערנעמונג. דער רום פון שלום אַשן איז דאָן אַלץ מער גע-שטיגן און זיין יעדעס קומען אין אַ שטאָט איז פאַרוואַנדלט גע-וואָרן אין אַ יידישן יום-טוב אין דער שטאָט. ווער שמועסט נאָך: אַן אַרויסטריט זיינער — די בילעטן זענען געווען אויספאַרקויפט מיט אַ צייט פריער. מ'האַט שלום אַשן געטראָגן אויף די הענט, אַפּטמאָל טאַקע אין פולן זין פון וואָרט.

און אַט איז זומער 1931 — מיין ערשטער אַרויספאַר קיין אויסלאַנד. נאָך אייניקע וואָכן אין בעלגיע האָב איך זיך אַריי-בערגעשמוקלט קיין פאַריז און אַ שיינע פאַר וואָכן געמוזט זיך אַביסל אויסבאַהאַלטן אין פאַריז, ביז איך האָב באַקומען אַ שטיקל לעגאַליזירונג דאָרט. געווען בין איך אַביסל אָנגעשראַקן, ווייל אויף דער פּראָנצויזיש-בעלגישער גרענעץ האָט מען מיך געהאַט

פארהאלטן און ווען נישט, וואָס ס'איז גראַד געווען דער 14-טער יולי — דער טאָג פון פראַנצויזישן נאַציאָנאַלן יום-טוב — און די גרענעץ־זשאַנדאַרן זענען געווען אין אַ געהויבענער שטימונג (טאַקע דערפאַר איז דער טאָג אויך אויסגעקליבן געוואָרן פאַרן אַריבערגיין די גרענעץ). וואָלט איך געקאַנט לייַדן אַן עוולה. האָב איך טאַקע נישט געזוכט קיין געזעלשאַפט, אַפילו אויסגעמיטן צוזאַמענטרעפן מיט באַקאַנטע קינסטלערס און שרייבערס און שוין גאַר שטאַרק אויסגעמיטן נייע באַקאַנטשאַפטן. האָב איך שוין יאָ געטראַפן ערגעץ אַ באַקאַנטן, האָב איך זיך בלויז באַגריסט מיט אים פון דער ווייטנס און וואָס גיכער זיך געלאָזט אין מיין וועג.

מיין גרעסט פאַרגעניגן אין פאַריז איז דאָן געווען צו מאַכן שענהלאַנג שפאַצירן אַרום און אַרום די פאַריזער בולוואַרן. איך פלעג אַרויסמאַרשירן פון מיין וווינאַרט אין לאַטיינישן קוואַרטל, דורך באַסטיל — צום פלאַס דע לאַ רעפּיבליק און דורך דער אַפּעראַ, אַוועק צום מאַנפאַרנאַס. דאָרט האָב איך זיך אוועקגעזעצט ביי אַ דרויסנדיק טישל פון אַ קאַפע און גערוט, געקוקט פאַר זיך אַן אַ ספּעציעלן ציל. כ'האָב ליב געהאַט צו אַבסערווירן דעם פאַרבייגייענדיקן פאַרביקן עולם — אַן אַ שום באַשטימטן אינטע־רעס און כּוונה, סתם אַזוי צו אַבסערווירן.

אַזוי זיצנדיק אַמאָל ביי אַ טישל אויפן מאַנפאַרנאַס האָב איך פּלוצלינג דערזען שלום אַשן, וואָס איז געשטאַנען ביים קאַפע און געקוקט פאַר זיך, ווי ער וואָלט עפּעס געזוכט, אָדער זיך געוואָלט דערמאַנען. איך בין זיך מודה, אַז איך האָב זיך דאָן פאַרלוירן, כ'האָב נישט געוואָסט ווי אַזוי צו האַנדלען. נאָך אין וואַרשע האָב איך געהערט, אַז שלום אַש האָט אַ טבע נישט צו דערקענען מענטשן, אַפילו נאָענטע חברים זיינע. אין ליטעראַטור־פאַריין האָט מען דערציילט אַנעקדאָטן, אַז ער האָט אַפטמאָל פאַריבטן סעגאַ־לאַוויטשן, וועלכן ער האָט שוין געקענט אַ צוויי צענדליק יאָר, מיטן ד״ר גליקסמאַן — זיין חבר פון די קינדער־יאָרן, אָדער

הר ארבע

1933/25

באתר

מבטא

בית

שליב אש פניס חיים נחמן ביאליק — אורי א שפאנר אין בית גאססין, ארץ יאר 1933

מיט קאָאָנאָוסקין, וועלכן ער האָט זייער אַפּט גערופן קאָנאָ-
נאָוויטש — אַ מין סינטעז צווישן זיין נאָמען און סעגאלאָוויטש.
די שונאים פון שלום אָשן (און אַזעלכע זענען שוין דאָן געווען
גענוג), אָדער נישט פאַרגינערס, האָבן געטענהט, אַז דאָס טוט
ער צוליב גאווה, כדי אונטערצושטרייכן, אַז ער געפינט זיך
אין די עולמות העליונים, זיין מוח איז פאַרבומען מיט וויכטיקערע
זאַכן... גוט-ווינטשערס, פריינד, האָבן אים פאַרענטפערט, אַז ער
איז באמת אַזוי צעשטרייט — בעיקר: ווען ער געפינט זיך אין
טראַנס פון שרייבן אַ ניי ווערק. זיינע געדאַנקען זענען דאָן אויף
אַן אמת נישט אין די ווענט פון ליטעראַטן-פאַריין און די מענטשן
פון ליטעראַטן-פאַריין, נייערט אין דער וועלט, וואָס ווערט איצט
פון אים איבערגעשאַפן, אָדער גאַר — אויף ניי געשאַפן אין זיין
פאַנטאַזיע.

ווידער — נישט צו מאַכן זיך באַמערקן שלום אָשן, וואָלט
געווען צופיל חוצפה פון מיין זייט. האָב איך באַשלאָסן זיך
אַרויסצוהעלפן פון דעם שווערן פלאַנטער דורך... אַ שאַקל מיטן
קאַפּ פון דער ווייטנס. דאָס וועט זיין: נישט אַנגעוואַרפן זיך און
נישט אַרויסגעדרייט זיך.

ווען איך האָב זיך אַזוי באַגריסט פון דער ווייטנס האָט שלום
אַש פּלוצלינג אַנגעשטעלט אויף מיר זיינע גרויסע אויגן —
עפעס, ווי געפרוּווט זיך צו דערמאָנען, אַוועקשטעלן מיך אויף
עפעס אַן אַרט אין זיינע מוח-קעמערלעך. פּלוצלינג — גאַנץ
אומדערוואַרט פאַר מיר — איז ער צו צו מיין טישל אַן צו זאָגן
אַ וואַרט זיך אַוועקגעזעצט און געקוקט מיר גלייך אין די אויגן
אַריין. אַזוי זענען מיר אַפּגעזעסן אַן אויגנבליק, ווייזט אויס, אַז
דורך דער צייט האָט ער זיך ערשט רעכט דערמאָנט ווער איך בין,
ווייל ער האָט מיך געפרעגט, וואָס עס הערט זיך עפעס גוטס ביי
מיין ברודער מאַרק. מאַרק איז געווען אַ שטיקל בן-בית ביי אָשן,
ווען די פאַמיליע אַש האָט געווינט די פאַר צווישנמלחמהדיקע

יאָרן אין וואַרשע און האָט אָפּנים מיך געמאַכט אַביסל נענטער פאַר מיין אומגעריכטן גאַסט.

נאָך דעם, ווי איך האָב אים בקיצור געענטפערט וועגן מאַרקן, האָבן אָנגעהויבן שטראַמען רייד פון אים. ווי אַ געפּלעפטער בין איך איבער אַ שעה צייט געזעסן ביי יענעם קאַפּע־טישיל און גע־הערט שלום אַשן. ס'איז געווען איינע פון די מאַדנעסטע און דער־הייבנדיקסטע איבערלעבונגען מיינע: זיצן פנים אל פנים מיט אַזאַ ריז פון דער יידישער ליטעראַטור, מיט אַזאַ אינטערעסאַנטער פּערזענלעכקייט, אינטים צו שמועסן מיט אים, אַדער ריכטיקער — אויסהערן וואָס ער זאָגט מיר. ווייל איך האָב דאָך כמעט נישט גערעדט, בלויז פון צייט צו צייט אַריינגעוואָרפן אַ רעפּליק, וואָס האָט געמאַכט דעם איינדרוק, ווי כ'וואַלט אים וועלן געבן די געלעגנהייט צו כאַפן דעם אָטעם. אים, אַשן, וועלכער האָט מיט געציילטע יאָרן צוריק אַזוי געשטורעמט קעגן מיר און פּלוצלינג — האָט ער דערקענט „דאָס יינגל“ פון דער ווייטנס — און דווקא אין איינער פון די רוישנדיקסטע און ברויזנדיקסטע געגנטן פון פּאַריז, וווּ עס כוואַליעט דורך אַ ים מיט מענטשן, ווי פּאַרשידנ־אַרטיקע און פּאַ־שידנפּאַרביקע פיש אין אַ ים. דווקא דאָ האָט מיך דערקענט שלום אַש אַליין און נאָך אַוועקגעזעצט זיך מיט מיר רעדן, אינטיים רעדן!

וואָס האָט ער מיר אַלץ נישט אויסדערציילט אין יענעם שמועס? — וועגן זיין צוגרייט־אַרבעט צום „תהילים־ייד“ און וועגן דער פּאַרענדיקטער טרילאַגיע; באַקלאַגט זיך אויף די פּאַרלעגערס און רעדאַקטאָרן, וועלכע שטערן אים אין דער אַר־בעט מיט זייערע פּאַדערונגען; אויף קאַלעגן־שרייבערס, וועלכע אינטריגירן קעגן אים, ווייל זיי פּאַרגינען נישט זיינע דערפּאַלגן. באַזונדערס — איצט, ווען ער ווערט איבערגעזעצט אויף ענגליש (דאָן האָבן אָנגעהויבן אין אַמעריקע צו דערשיינען זיינע ביכער, איבערגעזעצטע אויף ענגליש). שונאים האָט ער זיך געשאַפן פון רעכטס און לינקס, ווייל ער וויל זיך נישט פּאַרבינדן מיט קיין

שום פארטיי. „איך אָנערקען בלויז איין פארטיי — דאָס יידישע פאלק“ — האָט ער אויסגערופן צו מיר מיט פאַטאַס, ווי ער וואָלט גערעדט נישט ביי אַ קאַפּע־טיש, נייַערט פון אַ טריבונע, צו מאַסן. און פּלוצלינג האָט ער אַריינגעוואָרפן: „אויף מיין יוביליי־פּייערונג אין וואַרשע זענט איר געווען?“ (ניין, איך בין נישט געווען, כּיין דאָן נישט געווען אין וואַרשע). „אַ שאַד, דאָס איז געווען אַן אמתע פּאַלקס־פּייערונג“. ער האָט גערעדט מיט האַרץ, מיט פּייער. מאַמענטנווייז האָט זיך מיר גאָר נישט געוואָלט צו־גלייבן, אַז דאָס איז אַ וואַר: איך זיך אין פאַריז מיט דעם גרויסן שלום אַשן און ער רעדט צו מיר אַזוי! ניין, ס'איז זיכער אַ חלום... פּלוצלינג איז דער חלום צעריבען געוואָרן: גראַד אַזוי ווי ער האָט אומגעריכט פאַר מיר אַנגעהויבן דעם מאַדנע שמועס מיט מיר, אַזוי אומגעריכט האָט ער איבערגעריסן דאָס פּליצן פון רייד, פאַרקוקט זיך אין עפעס אַ פּינטל און אַנגעהויבן צו שווייגן. איך ווידער האָב נישט געוואָלט שטערן זיין שווייגן. כּהאָב פאַר־שטאַנען, אַז אַפּנים האָט ער שוין אויסגעלאָדן אַלץ, וואָס האָט אים געשווערט אויפן האַרצן און — גענוג. אַזוי זענען מיר גע־זעסן שווייגנדיק אייניקע מינוט. פּלוצלינג האָט זיך שלום אַש געגעבן אַ ריס אויף פונעם אַרט, צוגעוואָרפן מיר „אַ גוטן“ און מיט גיכע טריט אַוועק פון מיין טישל.

אין משך פון די חדשים, וואָס איך האָב דאָן געווינט אין פאַריז, האָב איך אים נאָך אייניקע מאל באַגעגנט — דוכט זיך, אַז אַלעמאַל ווידער אויפן מאַנפאַרנאַס — נייַערט ער האָט זיך מער נישט אַפּגעשטעלט, נישט געשמועסט מיט מיר, בלויז געענטפערט אויף מיין באַגריסונג. אָבער דאָס איינע מאל — דאָס השתפכות הנפש זיינס — האָט ביי מיר אין האַרצן פּולשטענדיק אַפּגע־שווענקט דאָס געפיל פון פאַרביטערונג לגבי אים, וואָס האָט מיך גענויעט עטלעכע יאָר. פאַרקערט — ס'האָט נאָך מער גע־שטאַרקט די באַווונדערונג מייענע פאַר זיין פּערזענלעכקייט. סיי פאַר זיין טאַלאַנט, סיי פאַר זיין געשטאַלט, וואָס האָט תמיד גע־

צויגן אויף זיך די אויפמערקזאמקייט, ווו נאָר ער האָט זיך באַוווּזן — אַפילו אין דער וועלט־מעטראָפאָליע, אין דער „שטאַט פון ליכט“, ווו ס'האָבן קיין זעלטענע געשטאַלטן און דערשיינונגען נישט געפעלט. דערצו נאָך אין יענע וואָכן, אין דעם יאָר פון דער קאָלאָניאַלער וועלט־אויסשטעלונג, וואָס האָט ערשט רעכט געצויגן צו די ליכטער פון דער שטאַט פאַרשידענע באַשעפענישן פון דער גאַנצער וועלט, פון פאַרשידענעם קאָליר, גרויס און פאַרנעם.

און זינט יענע צוזאַמענטרעפן אין פאַריז האָב איך שוין מער שלום אַשן נישט געזען. ס'האַט זיך אַזוי געמאַכט, אַז ווען ער איז געווען אין פּוילן, בין איד געווען אין אויסלאַנד, אָדער אַרומ־געוואַנדערט איבער דער פּוילישער פּראָווינק. נייערט פון מײן וועג איז ער נאָך אַ שיינע פאַר יאָר נישט אַראָפּ. אַ שטייגער : מיט דער מעשה פון זיין פּוילישן אַרדער, דער „קליינער מלחמה“, וואָס האָט זיך ווידער צעפלאַקערט אַרום אַשן.

איד בין גראַד דאָן געווען אין לאַנדאָן — ס'איז געווען סוף 1932 — אָבער אויך אין לאַנדאָן האָט דער אַרדער־שטורעם אין אַ גלאַז וואַסער געהאַט זיין שטאַרקן אַפקלאַנג. אין דער יידישער פּרעסע — און דאָן זענען אין לאַנדאָן געווען צוויי יידישע טאַג־צייטונגען, אַ חוץ דעם יוסטן ענגליש־יידישן וואַכנבלאַט „דזשור־איש קראַניקל“ — און נאָכמער : אין די „היימישע“ שמועסן. היימישע שמועסן מײן איד דאָ די קיביצערייען פון שרייבערס, זשורנאַליסטן, אַקטיאָרן, געזעלשאַפטלעכע טוערס. אין די רע־דאַקציעס און אין די קאַפען. גאָר שטאַרק — אינעם פּאַפּולערן האַטעל און רעסטאָראַן פון האַריס לאַנדאָן אויף ווייטשעפל, ווו איך האָב טאַקע געוווּנט אויך.

די מערהייט קיביצערס האָט, פאַרשטייט זיך, געהאַלטן אַז אַש האָט נישט באַדאַרפט אַנצונעמען דעם אַרדער, אָדער — אַז ער דאַרף אים צוריקשיקן. „דאָס וואַרפן די אַנטיסעמיטן צו אַ ביינדל, כדי צו פאַרדעקן זייער אַנטיסעמיטישע פּאָליטיק קעגן

די פוילישע יידן" — האָבן זיי געטענהט. געווען אָפילו אַזעלכע, וואָס האָבן אָפּן געזאָגט: „פאַרוואָס דווקא שלום אַשן? עפעס מוז דאָך שטעקן אונטער דעם"... אַנדערע האָבן איבערגעחזרט די אַרגומענטן פון פוילישע נישט־פאַרגינערס: ס'איז אַשם חניפה, „מאַשעק"... האָבן דערמאָנט פרצס טענות מיט עטלעכע צוואַנציק יאָר צוריק, אַז אַש „ווינקט צו דער גויאישער וועלט" א.א.וו. איך האָב זיך דאָן געפונען אין אַ שווערער לאַגע: קיין צו שטאַרקע סימפּאַטיע צו דער דעמלטיקער פוילישער פּילסודסקי־רעגירונג האָב איך נישט געהאַט; פאַרקערט גאָר (כ'בין אין יענעם יאָר אַוועק פון פוילן כמעט אומלעגאַל) דווקא יא. גע־וויסט האָב איך, אַז שלום אַש האָט נישט איינמאַל — און צומאַל עפנטלעך — אויסגעדריקט זיין סימפּאַטיע און באַוונדערונג פאַר פּילסודסקין, ווי דעם נאַציאָנאַלן העלד פון באַפּרייטן פוילן. פון דער צווייטער זייט אָבער איז מיר שטאַרק געלעגן אויפן האַרצן דער כבוד פון יידישן שאַפּן אין פוילן, דער כבוד פון דער יידישער ליטעראַטור, פון וועלכער שלום אַש איז געווען דער אַנערקענטער רעפּרעזענטאַנט. און נישט בלויז אין פוילן — אין דער גאַנצער וועלט, צי ס'האַט אימיצן געשמעקט, אָדער נישט. דערפאַר טאַקע האָב איך געהאַלטן, אַז די אויסצייכנונג פאַר אַשן דאַרף מען אָננעמען ווי אַן אַנערקענונג פאַר דער יידישער ליטעראַטור — און דווקא פון אַ צד, וואָס האָט נישט געהאַט קיין צו שטאַרקע סימפּאַטיע צו איר. דער אָפיצירן־אַרדער פון „פּוילנס ווידערגעבורט", וואָס איז שלום אַשן צוגעטיילט געוואָרן ערב דעם יאַרטאָג פון פּוילנס באַפּרייונג (נאַוועמבער 1932) מעג זיך טאַקע האָבן זיינע פאַרבאָרגענע פּאָליטישע כוונות מצד דער פוילישער רעגירונג, נייערט זיין פּאַקטישער אויסדרוק איז: אַנערקענונג פאַר דער יידישער ליטעראַטור, פאַר איר פּירנדיקן שאַפּער און רעפּרעזענטאַנט (אויפן דיפּלאָם פון אָרדער איז טאַקע בפּירוש אונטערגעשטראַכן, אַז ער ווערט שלום אַשן דערטיילט „פאַר פאַרדינסטן אויפן פעלד פון דער ליטעראַטור", ווי ס'איז

מיר שפעטער געלונגען פעסטצושטעלן). איינער אַ לאַנדאַנער
יידישער טוער, וואָס האָט זיך געהאַלטן פאַר אַ גאַנצן „פאַביאַ-
ניסט“. האָט באַוויליקט פעסטצושטעלן: „עקסטרעמען קומען זיך
צונויף. פאַשיסטן (געמיינט אַשס סימפּאַטיעס צו פּילסודסקין) און
קאָמוניסטן (געמיינט מיין ווייניקייט) געפינען ערגעץ-וווּ אַ גע-
מיינזאַמע שפּראַך“.

איך פאַרצייכן דעם עפּיזאָד ווי אַ קוריאָז וואָס באַווויזט, ווי
ווייט ס'איז דערגאַנגען די העצע קעגן שלום אַשן שוין אין יענע
יאָרן — ווי ווייט געאַגראַפּיש און... כּוּליגאַניש.

נאָך דעם עפּיזאָד זענען אַוועק אייניקע יאָר פּון מיינס אַן
אַפּגעשוואַכטער פאַראינטערעסירונג מיט שלום אַשן. כּוּהאַב אַפּילו
זייער ווייניק געלייענט זיינע ווערק אין יענע יאָרן. קודם-כל —
ווייל בדרך כלל האָב איך פּיינט צו לייענען בעלעטריסטיק אין
צייטונג-המשכים. הוּץ דעם — אפשר צוליב מיינע וואַנדערונגען
איבער פאַרשידענע לענדער אין יענע יאָרן — האָב איך אַ סך
געלייענט דאָן פאַרשידנשפּראַכיקע ליטעראַטור, אין די שפּראַכן,
וועלכע איך האָב נישקשהדיק געקענט און אַפּילו אין שפּראַכן,
וועלכע איך האָב גאָר שוואַך געקענט (אַ שטייגער — ענגליש,
שפעטער: טשעכיש). איך קאָן מיר שוין אַליין נישט קלאָר מאַכן
די סיבה דערפּון. אפשר איז עס טאַקע געווען אַ פּועל-יוצא פּון
דעם שטאַרקן דראַנג ביי מיר צו באַקענען זיך מיט אומבאַקאַנטע
וועלטן, אויסדרוק-פאַרמען, קינסטלערישע פאַרקערפּערונגען; און
אפשר טאַקע — אַן אונטערבאַווסטזיניק שטרעבן צו באַפּרייען
זיך פּון „נאַציאָנאַליסטישע“ השפּעות (אַ טענדענץ, וואָס האָט
זיך געשטאַרקט דאָן אין די פּאָליטיש-אידעישע קרייזן, צו וועלכע
איך האָב געהערט); און אַש איז אין יענע יאָרן — נאָך זיין
באַזוך אין ראַטן-פאַרבאַנד (און די סקאַנדאַלן דאָרט מיט די
סאָויעטישע יידישע שרייבערס, זיין באַרימטער „יאָד פּאַף אָף
אַך“) און נאָך דער טרילאַגיע — אין אונדזערע אויגן אַנגעגאַנגען
ווי דער פּאָן-טרעגער פּון יידישן נאַציאָנאַליזם. כּוּווייס בלוין, אַז

כ'האב כמעט גארנישט געלייענט פון אַשס נייע שאַפונגען, נישט קאַנענדיק איצט גענוי אויפקלערן די סיבות.

ערשט אין מיטן 1938, ווען איך בין צוריקגעקומען פון דער טשעכאסלאַוואַקיי, איז מיר אַריינגעפאלן אין די הענט „דער תהילים-ייד“. דוכט זיך, אַז דאָס איז געווען דערפאַר, ווייל זיג-מונט טורקאָו האָט זיך געטראָגן מיטן געדאַנק צו דראַמאַטיזירן דעם „תהילים-ייד“, צונויפגעשריבן זיך וועגן דעם מיט שלמה ראָזנבערגן (דעמלט — אַשס סעקרעטאַר אין פראַנקרייך. אגב — אייניקע יאָר שפּעטער האָט מאָריס שוואַרץ טאַקע דראַמאַטיזירט דעם „תהילים-ייד“). איך בין פאַרכאַפט געוואָרן. ס'האָט זיך פאַר מיר אַנטפלעקט אַ נייער אַש. אַריינלייענענדיק זיך אינעם בוך איז מיר פאַרשטענדלעך געוואָרן אַשס דעדיקאַציע פונעם בוך פאַר זיין פרוי („פאַר מאַדזשען — דעם פריינט פון מיין לעבן — דאָס בוך פון אונדזער לעבן, שלום“). כ'האב דערזען פאַר זיך — נאָך דעם „טויט-אורטייל“, „גאַטס געפאַנגענע“ אַ פאַרטיפטן און טיף-ידישן שלום אַש. כאַטש ס'זענען נישט געבליבן פאַר מיר אומבאַמערקט די „קריסטלעכע“ עלעמענטן אינעם בוך, דאָס „פאַרגוואַישן“ דעם „תהילים-ייד“; איך האָב געזען די דער-מאַנטע עלעמענטן שוין אין די ערשטע שאַפונגען פונעם שריי-בער, אין די ערשטע יאָרן פון זיין שאַפן און כ'האב געהאַלטן (איך בין אויך איצט איבערצייגט, אַז כ'בין גערעכט געווען אין דעם פּרט), אַז דאָס איז אַ ווייטערדיקער פרוו פון שלום אַשן צו אַנטוויקלען, אויסצוברייטערן און צו פאַרטיפן טעמעס (און מאַ-טיוון), וועלכע ער האָט סקיצירט אינעם באַגין פון זיין שאַפן. אין דער הינזיכט בין איך מסכים געווען מיט י. ראַפּאַפּאַרטן (כאַטש איך האָב פאַר זיך געמאַכט אַנדערע אויספירן, ווי ער), כ'האָב אָבער נישט געקאַנט פאַרשטיין די סיבה פון י. ראַפּאַפּאַרטס גאַלי-קע אַנפאלן אויף שלום אַשן אין דער בונדישער „וואַכנשריפט“. ווי געזאַגט שוין בין איך אַ לענגערע צייט נישט געווען אין פּוילן און כ'האָב זיך שוואַך פאַנאַנדערגעקליבן אין די שטימונגען און

צווישן באציונגען אין אונדזער סביבה. ערשט אַ חבר האָט מיר געגעבן צו פאַרשטיין בעת אַ לייכטן קיביץ־שמועס אין ליטעראַטן־פאַריין: „אַש איז דאָך ווידער געוואָרן אַן אָפּענער ציוניסט. ער איז אַפילו אַ מיטגליד אין דער יידישער אַגענץ.“ מ'האַט מיר דערציילט וועגן אייניקע בולט־פּאַליטישע אַרויסטריטן פון שלום אַשן (אויף די שפּאַלטן פון „היינט“, אין רעדעס) און דער עיקר: „דאָס געזאַנג פון טאַל“ — אַ בוך, וואָס איז גראַד דאָן געהאַט דערשינען אין פּוילן. „לייען דיר איבער אויף טשיקאַוואָסט — האָט מיר געראַטן דער חבר — דאָס איז דאָך ממש ציוניס־טישער סאַצערעאַליזם.“ רחמנא ליצלן. האָב איך טאַקע גענומען דאָס בוך צום לייענען און — איבערגעלייענט אין איין אַטעם. אַ וואַרעמקייט האָט מיך אַרומגעכאַפט. אין די חלוצים פון עמק האָב איך דערקענט, ווי לעבעדיקע, אייניקע מיינע חברים פון די חלוצים־פאַרמען; אין די איבערלעבונגען, ליידן, חלומות און געראַנגלען פון די עמק־פּיאַנערן, האָב איך דערפילט דעם אַטעם פון מיינע אייגענע שטורמישע יונגע יאָרן. אַ ויתרוצצו איז אין מיר פאַרגעקומען — צווישן מיין ראַמאַנטישן עבר פון די יונגע יאָרן און דער אידעישער איינשטעלונג פון די רייפּע יאָרן. גע־זיגט האָט טאַקע די מוחדיקע אידעישע איינשטעלונג, גלייכציי־טיק איז אָבער אויפגעקומען אַ פּרישע דאַנקבאַרקייט צו שלום אַשן — פאַרן אויפוועקן די געפּילן, וועלכע האָבן שוין אויסגעזען זיין פולשטענדיק אויסגעלעבט אין מיר. און וואָס איז דען ליטע־ראַטור — איר כּוח און באַדייט — אויב נישט צו עמאַציאָנירן, עסטעטיש דערהייבנדיק צו אַנטפלעקן נייע וועלטן פון דערקענט־ניש, אַדער צוריק אויפצוועקן די איינגעזונקענע אין פאַרגעסנ־קייט?

אַן ערך אַ יאָר שפּעטער איז אויסגעבראַכן די מלחמה. איך בין פון די חורבות און רויכן פון דער נאַכנישט פאַרלאַשענער מאַקאַברישער שריפה פונעם באַמבאַרדירטן וואַרשע, אַנטלאָפּן קיין ביאַליסטאָק און דאַרט זיך ווידער אַנגעהויבן צו בויען אַ היים.

דעם 1טן מאי 1941 האָט דאָס ביאַליסטאָקער יידישע מלוכה־
טעאַטער, אין וועלכן איך האָב געאַרבעט — פאַרביימאַרשירט
מיט אַ גראַנדיעזן צוג פאַר דער טריבונע, וווּ ס'זענען געשטאַנען
די „גדולים“, פאַרטייאישע און אַלגעמיינע נאַטשאַלסטוואַ. פאַר
מיר האָט מאַרשירט אברהם מאַרעווסקי, וועלכער האָט זיך געריסן
צו טראָגן די רויטע פאַן, ווען מיר האָבן פאַרביימאַרשירט די
טריבונע. ער האָט אויסגעזען כולו יום־טוב. זיין אימפּאַזאַנטע
געשטאַלט האָט אַרויסגעשיינט פון אונדזער צוג. אָבער ווען מיר
האָבן זיך אָפּגעשטעלט — נאָך דער טריבונע — אויף אַ קורצן
אַפרו, האָט ער מיר אַ זאַג־געטון:

— דאָס איז אַלץ פּוץ, פייערווערק. אמתן סאַציאַליזם האָב
איך איבערגעלעבט מיט דריי יאָר צוריק אין חיפה, אויפן הר
הכרמל...

איך בין פאַרציטערט געוואָרן: די לופט האָט דאַרט אויך
געהאַט אויערן... איך האָב קוים באַוווּזן צו באַרואיקן מאַרעוו־
סקין, צו פּוועלן ביי אים ער זאָל אויפהערן זיך פאַנאַנדערצושוויי־
מען אין די זכרונות וועגן זיין רייזע קיין ארץ־ישׂראל, דערצו נאָך
אין אַן אָרט און סביבה, וווּ נישט איינער וועט זיך געפינען, וואָס
וועט זיין גרייט זיך מיט עפעס צו פאַרדינען ביי נאַטשאַלסטוואַ.
און אין זיך האָב איך זיך געטראַכט: איך האָב דאָך אויך אַן ענלעך
געפיל. ער, ווייל ער איז געווען אויפן כרמל; איך — ווייל כ'האָב
געלייענט „דאָס געזאַנג פון טאַל“.

דאָס איז געווען פון די געציילטע פאַלן, וואָס אַש איז דורך
מיר דערמאָנט געוואָרן דורך די יאָרן אין ראַטן־פאַרבאַנד. זיין
נאָמען איז דאַרט געווען אין יענע יאָרן טריף־פסול לגמרי.
אַפילו שפּעטער, ווען ער איז געווען דער פאַרזיצער פונעם אַמע־
ריקאַנער שרייבער־קאָמיטעט צו הילף דעם ראַטן־פאַרבאַנד, גע־
דוקט זיך אין דער „מאַרגן־פרייהייט“ — פאַר די מושלים
איבערן יידישן לעבן אין ראַטן־פאַרבאַנד (די אַנאַנימע, וואָס
זענען געזעסן אין די חדר־חדרים און פון דאַרט דיריגירט און

רעגירט) איז דאָס געווען לחלוטין נישט וויכטיק. פאַרן דרויסן — דאָס הייסט: צוליב אויסערן־פּאַליטישע מלחמה־טעמים — מעג ער זיין געכשרט. אין לאַנד מוז ער בלייבן טריף־פּסול.

ס'איז כדאי צו באַמערקן, אַז בײַ דער לעצטער אַדליגע לגבי יידן אין ראַטן־פּאַרבאַנד, אין דער העלפט זעכציקער יאָרן, איז שלום אַש דאָרט ווידער געכשרט געוואָרן — אויף אַלע אופנים. אַזוי איז צום אַכציקסטן געבוירן־יאָר זיינעם אין „סאָוועטיש היימלאַנד“ — אין אַן אַפטיילונג „נאַטיצן אַפן קאַ־לענדאַר“ — גאַנצע צוויי שפּאַלטן אַפגעגעבן שלום אַשן. טאַקע מיט קריטישע באַמערקונגען, נייערט אַן זידלערייען און גראַבע אַנפאַלן. אַ שטייגער: „ניט געקוקט אַף די קאַמפּליצירטע ווידערשפּרוכן אין זיין וועלט־באַנעם, וואָס האָבן אים דערפירט צו פאַלשע אַפּשאַצונגען פון די וויכטיקסטע היסטאָרישע פּראָ־צעסן אינעם 20־טן י. א. (די אַקטאַבער־רעוואָלוציע, אויפּקום און אויפּבוי פון דער סאָויעטישער געזעלשאַפּט אד״גל [געמיינט דאָ זיכער די טרילאָגיע „פּעטערבורג—וואַרשע—מאַסקווע“ — י.ט.ג.]) האָט ער אָנגעשריבן אייניקע פונדאַמענטאַלע קינסט־לערישע ווערק וועגן דעם לעבן פון די יידן אין פּוילן און אַמע־ריקע“. פאַרשטייט זיך, אַז וועגן זיינע ארץ־ישראלדיקע ווערק איז גאַרנישט דערמאַנט) גראַד ווי נישט דערמאַנט, אַז די לעצטע יאָרן פון זיין לעבן האָט אַש געווינט אין ישראל), דאַקעגן ווערט „דער אַפּאָסטאַל“ פאַרעכנט „צו שלום אַשס וויכטיקסטע ווערק“ — כאַטש דאָס דאָזיקע בוך איז אין יידיש בכלל נישט דערשינען און אַודאי אין „סאָוועטיש היימלאַנד“ נישט גע־לייענט געוואָרן.

אין דער נאַטיץ ווערט געזאַגט, אַז שלום אַש „האַט מיט־געווירקט דערצו, אַז די יידישע פּראָזע זאָל אַרויסגעפירט ווערן אויף דער אַרענע פון דער וועלט־ליטעראַטור“, נייערט זי אַסעקורירט זיך גלייך מיט מאַקסיים גאַרקין, „וועלכער האָט הויך געשאַצט שלום אַשן אַלס קינסטלער, האָט כמעט מיט

זעכציק יאָר צוריק אָנגעוויזן אויף די ווידערשפרעכלעכע ליניעס אין זיין שאַפן; אָפּמערקנדיק אַשס, שטרעבונג צום אַלמענטש-לעכן, אין יענע ווערק זיינע, וווּ ער, באַווייזט די יידן ניט בלויז אַלס מאַרטירער, האָט גאַרקי אין דער זעלבער צייט קריטי-קירט אַשן פֿאַר זיין אַנטלויפן פון דער רעאַלער ווירקלעכקייט.

אַ יאָר שפעטער איז אין דעם זעלבן „סאָוועטיש היימלאַנד“ געווען געדרוקט אין המשכים אַ ראַמאַן פון אברהם קאהאַן „פֿאַרברעכן און געוויסן“, וווּ ער פירט אַרויס שלום אַשן — צוזאַמען מיט ש. אַנסקי, — אויפן בייליס-פּראָצעס אין קיעוו.

דאָס זעלבע יאָר צייכנט זיך אויס מיט נאָך גאָר אַ וויכ-טיקן אַש-מאַמענט אין ראַטן-פֿאַרבאַנד: נאָך דרייסיק יאָר איז ווידער דערשינען אַ זאַמלונג פון זיינע שאַפונגען אין רוסיש: „ליודי אי באַגני“ (מענטשן און געטער) — אַ בוך פון 423 זייטן, אין וועלכן ס'גייען אַריין 13 דערציילונגען פונעם שריי-בער און זיין ראַמאַן „די מוטער“. פֿאַר די דערציילונגען קומט אַן אויספירלעכע הקדמה פון מ. ביעלענקי, וועלכער כשרט אויך לכתחילה אַשן מיט אַ ציטאַט פון גאַרקין: „לויט מיר נאָך איז ער דער באַגאַבטסטער פון די היינטיקע יידן-שריי-בערס“ (פון גאַרקיס אַרכיוו) און שאַצט אין אַלגעמיין הויך אַפּ שלום אַשס שאַפן, נייערט — ער מיידט אויס צו דערמאָנען די ארץ-ישראלדיקע ווערק פונעם שרייבער, ווי אויך „מערי“ און „דער וועג צו זיך“, די פונדאַמענטאַלע טרילאָגיע (זיכער — צוליב איר קאָנטרעוואָלוציאָנערישקייט), „קידוש השם“, דעם „תהילים-ייד“ און ענלעכע פּסולע ווערק. אָבער די צענטע יאָר-צייט איז שוין אין „סאָוועטיש היימלאַנד“ פאַרשוויגן געוואָרן. ס'איז יולי 1967!

נייערט דער לאַנגיעריקער סאָוועטישער חרם אויף אַשן (ביז זיין „רעהאַביליטאַציע“ אין דער אַדליגע), האָט נישט גע-קענט אין גאַנצן אַפווישן זיין פּאַפּולערקייט ביי סאָוועטישע

יידן (פון עלטערן דור, פארשטייט זיך). איך האָב זיך איבערצייגט וועגן דעם ביי צוויי עפיזאָדן.

קורץ פאַר מיין צוריקפאַרן קיין פוילן (אין יאָר 1946) האָט מיך איבעראַשט אין פּרונזע. דער הויפטשטאַט פון קירגיזיע, מיינער אַ פריינד, אַ באַקאַנטער מעדיקער. ריכטיקער — ער האָט מיך געשטעלט אין אַביסל אַן אומבאַקוועמער לאַגע. אין אַן אינטימען שמועס פאַרן געזעגנען זיך, האָט ער מיך אַ פּרעג געטון: „אפשר קאַנט איר מיר עפעס איבערלאָזן פון שלום אַשס ווערק?“, איך האָב אַפילו צו דעם מענטשן געהאַט דעם פולסטן צוטרוי, אַבער איך האָב באמת נישט געהאַט קיין שום „בורזשוואַזע“ אויסגאַבע פון יידישע ביכער. איך בין געווען זיכער, אַז דאָס איז נישט קיין פּראַוואַקאַציע פון זיין זייט (דאָס האָט אַפט געטראַפן אין יענע יאָרן און יענע מקומות), ווייל דער מענטש איז געווען מיט מיר פולשטענדיק אַפּנהאַרציק. אויף אַזוי ווייט, אַז ער האָט מיר אַמאָל געוויזן פון זיין ביבליאָטעק — וווּ ס'איז געווען פאַרפאַקט אין אַ סך פאַפירן און פאַרשטעקט טיף הינטער גראַבע מעדיצינישע ביכער — אַ קליין תנכל און געזאַגט מיר מיט טרערן אין די אויגן: „דאָס איז דאָס איינציקע, וואָס איך האָב געראַטעוועט פון מיין ברענענדיקער שטוב אין לענינגראַד“. וואָלט איך אים זיכער נישט געלייקנט, ווען איך האָב עפעס פון אַשס ווערק. נייערט איך האָב אויף אַן אמת נישט געהאַט. איך האָב אים פאַרגע- שלאָגן ביכער פון סאָויעטישע יידישע שרייבערס — ער האָט זיי אַלע געהאַט געלייענט און אַ טייל געהאַט אין זיין ביבליאָטעק. ער האָט אויך אַשס ווערק געהאַט געלייענט פאַר דער מלחמה — פון די סאָויעטישע אויסגאַבעס, וואָס זענען געהאַט דערשינען ביז אַשס טריף ווערן דאָרט. דאָס איז געווען אַן אמתער יידי- שער מענטש און אַן אויפריכטיקער פריינד פון דער יידישער ליטעראַטור. און ער האָט זיך געבעטן: „איר וואָלט מיך מחיה געווען מיט אַשס אַ בוך. דאָס איז דאָך דאָס שענסטע פון דער

יידישער ליטעראַטור". און ווען איך האָב אים אויסגעפרעגט, וואָס ער האָט אַלץ געלייענט פון שלום אַשן, האָט ער מיר צווישן אַנדערן דערציילט :

— ווען איך בין געווען אין לעמבערג, נאָך אין פּערציק-סטן יאָר, האָב איך ביי איינעם פון מיינע פּאַציענטן געפונען שלום אַשם „דאָס געזאַנג פון טאַל". פּרעג איך אייך: האָט איר נאָך אַזאַ קינסטלעריש ווערק אין דער סאָויעטיש-יידישער ליטעראַטור?

איך בין אַפילו געווען טיף איבערצייגט — כ'האָב זיך שוין געפונען אונטערן שטאַרקן רושם פון דוד בערגעלסאָנס סטיל, נאַראַציע און פּסיכאָלאָגישע שילדערונגען — אַז מעסטן-דיק מיט ריינ-קינסטלערישע קריטעריעס, איז דער דאָזיקער ייד פּולשטענדיק נישט גערעכט. אָבער איך האָב פאַרשוויגן. איך האָב פאַרשטאַנען אַז איין עלעמענט פון אַשם שאַפן האָט דאָ גובר געווען די גאַנצע סאָויעטישע יידישע ליטעראַטור: דאָס לעבעדיק ארץ-ישראלדיקע אינעם „געזאַנג פון טאַל". מייך פריינד איז געווען אַ טיף-נאַציאָנאַלער ייד און קעגן דער וויר-קונג פון אַשם ארץ-ישראלדיקייט אויף זיינע נאַציאָנאַלע עמאַ-ציעס — קעגן דעם האָב איך זיך נישט געפילט בכוח אַנטקעגן-צושטעלן.

דער צווייטער עפיזאָד איז שוין געווען, אַזוי צו זאָגן, אַ קאַרעספּאַנדענציעלער. אַ פאַרהעלטנישמעסיק קורצע צייט נאָך סטאַלינס טויט — אַן ערך אַ יאָר — איז צו מיר געקומען אַ באַקאַנטער אין וואַצלאָו יידישער דאַקטאָר און געזעלשאַפּט-לעכער טוער, ד"ר אַ. נ. און געבעטן אייניקע שלום אַשם ביי כער (וועלכע זענען אויך אין פּוילן דאָן נישט געווען צו קריגן). ער האָט מיר דערציילט, אַז זיינער אַ פעטער, אַן אַלטער ייד, וואָס וווינט אין מאַסקווע, בעט זיך ביי אים רחמים ער זאָל אים שיקן אייניקע ווערק פון אַשן. דער ייד, אַ באַראַנאָוויטשער, האָט

געהאט אין זיין ביבליאטעק אַ שפּאַר ביסל ביכער פון שלום אַשן — ער איז געווען זיינער אַ גרויסער פּאַרערער און חסיד — אָבער בעת די שוואַרצע טעג (און וויסטע נעכט) פון 1949, ווען ס'האָט זיך אָנגעהויבן די ליקווידאַציע פון דער יידישער קולטור אין ראַטן-פּאַרבאַנד, האָט ער די גאַנצע ביבליאָטעק זיינע פּאַרברענט (אגב: ד"ר א. נ. געפינט זיך שוין זינט אַ צען יאָר אין ישראל).

אַט אַזעלכע פּאַרשידנאַרטיקע „צוזאַמענטרעפן“ מיט שלום אַשן האָב איך געהאַט אויף מייע וואַנדערונגען. דירעקטע און אומדירעקטע. צו די דירעקטע וואָלט איך נאָך פּאַרעכנט מיין כוונה אויפצופירן אין נידערשלעזישן יידישן טעאַטער מייע אַ באַאַרבעטונג פון שלום אַשס טראַגעדיע „אַ שנירל פּערל“. נישט געקוקט אויף איר מעלאַדראַמאַטישקייט און מיסטישן שלייער, האָב איך געזען אין איר גרויסע סצענישע מעגלעכקייטן — מעגלעכקייטן צו שאַפן אַ פּאַרנעמיקן ספּעקטאַקל און טאַקע: אַ טיף-יידישן, נאָך וואָס עס האָבן אַזוי שטאַרק געבענקט די איבערבלייבענישן פון יידישן ישוב אין פוילן, וועלכע האָבן זיך דאָן (אין 1948 יאָר) בעיקר געהאַט קאַנצענטרירט אין נידערשלעזיע. ס'איז אָבער גאַרנישט געוואָרן דערפון: די ממונים איבער דער פּאָליטישער כשרות פונעם טעאַטער — די יידישע בלוז, ווייל קיין פוילישע צענזור איז דאָן איבערן יידישן טעאַטער נישט געווען — האָבן נישט דערלאָזט אַזאַ נאַציאָנאַל-ליסטיש ווערק, מיט משיחישע מאַטיוון און אויך אַקצענטן, וואָס וואָלטן געקאַנט אויסגעטייטשט ווערן ווי אויסדרוקן פון פוילישן אַנטיסעמיטיזם, פּאַגראַמען. און דאָס איז נאָך אַביסל צו פריש געווען אינעם זכרון פון די פוילישע יידן.

די פּאַרשידענע צוזאַמענטרעפן מיט שלום אַשן און זיין שאַפן — אויף מיין וועג און אין מייע וואַנדערונגען; די גרינט-לעכע און ערנסטע אַרבעט איבער אַשס ווערק אין משך פון די לעצטע פּאַר יאָר — דאָס אַלץ האָט ביי מיר געשאַפן אַ בילד

פון אַשס דרך אין דער יידישער ליטעראַטור, וועלכן איך האַלט
פאַר אַשס דרך אין דער יידישער אייביקייט.
ווי אַזוי האָב איך געזען די עטאָפּן פון דעם דאַזיקן דרך,
וועל איך זיך באַמיען צו באַליכטן אין די וויטערידיקע קאַפיט-
לעד.

דעם שרייבערס וויג

ד י וויג — די מענטשלעכע און שרייבערישע וויג פון יעדן שאַ-
פער — האָט אַ דעצידירנדיקע באַדייטונג אויף זיין גאַנצער
אַנטוויקלונג. מעג די אַנטוויקלונג זיין אַ זיג-זאַגיקע אַ פאַר-
פלאַנטערטע, שלענגלען זיך איבער פאַרשידענע וועגן און
שטעגן — עפעס אַ פאַדעם וועט זיך צו איר ציען פון דער וויג,
פון דער היים. און ווי עס זאָלן נישט האָבן אַוועק די דרכים
פון שלום אַשן — אידעיש, געאַגראַפיש — אומעטום וועט מען
קאַנען געפינען דעם פאַדעם, וואָס האָט זיך געצויגן פון זיין
וויג, פון זיין היימשטעטל קוטנע.

די דרכים פון שלום אַשן זענען געווען לאַנג-שטחמידיקע.
נישט בלויז צוליב זיין לאַנגיעריקן שאַפונג-וועג — קנאַפע
זעכציק יאָר אומאויפהערלעך, אינטענסיוו שאַפן — נייערט
אויך צוליב דער פילזייטיקייט פון זיינע שאַפערישע פאַראינ-
טערעסירונגען, דעם דיאַפאַזאָן פון זיינע טעמאַטישע און היס-
טאָרישע פאַראינטרעסירונגען.

נישטאַ נאָך אַ שרייבער אין דער יידישער ליטעראַטור —
און געציילטע בלויז אין דער וועלט-ליטעראַטור — וועמענס
הויפט-טעמע (געאַגראַפיש, היסטאָריש און אידעיש) מען זאָל
קאַנען אַזוי פאַרשידנאַרטיק אויסטייטשן, „צושרייבן“ אים אַזוי-
פיל לענדער און תקופות. אַודאי איז אין אַ געוויסער מאָס די
סיבה דערפון געווען זיין פרוכטיקייט — נישט איינמאַל האָבן
אים דאָך געמוזט אויספעלן טעמעס אינעם היינט און אינעם

נאָענטן אַרום — נייערט נישט אין קיין קלענערער מאָס איז די סיבה געווען שלום אָס שטרעבן צו דערגרונטעווען זיך צו די יסודות פונעם יידישן קיום; צו באַזינגען די שטראַמען, אין וועלכע ס'האַט זיך געטובלט דער „נצח ישראל“ — די יידישע אייביקייט.

דער אייביקער אומרו — שלום אָש — האָט ביז זיין טיפער עלטער נישט געקאָנט זיך באַפרידיקן מיטן דערגרייכטן און געזוכט צו אַנטפלעקן אַלץ נייע פלאַסטן פון יידישן קיום. אַנגעהויבן האָט עס זיך אין די ערשטע יאָרן פון זיין שאַפן. שוין דאָן האָט ער זיך נישט געוואַלט און נישט געלאָזט באַ-גרענעצן צו די ענגע ראַמען פונעם „שטעטל“ — אין ראַמאַנ-טישאַידילישן פלאַן, צי אַפילו אין די שפעטערדיקע רעאַליס-טישאַנאַטוראַליסטישע צומאַל שילדערונגען; אַודאי שוין נישט צום סענטמענטאַל-רחמנותדיקן טאָן פון זיינע ערשטע דער-ציילונגען, ווי „משהלע“. כאַטש אַפילו דאָ, אין די ערשטע פרווון זיינע, פילט זיך דאָס בונטאַרישע פון אָש, וועלכע רייסט זיך אַדורך דורך דעם שיטערן געוועב פון דער חדר-שיל-דערונג אין „משהלע“

„גאָט האָט אַלץ באַשאַפן. די גוטע הימלען, די זיסע נאַכט, די שיינע לבנה און די פריינטלעכע שטערנליכט. דער אייגענער גאָט האָט באַשאַפן גוטע מענטשן און שלעכטע מענטשן. און די שלעכטע מענטשן פייניקט מען אויף יענער וועלט מיט כל מיני יסורים. און דער גאָט איז אַ גוטער — אַ זיסער גאָט...“ און ווייטער:

„אוי, ווען איך וואַלט געווען גאָט, — טראַכט ביי זיך משהלע און ווערט פאַרשעמט, — נאָר איין מינוט, מער נישט... איך וואַלט געמאַכט, אַז אַלע זאָלן זיין צדיקים, אַז אַלע זאָלן גוט זיין, אַז אַלע זאָלן פרום זיין. איך וואַלט גענומען די גוטסקייט, וואָס געפינט זיך אין הימל און צווישן מענטשן צעטיילט.“ און ס'פאַרענדיקט זיך די דאָזיקע ערשטע געדורקטע סקי-

צע פון שלום אָשן (אין „יוד“, נומער 48, פון 29טן נאַוועמבער 1900) מיט די ווערטער:

„וואָלט די גוטסקייט אין הימל צו ווינציק געווען, וואָלט איך דאָס ביסל, וואָס געפינט זיך אין מיין האַרץ צוגעלייגט“... אין דער ערשטער דערציילונג, וווּ אַש אַנטפלעקט אין שריפט צום ערשטן מאל זיין אינערלעכע וועלט, איז טאַקע פאַראַן דער אַטעם פון שטעטל — און פונעם חדר, דורך דער פריזמע פון וועלכן דער שרייבער האָט נאָך אַ שפאַר ביסל יאָרן געזען די וועלט און אירע אַנטפלעקונגען — נייערט ס'איז שוין אויך פאַראַן דער אַנזאָג פון איינעם פון די וויכטיקסטע עלע-מענטן אין אַשס שאַפן בכלל: דער וויכוח מיט גאָט, דאָס שטרעבן צו גוטס און שלימות.

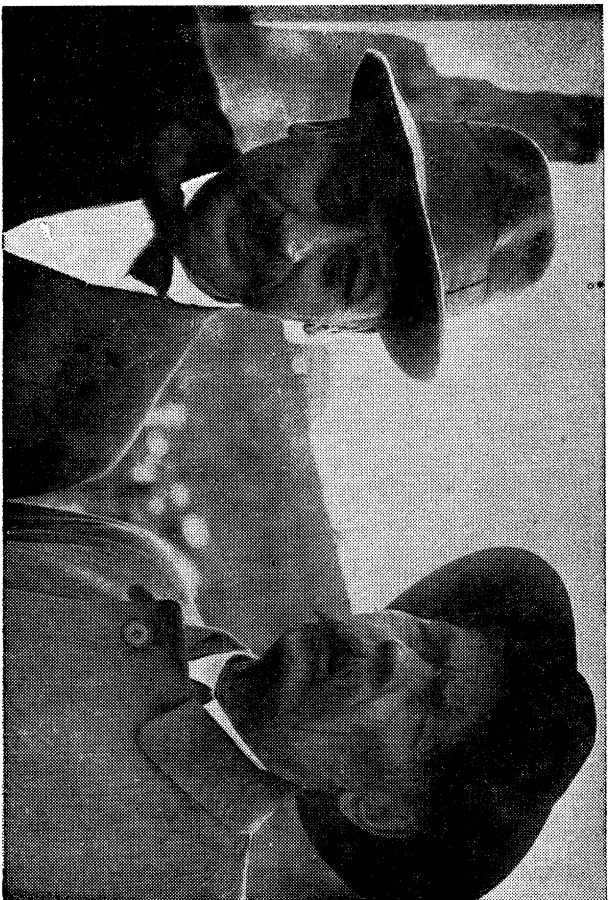
שלום אַש אַליין איז מודה (אין דער הקדמה צו דער ער-שטער נאָכמלחמהדיקער אויסגאַבע פון די „געזאַמלטע שריפטן“, וואָס איז דערשינען אין פּוילן אין יאָר 1925): „פון יידישן שטעטל בין איך אַרויסגעקומען און אויף דעם וועג צום יידישן שטעטל בין איך געגאַנגען דורך דער גאַנצער צייט פון מיין שאַפן. האָבן מיינע טראַקטן געקאָנט זיין טראַקטן פון דער וועלט, נאָר וווּ איך בין געגאַנגען און געקומען — אין די גרויסע שטעט פון דער אַלטער, צי אין די גרויסע שטעט פון דער נייער וועלט — אומעטום האָבן פאַר מיר געפינקלט ווי כישוף-פייערן, ווי וויזיאָנען, די נידעריקע דעכער פון די קרומע הייזלעך פון שטעטל, וווּ די אַרעמקייט, די צניעות און די יידי-שע פרומקייט וויינט... אַט די פּערל פון שטעטל (די אינער-לעכע פרומקייט, די שוואַכע אַרעמע מענטשלעכקייט, וועלכע רייסט זיך צו העכערע און שענערע וועלטן), האָב איך געזוכט אויף דעם וועג פון מיין לעבן.“

דאָס איז דער באַווייז, אַז דער שרייבער איז פאַרבליבן טריי זיין וויג, אַז זי האָט משפיע געווען אויף זיין גאַנץ לעבן און גאַנצן שאַפּערישן וועג. דאָס הייסט אַבער נאָך נישט, אַז

מ'קאן זיין שאפן אריינשטופן אין א סדום-בעטל פון בלויז שטעטל, ווי ס'האבן עס געוואלט א צאל קריטיקערס. א שטיי-גער — י. ראפאפארט. ער רופט אן אונדזער גרעסטן פראזאיק-קער — מיט לויב און באגרענעצונג — „דער דיכטער פון שטעטל“ (אינעם בוך: „שלום אשם ליטערארישע נצחונות און מפלות“). ער איז מודה, אז „אש איז נאכגעגאנגען דעם יידישן שטעטל אויף זיין וועג אין דער וועלט, סיי קיין אמעריקע (אָנקל מאָזעס“), סיי קיין ארץ-ישראל (דאָס געזאָנג פון טאַל“). אָבער דאָרט וווּ ער טרעפט דאָס אַלטע שטעטל, ווי אין „אָנקל מאָזעס“, איז ער אָפט גוט און שטאַרק; אָבער דאָרט וווּ דאָס שטעטל ווערט טראַנספּאָרמירט, ווי אין ארץ-ישראל ביי דער חלוצישער יוגנט, איז ער גאָר שוואַך“.

ראַפּאָפּאָרט גיט זיך נישט די מי — אָדער וויל עס מיט אַ כּוּחַ נישט — צו געפינען אַשם לאַנגיעריקע שאַפּערישע פּאַרבינדונג מיט ארץ-ישראל, ניערט בלויז: די אָפּשפיגלונג פּונעם שטעטל אין אַשם ארץ-ישראל-טעמאַטיק. איז פּאַר-שטענדלעך, אַז די אָפּשפיגלונג פּונעם שטעטל אין דעם קיבוץ פון עמק, קומט ביי אים אַרויס „גאָר שוואַך“. ער זוכט נישט דאָס אויטאָנאָם-ארץ-ישראלדיקע ביי אַשן (וואָס איז דאָך געווען אַזוי שטאַרק און בולט שוין אין די ערשטע יאָרן פון אַשם שאַפּן) ניערט — ווידער און אָבער אַמאָל: דאָס שטעטל.

אויך איינער פון די צום מיינסטן באַגייסטערטע באַזינ-גערס פון שלום אַשם שאַפּן, א. ה. ביאַלין, האַלט, אַז דער עיקר פּאַרדינסט פּונעם שרייבער איז די פּאַרייביקונג פון „גלות פּוילן“. אינטערעסאַנט איז אָבער, אַז ביאַלין, וועלכער איז ווייט נישט קיין ציוניסט (פּאַרקערט — אַ מענטש פּונעם עקסטרעם-לינקן פּליגל אין אמעריקע) גיט גלייכצייטיק אַ גאַנץ פּאַזיטיווע אָפּשאַצונג פּונעם „געזאָנג פון טאַל“, פון די קינסטלערישע ווערטן פּונעם ראַמאַן. בכלל פּאַרמולירט ער שייך און מיט ליבשאַפט שלום אַשם גאַנצן שאַפּערישן וועג, וועלכער „איז

שלום אש אביט מאקסיס גארקי, ביים לעניד-מאזאזאליי אין מאסקווע (1929)

געגאנגען פון שטאָט צו שטאָט, פון לאַנד צו לאַנד, פון איין וועלט-טייל צום צווייטן און ער האָט אין זיך איינגעזאָפּט אַ טייל פון דעם גייסט און פון דעם לעבן פון די יידן איבער דער וועלט". האָבן מיר שוין דאָ, ברוך השם, נישט בלויז דאָס שטעטל און נישט בלויז „גלות פּוילן“, נייערט די גאַנצע יידישע וועלט. און לאַמיר צוגעבן פון זיך: אין אַלע דורות.

נאָך אַ גרויסער פריינד און פאַרערער פון שלום אַשן, ח. ש. קאַזשדאַן, שרייבט אין זיין עסיי „פון שטעטל“ — ביז יתגדל ויתקדש“ (אין דער עסייען-זאַמלונג „שלום אַש“): „אַש דער קינסטלער רעאַגירט יעדעס מאָל אויף די איבערלעבונגען און געשעענישן פון טאָג און זיי קומען צום אויסדרוק אין זיין שאַפן. רעוואָלוציע, אירע יידישע און נישט יידישע טוערס און פּרעדיקערס, קאַמף פון יידישע פאַרטייען צווישן זיך — זייערע אידעאָלאָגיעס, טאַג-לאַזונגען און רופן; פאַגראַמען, שמד, אַסי-מילאַציע, מלחמה מיט אירע שרעקלעכע אומגליקן; ציוניזם, פּאַלעסטינע, חלוציזם — אַלץ איז פאַרקערפּערט געוואָרן אין דיכטערס שילדערונגען, פאַרייביקט געוואָרן לדורות“.

דוכט זיך אַבער, אַז צום גרינטלעכסטן און טרעפלעכסטן האָט כאַראַקטעריזירט שלום אַשן — פונעם באַגין אָן — זיין פריינדלעכער און פיעטעטפולער באַגלייטער איבערן גאַנצן שאַפונג-וועג; אפשר דער עמאַציאַנעלסטער און עמאַציאַניזיר-טער יידישער קריטיקער פון שלום אַשס דור, ש. ניגער, ווען ער האָט אַנגערופן אַשן „דער נביא פון דער ערד“. פון דער ערד — אין אַלע אירע דערשיינונגען און אויסדרוקן; פון דער ערד, אין וועלכער ס'וואַרצלען טיף ביימער און מענטשן, נייערט איבער וועלכער ס'איז אויך פאַראַן אַ הימל, אין וועלכן ס'שוועבן מענטשלעכע חלומות און שטרעבונגען.

ש. ניגער האָט געזען — און מיט רעכט — אין שלום אַשן דעם פּאָעט אין פּראָזע, דעם ראַמאַנטישן באַזינגער — פון דער שטעטלדיקער אידיליע און האָט אים אַנגערופן „ראַמאַנטיקער“

רעאליסט". ער האט געשריבן וועגן אים: „אש איז כמעט דער איינציקער יידישער שרייבער, וואס איז צוגעבונדן צום לעבן און איז איינגעפלאנצט אין דער ערד, ווי אַ בוים, וואס וואקסט".

ס'לאזט זיך צוגעבן: אַשס ליבשאפט צום לעבן — אין אַלע אַנטפלעקונגען פון לעבן; אויך — אַשס געניסערישקייט פון לעבן, וואָס פילט זיך אין זיינע ווערק, אין זיין שאַפּערישן טעמפּעראַמענט און אימפעט; די געניסערישקייט פון אַלע שיינקייטן, וואָס זענען פאַראַן אין לעבן — דאָס איז אַזוי כאַראַקטעריסטיש פאַר שלום אַשן דעם עסטעט, דעם קינסטלער און דער קינסטלער-נאַטור.

פאַראַן קריטיקערס, וועלכע האָבן אויפגעוויזן פעלערן אין דער קאָנסטרוקציע — באַזונדערס אין אַשס ראַמאַנען; אַ געוויסע נישט פרעזיקטי פון דער נאַראַציע, שפּראַך-נאַכלע-סיקייט. אויף דעם האָט נאָך ש. ניגער אומדירעקט געענטפערט אין די יונגע יאָרן פון אַשן, באַצייכענענדיק אים ווי דעם מאַלער אין דער יידישער ליטעראַטור: „אַשס נאַטירלעכער באַרוף איז נישט אַריינצולאָזן זיך אין חקירות, נישט פרעגן און נישט ענטפערן, נאָר שטיין רואיק און קוקן מיט אַ שטילער אַנטציקט-קייט... און מאַלן און מאַלן און מאַלן".

אַש האָט אַבער דאָך געפרעגט און געענטפערט, געחקירעט זיך. באַזונדערס — וועגן עבר פונעם פּאָלק, וועגן זיין אוראַפּ-שטאַם און זיין ארץ-ישראלדיקע פאַרבינדונג. די עלעמענטן האָבן מיר שוין אין די פריע אַש-שאַפּונגען, אַפילו אין אַזאַ ריין-„גלותיסטיש" ווערק ווי „אַ שטעטל" — דאָס בוך, וואָס האָט דעם יונגן שלום אַש, אַרוסגערוקט אויפן אויבן-אַן פון דער יידישער ליטעראַטור, — געפינען מיר אַזאַ בילדל:

„און דענסמאַל איז אַנגעקומען דער ארץ-ישראל-ייד, נאָכן ארץ-ישראל-געלט, וואָס איז געווען אין די פושקעס, וואָס האָבן געהאַנגען אויף די טירן ביי די מזוזות אין יעדן יידישן הויז,

און ווהיין יעדע מאמע האט צו ליכט-צינדן אריינגעלייגט, ליכט-געלט'.

„ווי אַ שאַטן איז ער אַנגעקומען. אַ הויכער, דאַרער ייד מיט אַ בלייך יום-כיפורדיק פנים און וואָס אין זיין הויכן גע-קנייטשטן שטערן איז געווען אַ טיפער סוד אויסגעגאַסן. דער סוד, פאַרוואָס מיר זענען אַזוי לאַנג אין גלות... דער סוד, ווען משיח וועט קומען... אַ ייד פון יענע יידן, וואָס מיר גלויבן, אַז זיי זענען ערגעץ-וווּ דאָ, נאָר מיר ווייסן נישט וווּ. אַ ייד פון יענע יידן, וואָס דערזעענדיק זיי, דערמאַנען מיר זיך אָן עפעס... אַ פאַרבאַרגענע געטריישאַפט ווייעט אין אונדזערע הערצער און מיר פילן זיך, אַז מיר געהערן צו וועמען... אַן ארץ-ישראל-ייד אין אַ ווייסן, אַטלעסענעם כאַלאַט מיט לאַנגע שוואַרצע פיאַות“...

„...און די אַלטע יידן האַרען אויס וואָס דער ארץ-ישראל-ייד דערציילט פון דער אַלטער מאַמען. יידן קוקן אויף אים. אין די קנייטשן פון זיין קאַפּאַטע האַלט זיך ארץ-ישראל שטויב אויף, דער שטויב, וואָס ווייעט איבער די הייליקע קברים, איבער דער מאַמע רחלס קבר. און דאָס האַלט אין זיך אויף אַ שטומען, ליבן סוד, פון ווייט... פון זיין פעקל האַט ער שטיק-לעך קאַלך אַרויסגענומען, וואָס ער אַליין האַט אַפּגעקרישלט פון דעם כותל המערבי...“

פון זיין פעקל נעמט ער אַרויס ערד. ערד פון דער מאַמע רחלס קבר. דאָרט געווען, אויפן וועג קיין אפרת, ווי עס שטייט אין חומש, וווּ יעקב אבינו האַט אונדזער מאַמע רחל באַגראָבן, אויפן וועג קיין בית-לחם — פון קבר האַט ער ערד אַראַפּגע-גומען“...

און אַזוי ווייטער — אין זעלבן טאָג, אין זעלבן גייסט. אַט האַבן מיר געפונען די גענעזע פון שלום אַשס פאַר-בינדונג מיט ארץ-ישראל, אַ פאַרבינדונג, וואָס באַגלייט אים פון חדר אָן, פונעם חומש, איבער דעם ארץ-ישראל פון דער

צווייטער עלייה, איבער „פאלעסטינע-א״י“ ביז צו דער מדינת
 ישראל. אינעם שטעטל, וווּ די תפילות פון בית-מדרש גיסן
 זיך ביי אים צונויף אין דער לופטן מיט די קלאַנגען פונעם
 קלויסטער; וווּ די וויסל רעדט צו אים יידיש און זי רוט
 שבתדיק, ווי די „גאַנצע וועלט רוט שבת“ — אין דעם שטעטל,
 אינעם חדר און אין בית-מדרש, האָט זיך אָנגעהויבן שלום
 אַשם עמאַציאַנעלע און גייסטיקע פאַרבינדונג מיט ארץ-ישראל.
 צום ארץ-ישראלדיקן אין שלום אַשם שאַפן וועלן מיר זיך
 נאָך שפעטער אומקערן. דאָ איז בלויז כדאי געווען צו באַ-
 מערקן, אַז שוין אין באַגין פון זיין שאַפן, ממש ביי דער וויג
 זיינער, איז דאָס ארץ-ישראלדיקע געווען, ווי דער שרייבער
 שילדערט עס אַליין אין זיינס אַן אויטאָביאָגראַפיע (צו זיין
 50-טן געבוירן-טאָג: „ארץ חרן און ארץ כנען האָבן איך געזען
 פאַר זיך, ווי עפעס אַ ווירקלעכקייט. דאָס טייכל, וואָס איז גע-
 פלאַסן פאַזע אונדזער הויז, האָב איך אָנגערופן ירדן און דאָס
 וואַלדיקע בערגל הינטער דער שטאָט, נישט ווייט פונעם הויף,
 איז געווען פאַר מיר דער כרמל-באַרג. די ביבלישע אַבות
 זענען מיר געווען אַזוי נאָענט, אַז ס׳האָט זיך מיר אויסגעוויזן,
 ווי כ׳וואַלט פערזענלעך געקענט יעקבן מיט זיינע צוועלף זין.
 דוד המלך האָב איך געזען אַ זינגענדיקן אין בית המקדש און כ׳האָב
 ממש געהערט, ווי ער זינגט דאָרט מיט די לויים זיין תהילים...“
 דעם פראַגמענט פון דער אויטאָביאָגראַפיע הייבט אַן דער
 פופציק-יעריקער שלום אַשׁ: „פון דער פריסטער יוגנט אַן האָט
 דער תנ״ך פאַנאָדערגעפלאַקערט מיין פאַנטאַזיע...“

די פאַנטאַזיע האָט זיך פאַנאָדערגעפלאַקערט נישט אויף
 קאַטאָועס. זי האָט אים געוויזן בילדער פון דער און פון יענער
 וועלט, אַנטפלעקט פאַר אים אויסטערלישע זענוגען און שפּי-
 רונגען. „איך בין אַ קינד פון האַרבסט“ — שרייבט דער דיכ-
 טער אין זיין פאַרצייכנונג „פּרילינג“, וואָס קומט אַנשטאַט אַ
 הקדמה צום דריטן באַנד פון דער ערשטער אויסגאַבע פון זיינע

ווערק אין אמעריקע («ערצעהלונגען»). אין אַ האַרבסט־נאַכט ביי פעדער־פליקן איז מיין מאַמע איבער מיין וויגל געזעסן און מיר אַ ווינטער־מעשהלע דערציילט. דער זידע ביים קיץ־פלאַץ־קערל אויף דעם אויוון האָט דעם תנ"ך געלייענט. שוואַרץ האָט די נאַכט אין אונדזער פענצטערל געקוקט. אין דרויסן האָט דער ווינט געזויגט, אין די צווייגן פון די ביימער זיך אַנגעטשעפעט: דאָס האָבן מחנות פאַרוואַגלטע נשמות פאַר אונדזער פענצטער דורכשפאַצירט. פון גיהנום געטריבן אין כּף־הקלע — געוואַנדלט האָבן זיי איבערן וועג, די צעפּ האָר פון די קעפּ געריסן, איבער זייערע עבירות וועגן..

צי האָט אַזוי ווירקלעך אויסגעזען די אַטמאָספּער אַרום שלום אַשם וויג, איז פאַרשטייט זיך שווער פעסטצושטעלן. נייערט וויכטיק איז דאָס, וואָס שלום אַש אַליין האָט אַזוי געזען די אַטמאָספּער אַרום זיין וויג — און די «מאַמע איבער מיין וויגל».

אַביסל שפּעטער — וואָס האָט זיך צום שטאַרקסטן איינגע־קריצט אינעם זכרון פון יונגן שלום? דער שבת, דער שבת אין זייער רושיקער, פילקינדערדיקער היים, «לויט ווי דער שבת איז אָפּגעהיט געוואָרן אין אונדזער הויז, מיט די ברענענדיקע ליכט אין די בלישטשענדיקע זילבערנע לייכטערס, האָט מיר דער שבת אויסגעזען נישט ווי אַ טאָג פון ערדישן לעבן, נאָר ווי איינער פון יענע טעג, וואָס וואַרטן אויף אונדז אויף יענער וועלט...» — שרייבט ער אין זיינער אַן אויטאָביאָגראַפיע.

דאָ געפינען מיר די גענעזע פון זיינע אומפאַרגלייכלעכע שבת־שילדערונגען אין «אַ שטעטל», אין «ר' שלמה נגיד» — אויב איר ווילט אָפּילו: די שבת־שילדערונגען פון זיינע ארץ־ישראלדיקע רייע־איינדרוקן אינעם בוך «ארץ־ישראל». און דער עיקר: אינעם «תהילים־ייד», באַזונדערס — דאָס קאַפיטל «די וואַכעדיקע און די שבתדיקע מאַמע». דאָרט זעט ער, אַז «ווען די מאַמע פאַרדעקט זיך די אויגן מיט די הענט און בענטשט

ליכט, קומט אַ הייליקער מלאך אַריין אין איר שטוב און שפּרייט
שכינה איבער איר פנים, טיש און שטוב אויס, פונקט אזוי ווי
גאַט איז צווישן די כוהנים, ווען זיי דוכענען“.

דאָס איז די השפעה פון דער מאַמעס צד, אזוי צו זאָגן.
און פון טאַטנס צד: „...לעגענדעס וועגן פאַטערס גרויסער
מענטשנליכע און זיין צדקה-טון... דערביי האָט ער נישט געמאַכט
קיין אונטערשיד צווישן ייד און קריסט... דורך זיין באַציונג צו
אונדזערע אַרעמע קריסטלעכע שכנים, וועלכע האָבן ביי אים
געהאַט אַרבעט, האָב איך זיך פון דער פריסטער יוגנט אָן איינ-
געווינט אין יעדער מענטשלעכער באַציונג נישט צו פילן קיין
אונטערשיד צווישן יידן און קריסטן“ — דערציילט ער אין זיין
פריער דערמאָנטער אויטאָביאָגראַפיע.

ס'איז שוין אין אַ פריערדיק קאַפיטל דערמאָנט געוואָרן וועגן
דער צעשפאַלטנקייט, דער „צעטיילונג“, ווי אַש רופט עס אָן, אין
זיין נשמה — פון די קינדער-יאָרן אָן. און אַט ווי אזוי אַש באַמיט
זיך (אין דער זעלבער אויטאָביאָגראַפיע) אויסצוטייטשן די
דאָזיקע צעשפאַלטנקייט: „מיין מאַמע קומט פון די זומפיקע
פעלדער אַרום קאַליש, דורך דעם זענען אירע אויגן אזוי טרוי-
מעריש און איר גייסט אזוי אומרואיק און מעלאַנכאָליש. פון איר
האַב איך געירשנט מיין אומרואיקייט און די פייכטקייט פון מיין
נשמה קומט פון דער פייכטקייט פון די טאַרף-פעלדער... פון אַ
פיל געזונטערער געגנט קומט מיין טאַטע — פון די געזונטע,
טרוקענע, פרוכטבאַרע פעלדער פון גאַמבין. און ווען געצנדינעריש
ווילד זענען די פעלדער, פון וועלכע מיין מוטער קומט, זענען
דערפאַר די רויטע גערטנער, פון וועלכע מיין טאַטע קומט. פול
מיט אמונה און ביטחון. דורך דעם די צעטיילונג פון מיין נשמה.“
קאָן מען האָבן פאַרשידענע מיינונגען וועגן דער וויסנשאַפֿט-
לעך-פּסיכאָלאָגישער פינקטלעכקייט פון אַזאַ אויסטייטשונג פון
דער גייסטיקער און כאַראַקטער-פאַרמירונג פונעם קינסטלער
(ס'מאַכט דעם איינדרוק, ווי זי וואָלט אויפגעקומען אונטער דער

השפעה פון דער אין יענע יארן זייער מאדישער עסטעמישער טעאָריע פון היפּאָליט טען, וועלכער האָט געהאַלטן, אָן סביבה און געאַגראַפישע מאַמענטן האָבן אַ דעצידירנדיקע באַדייטונג פאַר דער אויספאַרמירונג פון אַ קינסטלער און קונסט־ווערק). מ'קאָן אָבער בשום אופן נישט אָפלייקענען ד קינסטלערישע קראַפט פון דער אויבן־געבראַכטער אָפּשטאַם־שילדערונג פון שלום אָשן. ס'גיט אויף אַ קינסטלערישן אופן אַ באַרעכטיקונג פון זיין אומרוואַיקייט, צעשפּאַלטנקייט און ווידעראַנאַנדקייט מיטן אַרום.

ווי אַ כאַראַקטעריסטישן מאַמענט דערפון ווילט זיך ציטירן אַ פּראַגמענט פונעם קינסטלערישן רעפּאַרטאַזש „מאַמענטן“ (וועגן דער רעוואָלוציע פון 1905). נאָכן שילדערן די בלוטיקע געשעענישן אין קוטנע, מאַניפעסטאַציעס און שיסערייען אין וואַרשע; די תּליה אין פעסטונג און דאָס הענגען אַ רעוואָלוציאָנערישן ציאָנער; אַ געהיימע אַרבעטער־פּאַרזאַמלונג, אויף וועלכער מ'פּרעדיקט, אַז ס'לוינט זיך מקריב צו זיין אַ געוויסע צאָל מענטשן, כדי דורכצופירן אַ מאַניפעסטאַציע, דערציילט אַש: „איך פרעג אין דער שטיל מיין חבר אברהמען (אברהם רייזען — י.ט.ג.), אויב איך מעג זיך אַנרופן. אַ פאַר, גענעראַלן האָבן מיך שטרענג אַנגעקוקט:

— חברים, — זאָג איך — יעדנס מענטשנס לעבן איז אַ היי־ליקטום פאַר זיך באַזונדער, אַ וועלט באַזונדער. מען טאָר נישט שפּילן זיך מיט יענעם לעבן אויף צוועקן, מעג דער צוועק זיין ווי אַ הייליקער. איך האָב נאָר רשות אויף מיין אייגן לעבן און קיינמאַל נישט אויף יענעם...

מען איז מיד באַפּאַלן ווי מיט האַגל:

— מיר דאַרפן נישט קיין רחמנות.

און אפשר האָבן זיי רעכט.

זיי זענען וועגווייזערס, בויערס פון אַ נייער וועלט און יעדער איז נאָר אַ ציגל צו בויען די נייע וועלט. איך בין אַ צעבראַכע־

נער אַרעמער זינגער. איך זע אין יעדן מענטש, אין יעדן אינדי-
וידואום אַ באַזונדערע וועלט פאַר זיך אליין...”

אַודאי איז דער פּראַגמענט שוין אַ היפּשער שפּאַן אַזעק פּון
שלום אַשם „וויג“ (כאַטש דער אָנהייב פּון רעפּאַרטאַזש איז אין
קוטנע), נייער ער איז נישט אָפּגעריסן פּון דער היים פּונעם
דיכטער; ער באַווייזט אונדז די ווייטערדיקע אַנטוויקלונג פּון זיין
גייסטיקער וועלט, פּון זיין לעבנס-באַנעם און קינסטלערישע פּאַר-
אינטערעסירונגען. און די האַבן זיך געשלענגלט פּון דער מאַמעס
שוים; — דורכן חדר און אַלע דערקענטניש-וועלטן און ווערטן,
וואָס זענען מיטן חדר פאַרבונדן; — אין דער ערדישקייט פּונעם
אַרומיקן לעבן: דאָס שטעטל, מיט זיינע פאַרשידענע אַנטפלע-
קונגען און פאַרבן, שפּעטער דאָס דאָרף (די נאַטור, פעלד,
וואַלד); און הימלישע ספּערן (די הימלישע חלומות פּונעם
שטעטלדיקן יידן — און צומאָל נישט יידן; די געטלעכע כוחות —
גאָט, דער אומעטומיקער, שפינאַזיסטישער גאָט, אויסגעקאַנציי-
פּירט פּון די נאַיווע שפּירונגען פּון אַ חדר, אַדער ישיבה-בחור);
צו דער דרייאַיניקייט פּון יידישן געראַנגל פאַר נאַציאָנאַלן קיום
— אין פאַרשידענע געשיכטלעכע עטאַפּן: קידוש השם, משיח-
שטרעבונגען און גאולה-חלומות. די דאָזיקע דרייאַיניקייט האָט
שעפּעריש באַקומען ביי שלום אַשן איר אַפּאַגיי אין דער אידעע
פּון שיבת-ציון, אין דער ליבשאַפט צו ארץ-ישראל — פּונעם
אַמאָל און פּון היינט; אין דעם „טאַלאַנט צו ארץ-ישראל“, ווי
עס הייסט איינע פּון זיינע דערציילונגען פּון פאַר דער ערשטער
וועלט-מלחמה, אַ טאַלאַנט, וועלכער האָט טיף געוואַרצלט אין
שלום אַשן גופא, האָט אים אַ סך מאָל געצויגן צו קומען קיין ארץ-
ישראל און איינזאַפּן אין זיך די לופט און ליכט פּונעם לאַנד.
לסוף אויך — ביי דער נעילה פּון זיין לעבן — צום באַזעצן זיך,
צום איינבירגערן זיך, אין דער מדינה ישראל.

מאַמע און חדר

א ין דעם עסיי „ש. אַשם מוטער-קאַמפלעקס“ (פון די טיפעני-
 שון) גיט דער קריטיקער גרשון סאַפּאַזשניקאָו אַ פאַרטיפטע,
 פּרוידיסטישע אויפפאַסונג פון דעם מאַמע-עלעמענט אין שלום
 אַשם שאַפן: „אויף שלום אַשם העלדן שוועבט נישט קיין שמייכל
 ווי אַ זכר פון זיסע מאַמישע ליפּן, אין זיי לעבט אַבער יאָ אַ טיפע
 נאַגנדיקע בענקשאַפט נאָך דער וואַרעמקייט פון מוטער-געפילן.
 אינסטינקטיוו איז זייער ליבע-באַגער פיקסירט אויף דעם מוטער-
 אימאַזש און אינטעלעקטועל איז זיין לעבן אַן אַרענע פון שווערן
 אינערלעכן קאַמף, וואָס דריקט זיך אויס אידעיש אין דער שטרע-
 בונג צו עטישער שלימות און אוניווערסאַלער אהדות“. דאָס איז
 אַ מין אַריינפיר צום עסיי, וועגן דער טרילאָגיע „פאַרן מבול“.
 דער קריטיקער ציטירט זייער טרעפלעך אַ געדאַנק, וואָס ווערט
 געבוירן ביים סוף פון דער טרילאָגיע אינעם מוח פון זאַכאַרי
 מירקין, אַז אין דער נאַטור איז פאַראַן עפעס העכערס פון „אַפּ-
 קלייב-געזעץ“, דאָס איז „די מוטער-געטלעכקייט און איר טרייב-
 דיקע קראַפט איז די ליבע“. און ער קומט צום אויספיר, דער
 קריטיקער: „אין גאַר ווייניק קינסטלערישע ווערק קומט אַזוי
 קלאַר צום אויסדרוק די לעזונג פון די אייגענע אינערלעכע קאַנ-
 פליקטן — פון די פרימיטיווע קאַמפלעקסן — ווי אין דער טרי-
 לאָגיע פון שלום אַשן“.

און אין עסיי „ש. אַשם שליחות אין דער יידישער ליטעראַ-
 טור“ (אין דעם זעלבן בוך), שרייבט סאַפּאַזשניקאָו: „אין דער

נבואה און אין דער יידישער פאלקס־פארשטעלונג גייט ענג גע-
פארט די אידעע פון אלמענטשלעכער פארברידערונג מיט דער
נאציאנאלער באפרייונג־האפענונג. אזא אידעישע איינשטעלונג
ביי שלום אָשן וואַרצלט אין זיין עמאַציאָנעלן באַדן, אין דער
אינטימער פאַרבינדונג מיט דעם מוטער־אימאַזש...“

ג. סאָפּאָזשניקאָוו איז נישט דער ערשטער און נישט דער
איינציקער יידישער קריטיקער, וואָס האָט אָנגעוויזן אויפן מו־
טער־קאָמפלעקס, ווי אַ טרייב־קראַפט אין אַשס שאַפן, קיינער האָט
עס אָבער נישט געטון אַזוי גרינטלעך און פאַרטיפּט, ווי ער.

ביי שלום אָשן איז דער באַגריף „מאַמע“ נישט בלויז זיין
מאַמע, די טיפּיש־יידישע מאַמע; אַפילו ביי די פּויערישע מאַ-
מעס זיינע איז פאַראַן אַ יידישער ניצוק. נאָכמער — „דאָס יידי-
שע פּאָלק האָט אַ מאַמע — די מוטער רחל, וואָס וויינט אויף אירע
קינדער“ — ווי שלום אַש שרייבט אין זיינע ערשטע אַרץ־ישראל־
אינידורקן (אינעם בוך „אַרץ ישראל“). ובכן — אַ פּאָלק־מאַמע,
אַ מין קאָסמישע יידישע מאַמע, די דאָזיקע ברייט־כוואַליעדיקע
מאַמישקייט וואַקסט אויס ביי אים צו אַ קאָמפלעקס, וואָס שטאַמט
פון זיין ליבשאַפט, זיינע בענקשאַפטן און זיינע חלומות וועגן
מוטער־וואַרעמקייט, וועגן זיין מאַמען.

ס'ווילט זיך דאָ דערמאָנען אַ קוריאָזן עפּיזאָד: בעת דער
גרויסער יוביליי־אַקאַדעמיע צו די 50 יאָר פון שלום אָשן, אינעם
וואַרשעווער „נאַוואָשטי“־טעאַטער, נאָך אלע באַגריסונג־און
אַפּשאַצונג־רעדעס, האָט גענומען דאָס וואַרט דער בעל־יובל
אַליין. אומגעריכט פאַר אַלעמען — און אפשר טאַקע פאַר אים
אַליין אויך — האָט ער זיין רעדע אָנגעהויבן מיט אַ וויינענדיק
קול, פאַדערנדיק פון עולם, מ'זאָל אָפּגעבן כבוד זיין אַלטער
מאַמען, „וועלכע זיצט דאָרט, אין דער ערשטער ריי“. דער דאָ-
זיקער עפּיזאָד איז אומגעהויער כאַראַקטעריסטיש פאַר דער אימ־
פולסיווקייט פון שלום אָשן, פאַר זיין ווילקאַנישער אויסברעכע-
רישקייט, סטיכישקייט און גלייכצייטיק — מאַמע־קולט.

„מאמע“ — איז געוואָרן אַ צענטראַלער עלעמענט פון שלום אַשס שאַפן טאַקע אין באַגין פון זיין שאַפן, אַבער ס׳האַט אַנגע- האַלטן אויך ביז זיין פולסטער רייפיקייט.

זיין אייגענע מאַמע, וועלכע ער זעט אומעטום, אַפילו אין די טרערן פון אַ פויערישער מאַמען. אין דעם ציטירטן אין פריער- דיקן קאַפּיטל קינסטלערישן רעפּאַרטאַזש „מאַמענטן פון די פריי- הייטס-טעג“, שילדערט שלום אַש די לוויה פון אַ 14-יעריק פויעריש יינגל, וואָס איז געהרגעט געוואָרן אין 1905 בעת אַ דעמאָנסטראַציע. דאָס קלאַגן פון דעם יינגלס מוטער באַשרייבט שלום אַש מיט פשטות און גערירטקייט; ער ווערט אַזוי פּערזענ- לעך אַריינגעצויגן אין דער טראַגעדיע, אַז ס׳שווימט פאַר אים אַרויס זיין אייגענע מאַמע, וועלכע איז דאָן געווען ווייט פון אים. ס׳קלאַגט די פויערטע:

„ווי וועל איך קוקן אויף זיין געדעקט בעט? — איך האָב זיך דערמאָנט אין מיין מאַמע: זי איז אין אַמעריקע — איך בין דאָ...“ אַך, גאַט, ווי שיינ איז דיין וועלט און וויפּל צרות געפינט זיך אין דיין וועלט“...

ס׳ווילט זיך מאַכן אַ שפּאַציר איבער די ערשטע „בילדער און דערציילונגען“ פון שלום אַשן — אין דעם ערשטן בוך זיינעם „אין אַ שלעכטער צייט“ (דערשינען אין 1903) — די מאַמע- מאַטיוון, מאַמע-דערמאָנגען און מאַמע-בענקענישן פון שלום אַשן אין דעם דאָזיקן בוך.

שוין אין דער דערציילונג „איבער דער גרענעץ“, שילדערט ער ווי אַ מאַמע וואַשט לכבוד שבת די קינדערלעך ביים ברעג טייך. און גלייך נאָך דעם „און נאַקעטע בני יעקבלעך, ווי זיי וואַלטן גאַר קיין גלות-קינדער (נישט) געווען, אין די אַרבע- כּנפותלעך, באַרן זיך און האַדעווען זיך אין וואַסער, ווי אמתע קינדער אויף דער שויס פון אַ מאַמע“. און אַזוי כּסדר ווערט אין דער קורצער דערציילונג נאָך אַ צען מאָל דערמאָנט דאָס וואַרט „מאַמע“ אין פאַרשידענע אַספּעקטן.

אין דער צווייטער דערציילונג „א ברוגז“ איז כמעט ביים אנהייב פאַראַן אַביסל מעדיטאַציעס וועגן טויט פון אַ מאַמען און „געדאַכט האָט זיך מיר דענסמאַל, אַזוי ווי מיין אייגענע מאַמע וואָלט אויף מיר רחמנות געקריגן און מיט גרויס דערבאַרעמדי- קייט נעמט זי מיין קאַפּ אַרום און גלעט מיך אַזוי ווייך מיט איר האַנט אויף מיין באַק און זאַגט צו מיר מיט אַ גוט, דערבאַרעמדיק געלעכטערל :

— נאַרעלע, ווער וויל דאָס האָבן, אַז זיין מאַמע זאָל שטאַרבן ?

ווער ?...“

און ווען אין דרויסן איז רעגנדיק און בלאַטיק, דוכט זיך שלומען (וועלכער איז אַוועק צו קרובים אין דאָרף אַריין), אַז „די גאַנצע וועלט, אַט דאָס אַלץ וואָס איז אַרום, איז ברוגז אויף דער וועלטס מאַמען...“

אין דער דערציילונג „אויף דעם וועג קיין שעמענעץ“ איז אַלץ „איינגעוואַקסן, איינגעוואַרצלט אין דער ערד, נאָר איך אַליין קריך אַרום, עפעס ווי איך וואָלט מיך פון דער ערד אָפּגעריסן, אין דער וועלט זיך געלאָזט. איך האָב מיין מאַמען פאַרלאָזט, מיין טאַטן אַוועקגעוואַרפן און ווי אַ יתום דריי איך מיך אַליין אַרום, זוכנדיק ערגעץ אַ מקום מנוחה...“ און שפעטער : „...דער הימל טרוקנט די ערד מיט ליכטיקער ליבשאַפט, ווי אַ מאַמע ווישט אָפּ די בעקלעך פון אַ פאַרוויינט קינד...“

„אַ געגט פאַרפאַלק“ — איז די גאַנצקייט אויפגעבויט אויף דער פּאַינטע פון צונויפפירן דעם אָפּגעפרעמדטן טאַטן — מיט די קינדערס מאַמע, מיט דער „מאַמעשי“, — מיט זיין געגט ווייב. און אויב אין „מחלוקת אין קאַרטשעוו“ האָט ער נישט קיין שום אַנרעגונג אַרוסצופירן אַ מאַמע־געשטאַלט, דערשיינט זי אין אַ העברעישן אויסדרוק אין דער שילדערונג פון שטעטל : „אונטן, אין דעם טאַל, אויף אַ קליינעם פּלאַץ, האַרט ביי אַ וואַסערל פון איין זייט, האַרט ביי אַ וועלדל פון דער צווייטער זייט, זענען צע- שאַטן איינצלנע הייזלעך, די דעכער זענען איינס צוגענייט צום

צווייטן — דאָס איז דאָס שטעטל קאַרטשעוו, אָן עיר וואָס בישראל". אין "תשעה באב" דערציילט די רביצין פאַר די יידענעס, וואָס קומען זיך צונויף ביי איר, וועגן דעם סימבאָל פון אַ העלדישער יידישער מאַמען — "די מעשה פון חנהן מיט אירע זיבן זין". אין "אַ בית המדרש" — אַ בילדל פון דעם "עיר המקלט" אינעם שטעטל, וואָס איז אַ הויז "פאַר אַלע יידישע קינדערלעך" — זענען "זיינע אַרעמע שוואַרצע פיר ווענט דיר זייער היימיש, זיין שוואַרצער, פאַרויכערטער באַלקן זעט דיר אויס, ווי דער באַלקן פון דיין מאַמעס שטיבל..."

די דערציילונג "ביי אַ פרעמדן טייד", וועלכע איז אין גאַנצן אַ חלום וועגן "ציון", וועגן ארץ־ישראל, איז פאַרשטענדלעך, און "דאָס איז דער וועג קיין בית לחם, אַט שטייט אַ קבר, דער מאַמע חלס קבר".

אין דעם ציקל "אַ שבת אין אַ שטעטל" — וואָס איז אייגנט־לעך: סקיצירטע פראַגמענטן פון דעם שפעטערדיקן מייסטער־ווערק "אַ שטעטל" — גייט אַ יינגעלע און "האַלט אין דער האַנט דער מאַמעס סידור מיט נאָך עפעס אַ ספרל, איינגעוויקלט אין אַ נאָז־טיכל, דערנאָך גייט זי אַליין..." און אויפן שפאַציר גייען "משהלעך, שלמהלעך" און "האַלטן זיך אָן ביי דער מאַמעס הענט". אין "אַ פשוטע מעשה" איז טאַקע די צענטראַלע געשטאַלט פאַר דער אויסלאַדונג פון פייגעלעס געפילן דער קראַנקער טאַטע, ר' יעקב, אָבער דאָס געלט פון נדן, פונעם פאַסט־ביכל, נעמט פייגעלע אַרויס כדי צו טראַגן פאַר דער מוטער אַהיים.

די זאַמלונג "אין אַ שלעכטער צייט" ענדיקט זיך מיט אַ דערציילונג "געווידמעטע מאַטילדען" — וועלכע איז שוין דאָן געווען די מוזע פונעם יונגן שלום אַש, הייסט די דערציילונג "אויך אַ מאַמע". איז עס איין לויבגעזאַנג פאַר דער יידישער מאַמישקייט פון דער אַרעמער אלמנה טויבען, וועלכע שיקט אַוועק איר געראַטן יצחקל לערנען אין אַ ישיבה. איר חלום איז: יצחקל זאָל ווערן אַ רב. ווי דער חלום פון שלומס מאַמען...

שלום און מאַטילדאַ אַש אין יאָר 1903

אזוי זעצן מיר ווי ס'גייט אדורך דורך יעדער דערציילונג
און יעדן בילדל אין דעם ערשטלינג-בוך פון שלום אָשן דער
מאַמע-מאַטיוו — באַוווּסטיניק, צי אומבאַוווּסטיניק, אין דער
האַנדלונג, מעטאַפּאָר, אָדער בילד.

דאָס הייסט נישט, אַז שלום אָש האַלט אין איין אידעאָליזירן
מאַמע-געשטאַלטן. ער זעט די מאַמע — די יידישע און נישט
בלויז די יידישע — פון פאַרשידענע אַספּעקטן. אין די דערצייל-
לונגען „אַ היים“ און „די מאַמע מיט דער טאַכטער“, זענען עס
בייזע, שעלטנדיקע מאַמעס. אין דער דערציילונג „ערד“, זענען
אפשר דער מאַמע פּויערטעס געפילן צו איר פאַרזעעניש, דעם
„שד“ — גיכער חיהשע מוטער-אינסטינקטן. דאָ איז זיך טאַקע
כדאי אַפּצושטעלן אויף אַ שטאַרקן איבערברוך אין אַשס שעפע-
רישן וועג נאָך די ערשטע פינף יאָר פון זיין שאַפן, נאָך זיין ער-
שטער אויסלענדישער רייזע (קייין קראַקע און זאַקאַפּאַנע) און דער
עיקר — נאָך דער רעוואָלוציע פון יאָר 1905.

ש. ניגער האָט די תקופה פון 1900—1904 אָנגערופן „דע-
ביוט און ערשטע ליטעראַרישע פּרווון“. ער שרייבט: „זיין יוגנט-
לעך שאַפן איז געווען פול מיטן אומעט פון זיין לעבן אין די
קינדער- און יוגנט-יאָרן. אַבער וואָס לענגער ער האָט פאַרבאַכט
אין דער גרויסשטאַט, אַלץ ליכטיקער און אַלץ באַדייטפולער
ווערט אין די אויגן פון זיין האַלב ראַמאַנטישער פאַנטאַזיע דאָס
בילד פונעם פּויליש-יידישן שטעטל, וווּ ער איז אויסגעוואַקסן.
און אייניקע בלעטלעך ווייטער: „די אידילישקייט פון אַשס
שאַפן האָט זיך שפּעטער אויסגעוועבט; דאָס פאַמיליע-געמיט איז,
אזוי ווי די יאָזאַגעריי, די אמונה און בטחון, געבליבן אַ פּערמאַ-
נענטער שטריך פון ריין קינסטלערישן כאַראַקטער און דאָס איז
דער צווייטער אויפטו פון, שטעטל: ס'איז געווען אַן אַנזאָג
אויפן געמיט פון משפּחהדיקייט, דעם גייסט פון מוטערשאַפּט,
וואָס שפּילט אַזאַ גרויסע ראָל אין אַשס דערציילונגען און ראַמאַ-
נען...“ און ש. ניגער פאַרענדיקט דאָס קאַפיטל: „אַש האָט אי-

בערגזעצט אויף דער שפראך פון דער וואַרט־קונסט די אויפ־געוואַכטע ענערגיע און דעם פאַרשטאַרקטן גלויבן פון דער יידישער געזעלשאַפטלעכקייט. זיין געהויבענער און מונטערער טאָן איז פאַר דער ליטעראַטור געווען דאָס, וואָס דער גלויבן אין סאָציאַלער גערעכטיקייט און אין דער נאַציאָנאַלער אויפלעבונג איז געווען פאַר די פּאָלקסמאַסן און דער פּאָלקס־אינטעליגענץ. ש. ניגער שטעלט זיך טאַקע אויך אָפּ אויף דער באַדייטונג פאַרן יונגן שלום אַשם שאַפן, וואָס עס האָט געהאַט זיין ריזע קיין קראַקע, זיינע פאַרבינדונגען מיט די גרויסע פּוילישע שרייבערס און קינסטלערס פון יענער צייט (זשעראַמסקי, ריימאַנט, וויטקע־וויטש), נייערט ער באַטראַכט עס דער עיקר ווי אַן אויסברייטע־רונג פון אַשם שאַפּערישן דיאַפּאַזאָן — זיין איבערגאַנג צו דער דראַמאַטורגישער פאַרם אַ שטייגער. ניגער זעט טאַקע, אַז דאָס בילד וואָס ער האָט אויסגעמאַלט אין „שטעטל“ איז דאָס אידעאַ־ליזירטע בילד פון האַלב־מיטלעלטערלעכן לעבן און דערפאַר נאָך האַלב־פּאַטריאַרכאַליש און כמעט אין גאַנצן פריי פון ערנסטע סאָציאַלע און גייסטיקע קאַנפּליקטן. אַנדערש איז די פּאַמיליע־דראַמע וואָס הייסט „משיחס צייטן“. ווייטער גייט אָבער נישט ש. ניגער (אין דער פריער דערמאַנטער גרעסערער אַרבעט וועגן שלום אַשן) צום אַנאַליזירן דעם איבערברוך אין שלום אַשם סאָ־ציאַלן באַנעם — אייגנטלעך: דעם אויפקום פון סאָציאַלן באַנעם ביים שרייבער — ווי אַ פּועל־יוצאַ פון דער רעוואָלוציע פון 1905 (אָדער פון איר דורכפאַל).

בולט קומט אָבער דער איבערברוך צום אויסדרוק ביי שלום אַשן אין דעם קינסטלערישן רעפּאַרטאַזש (דעם ציטירטן אין די פּריערדיקע קאַפיטלעך) „מאַמענטן פון די פּרייהייטס־טעג“. דאָרט קאַנען מיר געפינען דעם וועגווייזער פונעם איבערברוך, וואָס איז פאַרגעקומען ביים ליריקער, דעם באַזינגער פון דער שטעטל־דיקער אידיליע, דעם ראַמאַנטיקער אַש — צו דעם רעאַליסט, וועלכער זעט אויך שאַטן־זייטן אין לעבן, זעט דעם סאָציאַלן

גערעאגל, עולות, פיין און בלוט. דאן ווערט טאקע געבוירן דער „ראַמאַנטיקער־רעאַליסט“, ווי ניגער האָט אים אָנגערופן. און אַזאַ בלייבט ער שוין ביזן סוף פון זיין שאַפן מיט זיין גאַנצער אייגנאַרטיקייט פון דער ווירקונג פון שטימונגען אויף אים און זיין שרייבן. אונטער דער ווירקונג פון אַ שטימונג נעמט אַמאַל די אויבערהאַנט דער ראַמאַנטיקער, אָן אַנדער מאָל דער רעאַליסט. אַפילו אין דער זעלבער צייט, צומאַל אין דעם זעלבן ווערק נישט איינמאַל אַפילו אין דעם זעלבן קאַפיטל, אָדער זייטל. אַודאי איז עס נישט קיין סימן פון איינהייטלעכקייט און קאָנסעקווענטער סטיל־קאָנסטרוקציע פון זיין ווערק. אָבער — ווי האָט עס ריכ־טיק ניגער באַמערקט נאָך אין די ערשטע יאָרן פון אַשס שאַפן — ער האָט געמאַלן זיינע דערציילונגען, אַפילו די ראַמאַנען, נישט געבויט זיי (אויך די דראַמעס, וואָס זייער גרעסטער פעלער איז געווען מאַנגל פון דראַמאַטישער קאָנסטרוקציע). דאָס איז גע־ווען זיין אייגנאַרט, דאָס איז געווען די אַשישע קינסטלערישע האַנטשריפט אין דער ליטעראַטור.

דער אויבנדערמאָנטער איבערברוך אין אַשס וועלט־באַנעם, דער איבערגאַנג צו רעאַליזם (אַפטמאַל אַפילו: מיט נאַטוראַליס־טישע אַקצענטן), שפּיגלט זיך אָפּ אין די מאַמע־מאַטיוון ביים שרייבער. זיי בלייבן ווייטער אין זיינע ווערק, אָבער שוין — אין פאַרשידענע געשטאַלטן, מיט פאַרשידענע אויסדרוקן. ווי די פריער דערמאָנטע ביזנע, שעלטנדיקע מאַמעס און ווידער אידעאַ־ליזירטע מאַמעס. איינס נעגירט נישט דאָס צווייטע. די מאַמע אין „מאַטקע גנב“ שלאָגט אויך דעם קליינעם מאַטקע, זי איז אָבער אין זיינע אויגן פאַרבליבן אָן אידעאַל, אַ חלום. נאָר צוליב איר וויל ער ווערן אַ לייט און ווען ער פאַרליבט זיך אין הנהלען — זעט ער אין איר זיין מאַמע. ס'ווערן ביי אים דאָן „צוויי מאַמעס“, — דער העכסטער אויסדרוק פון זיין גליק. אין אַ פריערדיק ווערק — „אַ פאַעמע פון יידישן לעבן“, ווי אַש רופט עס אָן (געהייליקט דעם אַנדענק פון זיין פאָטער

„רב משה בן צבי נתן, מיוצאי ביהם“ — „רב שלמה נגיד“ — פארבעט מען די טויטע מאמע אויף דער חופה: „צוערשט איז רב שלמה געגאנגען, דערנאך די כלה; א האלבע שטאט איז מיט זיי ארויסגעקומען צום קבר.“

דער ראמאן „די מוטער“ — א גרויסער ראמאן פון קינ-טלער-לעבן אין אמעריקע — איז אין גאנצן אין פרוו צו שאפן א סימבאל פון דער מוטער אין קונסט-ווערק. ס'שטארבט די מאמע שרה-רבקה, ווערט איר טאכטער, דבורה-לע, א מאדעל פארן סקולפטאר בוכהאלץ פאר זיין סקולפטור „די מוטער, וואס בלוטיקט“.

אין „קידוש השם“ האבן מיר ווידער א הארציקע יידישע מאמע פון פאר אייניקע הונדערט יאר, וואס איז אבער אייביק, זי איז אויך היינטיק ביי אשן (וועגן דעם מוטער-קאמפלעקס אין דער טרילאגיע „פארן מבול“ איז שוין דערמאנט געווארן דער אנאליז פון גרשון סאפאזשניקאוו). ס'איז שוין ציטירט געווארן דאס קאפיטל „די וואכעדיקע און די שבתדיקע מאמע“ פון „תהילים ייד“, נייערט — היות ווי אין דאזיקן גרויסן ווערק ווערט די מאמע ווידער אידעאליזירט און דערהויבן ביז די העכסטע הויכן, — ווילט זיך ציטירן נאך איין פראגמענט פון פריער-דערמאנטן קאפיטל:

„און פונקט ווי עס איז דא א וואכעדיקע און א שבתדיקע מאמע, איז דא א וואכעדיקער און א שבתדיקער גאט. דער שבת-דיקער גאט ווערט אין דער פאנטאזיע פון דעם יינגל פארקער-פערט אין א פארם פון עפעס וויבלעכס... עס האט א שייכות מיט דער מאמע רחל. די מאמע קריגט ביי אים אן אנדער חשיבות, ווייל די מאמע ווערט פארייניקט מיט דעם שבת... איצט זעט ער איין: אין אמתן איז די מאמע א שבתדיקע מאמע. נאר אויף דער וועלט, אינמיטן דער וואך, צוליב דעם גלות, מוז זי נבעדן, א גאנצע וואך פארוואנדלט ווערן אין א וואכעדיקער. ווען משיח

וועט קומען, וועט די מאמע אפילו אינדערוואכנס זיין א שבתדיקע
מאמע... שוין שטענדיק... שטענדיק..."

דא האבן מיר דעם אפאטעאז פון מאמישקייט, דעם הויכפונקט
פון אידעאליזירן די מוטער. „עס האט א שייכות מיט דער מאמע
רחל“ און „דאס יידישע פאלק האט א מאמע — די מוטער רחל“.
אט די אידעע וועגן א פאלקס-מאמע האט עס מן-הסתם
באוויגן שלום אשן, אז ער זאל אינעם פראלאג צו דער טראגעדיע
„א שנירל פערל“, ארויספירן די מוטער, — אן אבסטראקטע,
סימבאלישע מוטער — וועלכע באפרייט משיחן פון זיינע קייטן
ביים טיטוס-טויער אין רוים. משיח און די פאלקס-מאמע —
צוויי וואגיקע געשטאלטן אין אשם קינסטלערישע און אידעישע
זעונגען — קומען זיך דא צונויף אויף דעם וויכטיקסטן וועג פון
שלום אשם דרך, דעם גאנג צו גאולה.

און זאל עס נישט קלינגען ווי א פאראדאקס: פון דאנען איז
בלויז איין שפאן צו דער „קריסטאלאגישער“ טרילאגיע, ווו די
מאמע-געשטאלט שפילט אזא וויכטיקע ראָל — ס'איז איר אפילו
אוועקגעגעבן א גאנצער באַנד פון דער טרילאגיע („מרים“). שוין
אין די ערשטע ארץ-ישראלדיקע ריזע-אינדרוקן פון שלום אשן
איז פאראן א זעונג פון מרים ביי דער מוטער רחלס קבר. ביידע
זענען זיי ביי אים סימבאלן פון מוטערשאפט, פון פאלק-מוטער-
שאפט. ער רופט זיי אפילו „די מאמע רחל און איר טאכטער
מרים“. מרים איז ביי אשן איינער פון די סימבאלן פון דער
איביקער יידישער מאמע, גראַד ווי איר זון, ישו, איז אין פאָר-
שידענע וואריאנטן, אין פארשידענע ווערק פון אשן — איינ-
שליסלעך „דעם מאן פון נצרת“ — דער ייד פון נצרת, דער רבי
פון נצרת.

צו די אלע מאמע-סימבאלן, מאמע-געשטאלטן און מאמע-
אידעאלן איז שלום אש דערגאנגען פון זיין מאמען אויס. אוועק-
גייענדיק פון זיין אייגענער מאמעס שויס פון אונטער אירע
מאמישע פליגל: אוועקגייענדיק אין דער פרעמד, אויף וואַגל און

וואַנדער, אין זיין לאַנגן, אַנגעלאַדענעם לעבן-וועג. אַבער אוועק
איז ער קודם-כל פון דער מאַמען צום חדר.

דער חדר האָט געשפּילט אַ דעצידירנדיקע ראָל אין דער
פאַרמירונג פונעם כאַראַקטער פון דעם קליינעם שלום און אויף
דער אַנטוויקלונג פון דיכטערס פאַנטאַזיע; אויף דער איינזאַמלונג
פון זיין וויסן וועגן יידישן זיין און אויף זיין שטרעבן צו פאַר-
טיפן זיך אין דעם וויסן, אין די דרכים פון יידישן גאַנג אין דער
געשיכטע. אין חדר האָט אים קודם-כל באַהערשט דער תנ"ך.
„פון דער פּריסטער יוגנט אָן האָט דער תנ"ך פאַנאַנדערגעפלאַ-
קערט מיין פאַנטאַזיע“ — שרייבט שלום אַש אין זיין אויטאָביאָ-
גראַפיע פאַרן יאָהרבוך פאַול זסאַלנאַי פאַרלאַג (1931) — צום
50-טן געבוירן-טאָג פון דיכטער, ווי ס'איז שוין דערמאָנט גע-
וואָרן.

און אין זיין אַריינפיר-עסיי צום קאַטאַלאַג פון אַשיאַנאַ אין
יעיל-אוניווערסיטעט, שרייבט שלום אַש:

„די ביבל איז געווען דאָס ערשטע בוך, וואָס איך האָב גע-
האַלטן אין מיין האַנט. פון איר האָט מיך מיין פאַטער געלערנט
דעם אלף-בית. זי איז געווען דאָס בוך פון לערנען און דאָס
בוך פון מיין יוגנט-פרייד, מיין גראַמאַטיק און מיין מעשה-בוך,
מיין געאַגראַפיע און מיין היסטאָריע. מ'קאָן זאָגן, אַז קיין אַנדער
וויסנשאַפט האָב איך אין מיין קינדהייט נישט געלערנט, ווי נאָר
די וויסנשאַפט, וואָס שטראַלט אַרויס פון דער ביבל. מ'קאָן זאָגן,
אַז די ביבל איז געווען די איינציקע פרייד, דער איינציקער
ליכטיקער שטראַל, אין דעם חושכדיקן און אַרעמען לעבן פון
אַ יידיש קינד, וואָס איך האָב געלעבט. דורך איר האָב איך באַ-
קומען אַ ידיעה וועגן אַלע פריידן פון דער נאַטור.“

זייער שיין און בילדעריש טייטשט עס טאַקע אויס ש. ניגער,
וועלכער שרייבט: „אַש באַגייט זיך מיט דער ביבל, ווי מיט דער
נאַטור: ער גיסט זיך נישט צונויף מיט איר, נאָר, — פאַרקערט
— ער נעמט זי אויף אין זיך. און ער נעמט זי אויף נישט אין

גאַנצן, ווי זי איז, נאָר ווי ווייט זי האָט אין זיך עלעמענטן, וואָס זענען אים נאָענט און וואָס ער קאָן זיי אָסימילירן מיט זיך. און אַביסל פריער: „די געשטאַלטן פון תנ"ך, פון די אגדות, שטייען אים פאַר די אויגן אַזוי ווי ער וואָלט מיט זיי אין אײן חדר גע-גאַנגען.“ די הימישקייט פון אַשן מיט די ביבלישע געשטאַלטן זעט ש. ניגער ווי אַ חדר-חברשאַפט. און דאָס איז, כאַטש פאַרביי-גייענדיק, זייער תמציתדיק אַנגעוויזן אויף דער חדר-ירושא, וואָס שלום אַש האָט מיטגענומען אויף זיין שעפּערישן וועג.

דער דיכטער אַליין הייבט אָן זיינע איינדרוקן „ביים כותל-מערבי“ מיט די ווערטער: „ווען איך בין אַ יינגל געווען, אין חדר געלערנט, אין חומש געלייענט וועגן ירושלים, האָט זיך מיר אַלץ געדאַכט, אַז ירושלים איז אַ שטאַט וואָס רוט נישט אויף גאַטס ערד, נאָר זי איז באַהאַלטן מיט גאַט אין די הימלען, ווי אונדזערע פאַטערס אברהם, יצחק און יעקב. און ווען משיח וועט קומען און אַלע טויטע וועלן אויפשטיין, דעמאָלט וועט ירושלים אייניגעם מיט אַלע הייליקע אַבות פון הימל אַראָפּני-דערן. ירושלים איז געווען ווי אַ הייליקע לעגענדע, וועלכע קומט צו גיין צום יידן אין די שבתדיקע טעג און די יום-טובים און לעבט ביי אים אין סידור אין די תפילות.“

אַזוי האָט דער חדר, דער חומש, געפורעמט די פאַנטאַזיע פון קליינעם שלום, די פאַנטאַזיע פון צוקונפטיקן דיכטער-ראַ-מאַנטיקער.

דער חדר איז ווייניקער געווען אַ טעמע פאַר שלום אַשן, ווי אַן אַנרעגונג צו טעמעס. אַוודאי איז ער, דער חדר, דאָ און דאָרט פאַראַן אויך אין זיינע ווערק. שוין די ערשטלינג-דערציילונג זיינע „משהלע“ איז וועגן אַ חדר-יינגל און זיינע חלומות אין חדר; אין דער ערשטער זאַמלונג — „אין אַ שלעכטער צייט“, איז דער חדר פאַראַן אויך אין דער דערציילונג „ברוגז“. ער אידעאָליזירט נישט ספּעציעל דעם חדר — ווען מ'דאַרף זעט ער אַפילו דעם רבינס קאַנטשיק מיט אַלע זיבן זאַכן, מיט וועלכע

אין אונדזער היינטיקן באַנעם ס'איז פאַרבונדן דער פאַרציטישער
 חדר («חדר-יינגלעך, ווי עס וואָלט שוין קיין קאַנטשיק, קיין
 חדר, קיין רבי אויף דער וועלט נישט געווען, לויפן פראַנק און
 פריי אין מיטן מאַרק אַרום»... — דערציילט ער אונדז אין זיין
 בילדל «תשעה באב»). אין דעם ליבשאַפט-געזאַנג, אין זיין שיר-
 השירים צו טראַדיציאָנעלער יידישקייט — אינעם «תהילים-ייד»
 — באַשרייבט דער דיכטער אַזוי דעם «פּרילינג פון אַ יידיש
 יינגל»: «אינדרויסן פון חדר איז געווען אַ הויף און אַ הימל.
 דערניצען איז געווען טונקל, דערפאַר אַ סך קינדער, יינגלעך ווי
 ער. זיי זענען אַלע געזעסן אויף נידעריקע בענקלעך אַרום די
 ווענט. דער רבי, מיט לאַנגע, לאַנגע הענט און זייער גרויסע
 פינגער, האָט באַשמירט מיט דעם האַניק פון בייגל דאָס בלאַט,
 פון וועלכן ער האָט געלערנט און אים געוויזן מיט אַ טייטל און
 אַ קאַנטשיק אָן אַלף און אַ בית».

«...שפּעטער מיט אַ יאָר, ווען עס קומט דערצו, אַז דער רבי
 לערנט מיט אים בראשית ברא אלהים את השמים והארץ — צום
 ערשט האָט גאָט באַשאַפן די הימלען און די ערד — קומען אים
 די הימלען מיט דער ערד פון חומש אויך זייער באַקאַנט פאַר.
 עס זענען נישט די הימלען מיט דער ערד, וואָס ציען זיך אויס
 אינדרויסן אונטער זיינע פיס און איבער זיין קאַפּ. יענע זענען
 נאָר דאָ פון אַ משל וועגן, כדי מען זאָל וויסן ווי הימלען און ערד
 זען אויס, אָבער דער ריכטיקער הימל און די ריכטיקע ערד
 געפינען זיך אין חומש...»

דאָ דערגייען מיר טאַקע צו דעם מיין «חדר» אין דער פריער-
 דיקער באַצייכענונג פונעם חדר ווי אַן עטאַפּ אין שלום אַשם אַנט-
 וויקלונג-וועג — דעם עטאַפּ צו וועלכן ער איז געקומען ווען
 ער האָט זיך דערווייטערט פון דער מוטערס שויס. חדר איז דאָ
 דער טייטש: חומש, תנ"ך.

ס'איז שוין אויבן ציטירט געוואָרן דעם דיכטערס אייגענע
 אַרויסזאָגונגען וועגן דער השפּעה פון תנ"ך אויף אים, אויף זיין

גייסטיקער אנטוויקלונג. דארף מען בלויז איצט אַנווייזן, ווי די דאָזיקע השפעה האָט זיך אויסגעוויקלט אויף זיין שאַפן. זי, די תנ"ך-השפעה, האָט אין דעם יונגן אַש דערוועקט די טראַכטענישן וועגן דער גערעכטיקייט פון הימלישע מעשים — וועלכע ער זאָגט אַרויס דורכן מויל פון זיין ערשטלינג-העלד „משהלע“; פון תנ"ך האָט שלום אַש גענומען אַ סך בילדער און פאַרגלייכן, פסוקים און דערמאָנונגען אין כמעט אַלע זיינע פריע ווערק; דער תנ"ך איז געווען דער „רוי-שטאַף“ פאַרן רוב פון זיינע דער-ציילונגען און בילדער „פאַר יוגנט“ און פאַרשטייט זיך — אין גאַנצן דער שטאַף פאַר זיינע „מעשהלעך פון חומש“, וואָס זענען אַ קינסטלערישע טראַנספּאָנירונג פון פסוקים, וועלכן ס'נעמט אויף אַ חדר-יינגל. פון די ערשטע אין דעם סטיל, אויף דעם אינ-טימען און פאַרליבטן אופן, אין דער יידישער ליטעראַטור בכלל — אַ פּיאַנער-אַרבעט, וואָס האָט געבאַנט אַ וועג פאַר דער פּאָע-טיש-געניאַלער אינטערפּרעטאַציע פון ענגלעכן שטאַף אין די „חומש-לידער“ פון איציק מאַנגער. אויפן באַדן פון די „מעשהלעך פון חומש“ זענען שפּעטער אויסגעוואַקסן שלום אַשס פּיעסן, גרעסערע דערציילונגען און לסוף, ביי דער שקיעה פון זיין לעבן — די ביבלישע ראַמאַנען זיינע.

שרייבנדיק וועגן ירושלים — צום וויפּלטן מאָל (אין 1928) דריקט זיך אויס דער דיכטער אויף אַזאַ אופן: „...ירושלים באַ-דאַרף מען געניסן דאָס ערשטע מאָל. דעמאָלט האָט מען די גאַנצע סענסאַציע, וואָס דיין פּאַנטאַזיע פון דיינע קינדער-יאָרן, פון דיינע חדר-יאָרן, האָט אויסגעמאַלט פאַר דיר — ירושלים. עס איז אַזוי, ווי דו לערנסט צום ערשטן מאָל בראשית...“ (דער מזבח)

דער עיקר אָבער — ווי ער שילדערט עס אין „תהילים-ייד“, — קומען אים „די הימלען מיט דער ערד פון חומש אויך זייער באַקאַנט פאַר... דער ריכטיקער הימל און די אמתע ערד געפינען זיך אין חומש...“

צו ערד און צום הימל — און צו דעם געראַנגל צווישן זיי
(אין חומש און אויף דער וואָר) איז שלום אַש דערגאַנגען אויף
זיין וועג פונעם חדר.

ערד און הימל, פון שטעטל אין דער וועלט

Nוויכטיקע טרייב־קראַפֿט אינעם שאַפֿן פֿון שלום אַשן איז גע-
 ווען: געראַנגל צווישן עקסטרעמען. אַזוי איז ביי אים אָפֿטמאַל
 אין צענטער פֿון זיינס אַ ווערק געווען דער געראַנגל צווישן גוטס
 און שלעכטס אין דער נאַטור פֿון מענטשן — און אין דער נאַטור
 בכלל; דער געראַנגל צווישן קדושה און טומאה איז נישט אין
 איין ווערק געווען דער תּמצית. אָבער דער עיקר געראַנגל אין
 שלום אַשן — און דאָס האָט זיך צום בולסטן אָפּגעשפּילט אין
 זיינע ווערק — איז געווען דער געראַנגל צווישן ערד און הימל.
 צווישן ערד און הימל בפּועל ממש, פיזיש אויפּגעפּאַסט (אויף
 וויפל ס'לאָזט זיך הימל באַנעמען פיזיש) און צווישן ערדישן און
 הימלישן, דאָס הייסט: ערד און הימל — גייסטיק באַנומען.
 די ערד, דאָס איז ביים יונגן שלום קודם־כל זיין שטעטל,
 קוטנע: דעם טאַטנס היים, די מאַמע, די פּאַרצווייגטע משפּחה,
 דער חדר, בית־מדרש. פֿון בית־מדרש אָן הייבט זיך אָן ביי
 שלומען אַ נייע וועלט, ווייל: «אַ חבר האָב איך געהאַט אין
 קוטנע. אינאיינעם מיט אים זיך לשון־קודש געלערנט אונטער
 דער גמרא אין קוטנער בית־מדרש. געבאַרגט זיך ביכלעך און
 אין די פּאַרגאַכטן זענען מיר געגאַנגען אויפֿן וועג צום בית־
 הקברות און געחלומט ביידע פֿון די פעלדער פֿון ארץ־ישׂראל,
 וווּ מיר וועלן ביידע ווױנען אין שכנות...» (דער מזבח). אַט די
 טריף פּסולע ביכלעך (וועגן די לשון־קודשדיקע לידער, וואָס ער
 האָט שוין דאָן אין געהיים געשריבן, רעדט מען שוין נישט) האָבן

עס גורם געווען ער זאל מוזן אנטלויפן פון דער היים און אַנקור-
מען צו אַ ווייטן קרוב אַ יישובניק, אין אַ דאָרף — ווי אַ מלמד
פאַר די קינדער פון קרוב. דאָרט טאַקע האָט זיך פאַר אים אַנט-
פלעקט אַן אַנדער ערד — פעלד, וואַלד; פויערישע כאַטעס און
דאָס פויערישע לעבן. „אין יענעם יאָר אויפן דאָרף האָב איך, נאָך
מיין מיינונג“ אַ סך מער געלערנט וועגן דער נאַטור און מענשן,
ווי שפעטער פון ביכער...“ — איז זיך מודה שלום אַש. און אויב
דאָס שטעטל איז פאַר אים געווען אַ חדר, דאָס דאָרף — אַ שול
פון לעבן, איז זיין אוניווערסיטעט געוואָרן וואַלדאַוועק, וווּ
ער האָט פאַרבראַכט צוויי יאָר ביי פאַרשידענע אַרבעטן, דער
עיקר אָבער — ביים שוין אין אַ פריערדיק קאַפיטל דערמאָנטן
שרייבן בריוו. מיט דעם קאַפיטאַל פון וויסן, פון לעבן-דערפאַ-
רונגען, איז דער צוואַנציק-יעריקער שלום פון קוטנע געוואָרן
אַ שרייבער ביי יידן, אַנגעהויבן זיינע שאלות וועגן ערד און הימל,
זיין וואַנדערונג פון שטעטל אין דער וועלט אַריין.

אין זיין דערציילונג „ערד“ (שוין פונעם צווייטן עטאַפּ אין
זיין שאַפן, נאָך דער רעוואָלוציע פון 1905), צוליב וועלכער
ש. ניגער האָט אים אַנגערופן „דער נביא פון דער ערד“, שרייבט
שלום אַש: „דיין גאַט, דער צייכן פון דיין גאַט, איז דאָס גע-
וויינלעכע“. אָבער אין ערשטן עטאַפּ פון זיין שאַפן זוכט ער אַליין
דאָס אויסערגעוויינלעכע אינעם לעבן, דאָס ליריש-אידילישע,
דאָס י. ל. פּרציש שבת-יום-טובדיקע. דער ראַמאַנטיקער אין אים
זעט דאָן בלוז די אידיליע פון שטעטל, להיפוך צו זיין צייט-חבר,
איטשע מאיר וויסנבערג, וועלכער אַנטפלעקט פאַר אונדז שוין
אין די ערשטע שאַפונגען דעם רעוואָלוציאַנערן אויפברויז, וואָס
האָט אויפגערודערט דאָס שטעטלדיקע בלאַטקעלע. זענען טאַקע
די צוויי שטעטלעך — אַש „אַ שטעטל“ און וויסנבערגס
„שטעטל“ — פּאָליסן און וועג-שטיינער אינעם אויפגייענדיקן
ידישן ליטעראַרישן שאַפן פון אַנהייב יאָרהונדערט. וויסנבערג
שליידערט פון זיך אַרויס פאַרביטערונג, פּראַטעסט; אַש — ווי

ניגער האָט געשריבן — מאָלט, מאָלט און מאָלט. וואָס אַן אמת
ער מאָלט אויך אין די שפּעטערדיקע יאָרן, ביזן סוף פון זיין לאַנגן
שאַפּערישן וועג, ווייל דאָס מאָלערישע ליגט אין זיין נאַטור,
אין זיין גאַנצער קאַנסטיטוציע — אַפילו אין דער שטרענג-
רעאַליסטישער תקופה פון זיין שאַפּן. ס'וויילט זיך דאָ ציטירן אין
שייכות דערמיט אַ קורץ בילדל פון זיין שטעטל-שילדערונג אין
די צוואַנציקער יאָרן, פון דער פאַרצייכענונג „דאָס קעלבל“ (בוך
„בילדער פון פּוילן“):

„די גאַנצע זון פון שטעטל האָט זיך אויסגעגליטשט און
אויסגעצויגן איבער משה מלמדס טרעפלעך. און איבער די טרעפּ-
לעך איז געווען אויסגעשפּרייט אין דער לענג און אין דער
ברייט אַ האַלב שטעטל יידן...“ דאָס איז דאָך — מיט געציילטע
ווערטער — אויסגעמאַלן אַ געניאַל בילדל פון אַ יידיש שטעטל
אין פּוילן. און אַזעלכע בילדער זענען דאָ אין זיינע ווערק אין די
הונדערטער. זיין פּאַעטיזירטע פּראָזע — בעיקר אין „אַ שטעטל“,
„רב שלמה נגיד“ — איז אַ קוואַל פון אַזעלכע בילדער.

אַ חוץ בילדער — גייסיקע אַנלאַדונג „...איך האָב אַ שוואַכ-
קייט, וואָס איך זוך שטענדיק אויפצודעקן מעלות (פון מענטש און
געזעלשאַפּט). מיין גאַנץ לעבן האָב איך געזוכט (העראַיזם פון)
קידוש השם. איך האָב אים געזוכט אין אונזער געשיכטע און
אין אונזער איצטיקן לעבן...“ — האָט דערקלערט שלום אַש
אין אַ רעדע אין תל-אביב אין יאָר 1936.

„פּרץ האָט פון לעגענדע געוואָלט מאַכן אַ ווירקלעכקייט, אַש
האָט פון דער ווירקלעכקייט געמאַכט אַ לעגענדע, אַ לעגענדע,
אין וועלכער מ'האָט געגלייבט“ — שרייבט ש. ניגער אין זיין
גרויסער אַרבעט וועגן שלום אַשן.

שוין אין דער ערשטער תקופה פון זיין שאַפּן (אַפילו אין די
יוגנט-פרוון) נעמט זיך אַש צו דער דראַמאַטישער פּאַרס. דאָס
שלום אַש-טעאַטער, אַזוי צו זאַגן, זיין דראַמאַטורגיע, איז אַ
קאַפיטל פאַר זיך, אויף וועלכן ס'איז כדאי זיך באַזונדערס

אפצושטעלן. איצט ווילט זיך בלויז ציען די אויפמערקזאמקייט אויפן תמצית פון זיין דראמאטורגיע — אויף דעם געראנגל צווישן ערד און הימל, צווישן קדושה און טומאה אין דער מערהייט פון זיינע דראמאטישע ווערק אין יענער תקופה. דאס האָבן מיר אין דעם איינאַקטער „דער זינדיקער“ און אין דער קליינער פיעסע „מיטן שטראָם“. באַזונדערס אָבער — אין דער צווייטער, רעאַליסטישער (צייטנווייז — אויך מיסטישער תקופה) פון זיין שאַפן — אין „גאַט פון נקמה“ און אין טראַגדיע פון פאַלשן משיח „שבתֿי צבי“.

אין „גאַט פון נקמה“ דריקט זיך אויס דער געראַנגל צווישן קדושה און טומאה אין דער צווייטאַקטיקייט פון שאַפשאַוויטשס הייזל. אויפן שטאַק איז דאָס פאַקטישע הייזל, די „פרנסה“ זיי-נע; אונטן — שטעלט ער אַריין אַ ספר תורה, אַ רייניקייט, וואָס זאָל זיין אַ היטערין פאַר דער רייניקייט פון זיין איינציקער טאַכטער. די טראַגעדיע פון שאַפשאַוויטשן באַשטייט אין דעם, וואָס זיגן זיגט די טומאה אין זיין הויז — קאָן ער עס נישט באַ-נעמען און קאָן עס נישט מוחל זיין דעם גאַט פון נקמה, פאַר וועלכן ער האָט אַ ספר-תורה געשריבן. און יענקל שאַפשאַוויטש איז שוין נישט „משהלע“ פון אַשם ערשטלינג-דערציילונג, וועלכער טראַכט זיך, אַז ווען ער וואָלט געווען גאַט, וואָלט ער געמאַכט, אַז אַלע זאָלן זיין צדיקים, כדי מ'זאל קיינעם נישט דאַרפן שטראַפן; יענקל שאַפשאַוויטש פראַטעסטירט, ער לעס-טערט. די אידיליע האָט זיך געענדיקט ביי אַשן. ס'האַט זיך אָנגעהויבן דער געראַנגל צווישן גוטס און שלעכטס, דער בונט, דער פראַטעסט.

שבתֿי צבי ווידער איז דאָך נישט קיין שווינדלער, ער איז אַ פאַרגלויבטער פאַנאַטיקער. ער בענקט נאָך דער „הימלישער כלה“, נאָך דער „כלה תורה“ און ווערט אַריינגעשלעפט אין די נעצן פון אַן ערדישער כלה, פון דער זינדיקער שרה, וועלכע דערפירט אים צו זיין פאַלן. „שבתֿי צבי“, וואָס איז מן-הסתם

געשריבן אונטערן איינפלוס פון דעם פוילישן דראַמאַטורגס יעזשי זשולאַווסקיס טראַגעדיע „דער סוף פון משיחין“, איז אַבער אַ טיפיש־אַשישער פרווּוּ פון דיסקוטירן מיטן סעקסאַ־צענטריזם פון זשולאַווסקין (וואָס איז געווען אַזוי מאַדיש אויך אין דער תקופה פון „יונג פוילין“, גראַד ווי היינט). ביי אַשן איז עס ווידער אַ געראַנגל צווישן קדושה און טומאה, צווישן גוטס און שלעכטס.

אויב מ'וויל איז עס דאָס פראַבלעם פון מענטשלעכן און געטלעכן — דער געראַנגל צווישן די צוויי באַגריפן — וואָס מאַטערט שלום אַשן כסדר, פונעם באַגין פון זיין שאַפן אָן, מן־הסתם נאָך: פון דער בית־מדרש באַנק אויך.

זאָל עס אונדז אילוסטרירן אַ ציטאַט פון שלום אַשם אַ דערציילונג פון די יונגע יאָרן — „מענטשן און געטער“. נאָך דעם, ווי דער מחבר ברענגט שוין צונויף די צוויי שכנטעס־אלמנות — די יידענע מיט דער גויה, — וועלכע האָבן צענד־ליקער יאָרן געלעבט זייט ביי זייט, געקריגט זיך און געפריינדלט זיך; נאָך דעם ווי ער פירט זיי ביידע צונויף אונטער איין דאָך, ביי דער גויה אין שטוב (ווייל דער חלק כאַטע פון דער יידענע איז שוין אינגאַנצן חרוב) און ער דערציילט אונדז, וועגן די טענות, וואָס איינע האָט צו דער צווייטער צוליב איר עקשנותדיק האַלטן זיך אין די אייגענע רעליגיעזע טראַדיציעס, מאַלט אונדז שלום אַש אַזאָ בילדל:

„גאָט וועט העלפן, — איז מבטיח די יידענע.
„גאָט וועט נישט פאַרלאָזן, — העלפט אונטער די גויה.
„און זיי פאַרגעסן איין מינוט, וועלכער גאָט, צי דער דאָ ביי די שבת־ליכטלעך, צי יענער דאָרט אין פאַרנעפלטן ווינקל, און זיי ווערן איינגעשלאָפן מיט גאָטס נאָמען אויף די ליפן און מיט ביטחון אין האַרצן — אויף דעם קליינעם קעסטעלעך, וואָס איז פאַרשאַטן מיט ביינדלעך פון פיש און ברעקלעך פון דער חלה.
„אין דעם קליינעם שטיבל האָבן צוויי געטער געצאַנקט —

קליינע שבת-ליכטלעך ביים טישל און דאָס קליינע לעמפל פאָר דעם „הייליקן בילד“. זיי זענען אין דער שטיל, אין דער שטיל אויסגעגאַנגען... אַלץ איז געגאַנגען זיך שלאָפן לייגן און איז איינגעשלאָפן אין דער טונקעלער, וואָרעמער נאַכט פון פרייטיק־ צו־נאַכט...”

„געטער“ — דאָס איז ביי שלום אַשן פאַרשידענע אויס־ שטראַלונגען פונעם באַגריף גאָט — דעם, וועלכער איז אומע־ טום, אין אַלץ, אין אַלעמענס טואונגען און טראַכטענישן; דער שפינאַזיסטישער גאָט, ווי שלום אַש האָט אים געזען שוין אין זיינע שפעטערדיקע, רייפע יאָרן. אין דער יוגנט האָט ער נאָך נישט געוווסט אפשר וועגן אַזאַ פילאַזאָפישער אויסטייטשונג פון דער געטלעכקייט, פון געטלעכע כוחות, ער האָט עס אָבער שוין געאַנט, איבערלעך אַרויסגעפילט, אַזוי ווי זיין „דאַרף צדיק“.

„...נישט אין הימל וווינט גאָט און נישט אויפהייבן דעם קאַפּ צום הימל דאַרף מען מ'זאַל אים זען; ניין, אים דאַכט זיך, אַז גאָט וווינט ערגעץ ווייט, ווייט אין אַ גרויסער שטאַט...”

גאָט איז ביי שלום אַשן עטעריש און אין אַנדערע פּאַלן — ממש פיזיש, מיט מענטשלעכע רעגונגען און נייגיר. ער איז דער באַשאַפער פון אַלץ און אויך דער פּאַטער פון אַלץ. „און גאָט איז געווען מיט איר (מיט לילית) די דאָזיקע נאַכט און האָט פון איר אַ זון געהאַט און האָט זיין נאָמען גערופן: שטן, דער קעניג פון, ווילן. און פון דענסמאַל אָן איז אַ באַשטענדיקע מלחמה צווישן גאָט און דעם קעניג פון ווילן — ווער עס זאַל דאָס מענטשן־האַרץ באַזיגן“ (די געבורט פון שטן).

די „באַשטענדיקע מלחמה“ צווישן גאָט און דעם שטן, צווישן גוטס און שלעכטס, צווישן הימלישן און ערדישן — אינעם מענטשן און אין דער נאַטור — האָט שלום אַש אויסגעזונגען, אָדער אויסגעמאַלן (ווי ניגער האָט עס אָנגערופן) אין דער ערשטער תקופה פון זיין שאַפן.

„יעדער דינט גאָט אויף זיין שטייגער“ — באַווייזט ער

אונדז אין דער דערציילונג „דער אורח“, יעדער דארף דינען זיין גאט, אזוי ווי ער פארשטייט אים און אזוי ווי ער פילט אים. גאט איז די טיפע איבערלעכע רעליגיעזקייט פון שלום אשן און מיט דער רעליגיעזקייט איז אויך דורכגעדרונגען זיין שאפן. ווייל זיין „פארהעלטניש צום געדרוקטן ווארט איז, לויט מיין גאנצער דערצינונג, געווען דורכגעדרונגען מיט רעליגיעזער פרומ-קייט“, — שרייבט ער ערגעץ ווו.

דערביי איז ביי אשן דאס פארשטיין יענעם גלויבן און גלויביקייט, דאס „פארשטיין יענעם גאט“ — געווען נאטירלעך געפאָרט מיט זיין אייגענער טיפער צוגעבונדנקייט, צו זיין אריינ-געוואַקסנקייט אין יידישער טראַדיציע, גלויבן, אפילו — אָבער-גלויבנס; זיין דורכגענומענקייט מיט דעם, וואָס ער האָט גע-לערנט אין חדר און בית-מדרש; מיט דעם, וואָס ער האָט אַרויס-געטראָגן פון זיין פרומען טאַטנס שטוב, פון זיין פרומער מאַמעס תחינות. אפשר דערפאַר איז נאָך שטאַרקער דאָס אומרעכט, וואָס אַשס פערזענלעכע שונאים האָבן אים געטון, צושרייבנדיק אים „אַפּטריניקייט“, חשק אַפּצורייסן זיך פונעם יידישן שטאַם. זיי האָבן עס טאַקע מאַטיווירט מיט דער „כריסטאָלאָגישער“ טרי-לאָגיע — און דאָס איז ווידער געווען אַ פעלשונג, ווייל די גע-שטאַלטן און פראַבלעמען פון דער דערמאָנטער טרילאָגיע, גע-פינען מיר צעזייט און צעשפרייט איבער אַ סך פון זיינע קורצע שאַפונגען, פונעם פריען פעריאָד (גראַד ווי מיר געפינען דאָרט — ווי שוין דערמאָנט — סקיצירונגען פאַר אַנדערע גרעסערע ווערק פון שלום אשן).

אין דער אויפטרייסלענדיקער דערציילונג „אין אַ קאַרנאַ-וואַל-נאַכט“, קומט קריסטוס („דער ייד פון דער שטאַט נצרת“) אַראַפּ אינעם געטאָ פון רוים; אַ וואַריאַנט פון דעם מאַטיוו, איז אויך פאַראַן אינעם „ברענענדיקן דאָרן“ — שלום אַשס פרוו קינסטלעריש זיך פאַרצושטעלן די טראַגעדיע פונעם היטלער-חורבן און פון וואַרשעווער געטאָ — ווו דער ייד קריסטוס ווערט

ווידער געקרייציקט אינעם וואַרשעווער געטאָ; אינעם פּראָלאָג צו דער טראַגעדיע „אַ שנירל פּערל“ (געשריבן אונטערן רושם פון דער ערשטער וועלט-מלחמה) קומט פאַר אַ צוזאַמענטרעף צווישן קריסטוס, משיחן און דער מוטער — דער אייביקער מוטער פונעם יידישן פּאַלק — ביים טיטוס-טויער אין רוים; און צי זענען נישט ענלעך די מאַמענטן אין „כישופּמאַכערין פון קאַסטיליע“ — ווען דער קריסטלעכער קינסטלער דערזעט פּלוצ-לינג אינעם יידישן מיידל זיין הייליקע מאַדאַנע, — מיט „קידוש השם“, ווען דער קאַזאַק יערעם דערזעט אין דבורהלען די הייליקע מוטער ?

נייערט דעם שטאַרקסטן ענטפּער אויף די אַלע קשיות האָבן מיר אין די פאַרצייכנונגען „די פּאַלעסטינאַ-רייזע“ (פון זיין ער-שטער נסיעה קיין א״י אין יאָר 1907). אין דעם קאַפיטל „ירושלים“. שלום אַש שרייבט דאָרט (אַנהייב 1908): „איך האָב זיך דערמאַנט, אַז איך האָב אַ באַזוך אָפּצושטאַטן — דעם קבר פון ישו הנוצרי, וועגן וועלכן מען רעדט אַזויפיל אין אונדזערע מקומות. (מיין אונטערשטרייכונג — י.ט.ג.). איך בין צום קבר צוגעגאַנגען. אַן אַלטער, אייזערנער טויער פאַרשליסט די הייל, וואָס הייסט איצט, די באַגרעבונג-קירד' און דעם אַריינגאַנג היטן טערקישע זעלנער, וואָרים הייליק און טייער איז דאָס אַרט פאַר אַלע קריסטן...

„מיר שטייען אויפן הויף און באַטראַכטן דעם אייזערנעם טויער. צו אונדז קומט אַן אַ רוסישע רחמנות-שוועסטער, דער-קענט אין אונדז אירע לאַנדסלייט און פּרעגט אונדז פאַרויכטיק, צי מיר זענען יידן...“

... — וואָלט איך אייך געראַטן, אַז איר זאָלט נישט אַריינ-גיין.

— פאַרוואָס ?

— נישט קיין קריסטן שלאָגן די זעלנער.

מיין פריינד רופט זיך אן :

— מיר האָבן שוין אַזויפיל באַקומען צוליב אונדזער געערטן
מיטבירגער ישו, וועלן מיר נאָך אַפּאַר באַקומען.
— כדי קריסטוס גרוב צו זען, איז כדאי אַ פּאַר קלעפּ צו
קריגן — לייג איך צו“.

גאַנץ קאַנסעקווענט דערצו שרייבט שלום אַש צוואַנציק יאָר
שפּעטער (אין „דער מזבח“ — פון די דעמלטיקע א״י־איינדרן-
קז) : „אין אונדזער נאַציאָנאַלן שטאַלץ ליגט נישט צו פאַרלייקענען
די שפורן פון יעזוס קריסטוס... די ריכטיקע און אמתע תורה,
וואָס ער האָט געפרעדיקט... איז אַן אויסשטראַלונג פון יידישן
גייסט“. און נאָך : איך בין אַנגעשמעקט געוואָרן פון דער יעזוס-
לעגענדע אויף טריט און שריט אין ירושלים“.

האַנדלט זיך דאָ נישט וועגן באַרעכטיקן, אָדער כשרן שלום
אַשס דרך און זיין באַנעמען אַזאַ דערשיינונג אין דער יידישער
געשיכטע, ווי דאָס אויפקומען פון קריסטנטום ; ס'האַנדלט זיך
דאָ וועגן באַווייזן : 1) אַז די פאַראַינטערעסירונג מיטן עצם פון
קריסטנטום, זיין אַנטשטיין און צווישן-באַציונגען מיטן יידנטום
האַבן אינטערעסירט אַשן נאָך אין זיינע יונגע יאָרן, אַז ער האָט
עס ממש אַרויסגעטראָגן פון שטעטל (און נישט ווי ס'האַבן געפויקט
זיינע שונאים, אַז דאָס איז געווען „אַ מעסער אין רוקן“ דעם
יידנטום בעתן שטערבלעכן געראַנגל מיטן נאַצישן שונא) ; 2) אַז
דער צוגאַנג פון שלום אַשן צום קריסטנטום איז געווען אַ קינסט-
לעריש-עמאַציאָנעלער (אגב : צווישן שלום אַשס נאַטיצן, וואָס
געפינען זיך אין בית שלום אַש, געפינט זיך אַ פאַרצייכנונג —
פון רוים, אַרום 1930 — וואָס קאָן דינען ווי אַ גענעזע פון דער
פאַרם ווי ס'איז געשאַפן געוואָרן „דער מאַן פון נצרת“), נישט
קיין טעאַלאָגיש-אידעאָלאָגישע. דאָ ווילט זיך טאַקע אויסרופן צו
די אַלע אַש־אַנגרייפערס מיט די ווערטער פון י. ל. פּרצן (ווען
ער האָט פאַרטיידיקט דעם יונגן שלום אַש קעגן די אַנגריפן בעתן
מילה־סקאַנדאַל) : „און וויל מען אַ קינסטלעריש מויל מיט שמו-

ציקע שמאָטעס פאַרשטאַפּן, מוזן מיר רופן: שמוציקע לייט, די הענט ביי זיך!“.

דאָס איז דער סך־הכל פון דעם קינסטלערישן שטאַף, וואָס שלום אַש האָט אַרויסגעפירט מיט זיך פונעם שטעטל — פון שטעטל (און דאָרף) ווי זיין וויג און פון דעם זעלבן: טעמאַטיש. מיט דעם איז ער אַרויס אין זיינע וואַנדערונגען אין דער גרויסער שטאַט, איבער שטעט, לענדער, תקופות, איבער פאַרשידענע פּלאַסטן פון יידישן קיום, איבער אַלע יידישע דורות און פּראָב־לעמען און אַ צאָל אַלמענטשלעכע פּראָבלעמען, וואָס האָבן אים אויף דעם דרך זיינעם מיטגעריסן — סיי ווי פאַרבונדענע מיטן יידישן קיום, סיי אומאַפּהענגיק דערפון. דער געראַנגל צווישן הימל און ערד, צווישן גוף און נשמה, גוטס און שלעכטס, קדושה און טומאה — „מענטשן און געטער“, צווישן גאָט און שטן; דער יידישער געראַנגל פאַרן קיום און די פאַרבינדונגען פונעם יידן אין פּוילישן שטעטל מיט זיין פּילטויזנט־יעריקן עבר אין ארץ־ישראל — דאָס זענען אַלץ די פּראָבלעמען, וואָס שלום אַש האָט געשטרעבט אויסצופורעמען אין זיינע ווערק. פון דעם דרינגען שוין אַרויס די קידוש־השם־מאַטיוון, משיח־ און גאולה־שטרעב־בונגען, אויף וועלכע ס'איז זיך כדאי באַזונדערס אָפּצושטעלן. ווייל „אַש איז דער דיכטער פון דער אויסדערווילטער נאַציע...“ — באַמערקט ריכטיק ח. ש. קאַזשאַן אין זיין פּריער ציטירטער (אין די ערשטע קאַפיטלעך) זאַמלונג עסייען וועגן שלום אַשן: „ער לויפט יעדעס מאָל פון גלות“ — צו די מאַראַנען, צו די חלוצים אין ארץ־ישראל, צו דער כּישופּמאַכערין פון קאַסטיליע, צום הייליקן שניידערל פון קידוש השם...“ און ווייטער: „אַש מוז האָבן, גאַלד און איידלשטיק. פאַרמאַגט ער זיי נישט אין גלות, זוכט ער זיי אויס אין עבר, אין הייליקן לאַנד...“

ח. ש. קאַזשאַן שרייבט: „צוויי נשמות קעמפּן אין שלום אַשן: רעאַליזם און ראַמאַנטיזם. די נאַציאָנאַלע מאַטיוון אין אַשס שאַפּן — געהערן צו דער צווייטער נשמה.“ דאָ האָבן מיר שוין

א בולטע אינטערפרעטאציע, אן אויסברייטערונג און זאל געזאגט ווערן: א פארטיפונג פון ש. ניגערס דעפיניציע דער „ראמאגן-טיקער-רעאליסט“.

זיין בוך פארענדיקט ח. ש. קאזשדאן מיטן קאפיטל: „דער נביא פון צער און טרייסט“. דער נביא — ווידער ווי ביי ניגערן, נייערט נישט בלויז פונעם ערדישן; דער נביא פון צער: פון פאגראמען און שחיטות, קידוש השם און שייטערהויפנס. דער נביא פון טרייסט: פונעם בטחון, מיט וועלכן ס'האנדלט דאס הייליקע שניידערל אין „קידוש השם“ און וואס שלאגט זיך דורך ווי א דערפרישנדיקער, אויפלעבנדיקער קוואל כמעט דורך אלע ווערק פון שלום אָשן, ביז זיין לעצט געדרוקט בוך, וואָס הייסט טאַקע „דער נביא“.

אין דעם אויבן דערמאָנטן קאפיטל פון ח. ש. קאזשדאָנס בוך ליענען מיר אויך: „ווייניק זענען דאָ אין אונדזער ליטעראַטור ווערק, וואָס זאָלן שאַפן אַזוי פיל אינטימע באַציונג צום תנ"ך און זיינע נביאים; ווערק, וואָס זאָלן וועקן אַזוי פיל געשיכטלעכע פאַרשטענדניש פאַרן עבר פון יידישן פאַלק און אַזוי פיל אמת-דיקע אהבת ישראל, ווי דאָס איז אין שלום אָשס ווערק“.

אַט האָבן מיר נאָך אַ וויכטיקן עלעמענט פון אָשס שאַפן; אַן עלעמענט וואָס איז נישט פאַרבונדן ביי אים מיט געראַנגל, מיט אַן אַנטיפּאָד: דאָס איז אהבת ישראל. פאַרשטייט זיך, אַז אויך דאָס האָט ער אַרויסגעטראָגן פון זיין היים, פונעם שטעטל און אויך דאָס גייט פאַרשידנגעשטאַלטיק אַדורך אין זיין שאַפן, גראַד ווי די שטעטלדיקע משפּחהדיקייט, וואָס ווערט אָפּטמאַל טראַנס-פּאָנירט אויף דעם היפּוך — אין דער פרעמד.

זיין שאַפן האָט זיך כסדר אויסגעברייטערט און פאַרטיפט — מיט די יאָרן, מיטן וווקס פון זיינע לעבן-דערפאַרונגען און מיט זיינע וואַנדערונגען. די וואַנדערונגען איבער לענדער און דורות, תקופות. די אויסברייטערונג האָט זיך געלאָזט קודם כל באַמערקן אין דער באַרייכערונג פון דער טעמאַטיק — הגם, ווי ס'איז שוין

פריער אייניקע מאָל אָנגעוויזן געוואָרן: אַ סך מאַטיוו, וואָס האָבן געדינט ווי אַ קאַנווע פאַר שלום אַשס פאַרנעמיקסטע ראַ- מאַנען, זענען אָנגעדייט אין זיינע פריע ווערק; דער עיקר אָבער — אין דעם איבערגאַנג פון דער נאַוועלע, סקיצע, קורצער דער- ציילונג, פּאָעמע אין פּראָזע, אָדער דראַמע, — צו גרויסע לייזונגן, ראַמאַנען, טרילאָגיעס גאַנצע.

נייערט אויך אין דער אויסוואַנדערונג אויף די ברייטע שליאַכן פון דער ליטעראַטור, רייסט ער נישט איבער זיין פאַר- בינדונג מיטן שטעטל. אַ חוץ דעם, וואָס ער קומט צוריק טעמאַטיש צו דער טעמע (קינסטלעריש-מאַלעריש אַ סך רייפער, ווי אין די ערשטע ווערק זיינע, כאַטש שוין אַן דער אידילישער אומ- מיטלבאַרקייט פון „אַ שטעטל“), זעט ער אָפטמאַל אויך דאָס שטעטל אין דער גרויסער שטאָט, אין דער גרויסער וועלט. און דאָס האָט ריכטיק באַמערקט י. ראַפּאָפּאָרט, אַז אין די פּאַלן, ווען ער רעסעטאַוירט שטעטלדיקע שטימונגען און איבערלעבונגען אין דער גרויסער שטאָט, — ווי אין אַמעריקע אַ שטייגער — איז ער קינסטלעריש צום שטאַרקסטן. נייערט די האַריוואָנטן זיינע זענען שוין אַ סך מער אויסגעברייטערט, זיין וויסן, פאַראַינטע- רעסירונגען און פאַרשטיין דערשיינונגען — אַ סך, אַ סך מער באַרייכערט.

די ערשטע ווערק אויף דעם נייעם עטאַפּ זענען די ראַמאַנען „מערי“ און „דער וועג צו זיך“. דער מחבר האָט אַליין געהאַלטן „מערי“ פאַר אַן עטאַפּ אין זיין שאַפּן, ווייל ער האָט דעם ראַמאַן, — גראַד ווי אַנדערע עטאַפּ-ווערק זיינע („דער תהילים-ייד“, למשל) — געהייליקט זיין „פּרוי און פּריינד מאַטל אַש אין דאַנק- באַרקייט פאַר לייד און גליק“. און ווי מ'זאָל זיך נישט באַציען צו די קאַנסטרוקציע-חסרונות פונעם ראַמאַן (און זיי זענען דאָ, כמעט, אין אַלע זיינע ווערק), מוז מען מיטגערין ווערן מיט דער קראַפט פון זיין נאַראַציע און שילדערונג. די קאַנסטרוקציע- חסרונות נעמען זיך דערפון, וואָס אַש האָט זיין ראַמאַן נישט גע-

בוט, נייערט אויסגעמאלן אים, אָדער ריכטיקער — אויסגעפי-
בערט; מיטגעריסן ווערט מען טאקע דערפאַר, ווייל ס'איז אַ
מאַלעריש קונסט־ווערק, אָן אויסגעפיבערט קונסט־ווערק. און גע-
מאַלן איז עס נישט דערמיט, וואָס דער ראַמאַן שפּילט זיך אויס
צווישן אַנדערן אויך אין אַ קינסטלער־סביבה — אין דער פע-
טערבורגער קינסטלער־סביבה, נייערט — ווייל דאָס איז געווען
אַש שרייבעריש־קינסטלערישע אייגנאַרט. מערי איז נישט אַזוי
פּסיכאָלאָגיש פּאַרטיפּט און סטיליסטיש אויסגעצערטלט ווי איר
גייסטיקע חברטע מירל ביי בערגעלסאַנען; אין מעריס אָדערן
פּליסט אָבער לעבעדיק, הייס בלוט, וואָס זיין רויטיקייט שטראַמט
דורך דורך די פּאַפּירענע בלעטער פון בוך אין אַ סך אַ שטאַר-
קערער מאַס, ווי ביי בערגעלסאַנען.

„מערי“ ענדיקט זיך כמעט מיט די פּאַגראַמען פון אָנהייב
אונדזער יאָרהונדערט אין רוסלאַנד, באַזונדערס — מיט דער
שחיטה אין „ראָוו“, דער טיפּיש־אוקראַינישער שחיטה; „דער
וועג צו זיך“ הייבט זיך שוין אָן מיט מישאַ זילבערגס (דער
פּאַרליבטער אין מערי) דערוואַכונג אין דעם קליינעם דייטשן
האַטעל־צימער, וווּ ער געפינט זיך מיט זיין פּרוי, ראַכעל. מישאַ
וואַנדערט אַוועק קיין ארץ־ישׂראל, באַטייליקט זיך אין דער
ערשטער לאַנדווירטשאַפטלעכער קאַמונע, וואָס ווערט דאָרט גע-
שאַפן און מערי וואַנדערט איבער „אויסלענדער“, מיט פּוילישע
רעוואַלוציאַנערן — איטאַליע, פּראַנקרייך; יידישע וואַנדערונגען,
צרות, פּיין, פּערזענלעכע אומגליקן. ביז מערי און מישאַ טרעפן
זיך ווידער אין שטעטל, ביים „ראָוו“ פון דער אַרעמקייט אין
דער אַלטער היים.

קלאַר, אַז טעמאַטיש, גייסטיק און שרייבעריש, וואַלט שלום
אַש נישט געקאָנט דערגיין צו די ראַמאַנען, ווען ער בלייבט
בלויז אין שטעטל. נייערט אין משך פון די פּאַר יאָר האָט שלום
אַש דורכגעמאַכט זיינע רייזעס; קיין קראַקע און זאַקאָפּאַנע, קיין
פעטערבורג און בערלין; קיין ארץ־ישׂראל און קיין אַמעריקע

שלום אָש צוגאַסט ביי שלום עליכמען אויף דער זומער־וווינונג
הינטער ניו־יאָרק, אַ קורצע צייט פאַר שלום עליכמס פטירה

(צום ערשטן מאָל 1909), שווייץ און פאריז. די רייזעס זענען גע-
וואָרן זיין שרייבערישע אַקאַדעמיע און זיי זענען געווען דער
אַנהייב פון זיינע כסדרדיקע רייזעס — ביזן לעצטן טאָג פון זיין
לעבן.

אין אַמעריקע, וווּ ער קומט צום צווייטן מאָל שוין זיך צו
באַזעצן (1914) שרייבט ער — אַ חוץ אַ צאָל קלענערע ווערק —
זיין צווייטן גרויסן ראָמאַן „מאַטקע גנב“. דאָס איז אַ נאַסטאַלישע
צוריקוואַנדערונג צום שטעטל, צו דער אַרעמקייט פון שטעטל,
צו דער אונטערוועלט אין דער גרויסער שטאָט, נייערט שוין אַן
דער אידלישער שילדערונג פון שטעטל (די אידיליע איז סייך
פאַרבליבן אין מאַטקעס פאַרליבטקייט אין זיין מאַמען — אַשס
מוטער-קאַמפלעקסן). אין „מאַטקע גנב“ האָבן מיר רעאַליסטישע
שילדערונג פון דער נויט, אויפברויזן פון שלום אַשס סאַציאַלן
פראַטעסט. און די וואָס וועלן נישט וועלן זיך בלויז דעלעקטירן
מיט דער פיקאַנטעריע פון דער הייזל־סענסאַציע, וועלן אין דעם
ראָמאַן זיכער געפינען איידלשטיינער פון דער פיינסטער קינסט-
לערישער פראָזע.

גלייך נאָך „מאַטקע גנב“ קומט „אַנקל מאָזעס“, וואָס איז
שוין אַ געמיש פון אַמעריקאַנישקייט און שטעטלדיקייט. קוזמין,
דאָס פוילישע שטעטל, ווערט מיט די ביינער איינגעשלונגען אינעם
אַמעריקאַנער שאַפ, וווּ ס'הערשט דער קוזמינער באַס, דער
„אַנקל“, אַדער ווי אייניקע יידן רופן אים אויך : פּרעה. עס איז דאָס
שטעטל אין דער פּרעמד, די משפּחה אין דער פּרעמד — דאָס
צעפּאַלן פון דער שטעטלדיקער משפּחה אין די טריבן פון דער
שאַפ־עקספּלאַטאַציע.

עס ענדיקט זיך די ערשטע וועלט־מלחמה און אַש קומט
צוריק קיין אייראַפּע. ער זעט דעם חורבן פון יידישע שטעט און
שטעטלעך, ער פילט נאָך אין דער לופט דעם ריח פון רויך און
בליט פון די אוקראַינער פאַגראַמען („חורבן פוילן“) הייסט דאָס
בוך פאַרצייכונגען, רעפּאַרטאַזשן און דערציילונגען פון יענער

רייזע). אונטער דעם איינדרוק, מיט דער אַנלאַדונג, וואַנדערט ער אַוועק מיטן ראַמאַן אין דער ייִדישער געשיכטע (אין דער דראַמע און קורצער דערציילונג האָט ער עס שוין נישט איינמאַל געטון) און ס'ווערן געבוירן: זיין „קידוש השם“ און „די כישופמאַכערין פון קאַסטיליע“. ביידע ראַמאַנען זענען אַ ווייִגעשריי פון ייִדישע לייִדן; ביידע ראַמאַנען זענען איין גרויס געזאַנג פון ייִדישן הע־ראַיזום פאַר דער אמונה, פון „קידוש השם“. וועגן דעם וועט נאָך אויסקומען זיך אַפצושטעלן אין וויטערדיקן קאַפיטל, דאָ ווילט זיך בלויז ציען די אויפמערקזאַמקייט אויפן פאַקט: דאָס זענען רינגען אין דער גרויסער ראַמאַנען־קייט פון שלום אַשן, אַ קייט, דורך וועלכער ס'גייט אַדורך דער פילטוויזנטיעריקער ייִדישער געראַנגל פאַר פאַלקס־קיום.

נאָך די צוויי ראַמאַנען קומט טאַקע שלום אַש צוריק אויף אַ לענגערער צייט צו דער היינטצייטיקייט: „די מוטער“ — אַ ראַמאַן פון ייִדישן לעבן אין אַמעריקע, אין דער דאַרטיקער קינסטלער־סביבה; „דער טויט־אורטייל“ — אַ סענסאַציאָנעלער ראַמאַן, אַ פרוווי פון פסיכאָלאָגישן אויפקלערן די סיבות פון אַ מאַרד און פון אַ פראַוואַקאַציע, וואָס האָט דערפירט צום עלעק־טרישן שטול דעם רייכן מיסטער סטאַון. דער ראַמאַן איז ווייניק ייִדיש און אפשר נישט אַשיש. סייִדן: מר. סטאַון חלומט וועגן דער מאַמען פאַרן טויט זיינעם. אַן אַפהילך פון אַשס מוטער־קאַמ־פלעקס; דאָס באַדויערן פונעם מיסטער סטאַון צוליבן צעפאַלן ווערן, צעפיצלען זיך פון זיין משפחה — אַן אַפהילך פון דער שטעטלדיקער משפחה־דיקייט, און נאָך עפעס, וואָס כאַראַקטערי־זירט שוין כסדר שלום אַשן פון דער רייפער תקופה: די סאַציאַלע אַקצענטן, וועלכע קלינגען אַפ אינעם בוך.

דאָ איז אפשר כדאי זיך אַפצושטעלן אויף די כוונות, וואָס שלום אַש האָט געהאַט ביים שרייבן דעם ראַמאַן און וועלכע זענען געווען גאַנץ אַנדערש דערפון, וואָס איז אַרויסגעקומען. ווי אַש האָט אַליין אויפגעקלערט אין אַן אינטימען שמועס מיט

זיין נאָענטן פריינד דוד בן-ארי (אינעם לעצטן יאָר פון שלום אַשס לעבן). איז דער ראָמאַן געווען פאַרטראַכט ווי אַ פראַג-טעסט קעגן טויט-אורטיילן בכלל — אין שייכות מיטן דעמלטיקן פראַצעס פון סאַקאָ און וואַנצעטי. שלום אַש איז געווען אַ שאַר-פער קעגנער פון דער העצע קעגן סאַקאָ און וואַנצעטי. ער האָט אָבער נישט געקאָנט אָפן עס אַרויסוואַגן (דער ראָמאַן האָט זיך קודם כל געדורקט אויף די שפאַלטן פונעם „פאַרווערטס“). האָט ער עס געטון אין דער פאַרשלייערטער פאַרם פון סתם קעגנער-שאַפט קעגן טויט-אורטיילן.

אגב: אויף דער טעמע סאַקאָ און וואַנצעטי האָט אויך אַשס בכור, נתן אַש (דער ענגלישער שרייבער) אָנגעשריבן זיין ראָמאַן „דער 12טער אויגוסט“ (די פּע־דע־י — „דער טאָג פון באַ-צאַלן“). איז אפשר אויך דאָס געווען אַ סיבה פון נישט אָפן באַ-רירן די טעמע סאַקאָ-וואַנצעטי — דער טאַטע האָט נישט געוואָלט קאָנקורירן מיט זיין זון...

אַ מין המשך פונעם „טויט-אורטייל“ איז „חיים לעדערערס צוריקקומען“. חיים לעדערער, דער אויפגעאַרבעטער עמיגראַנט פון די שוויץ-שאַפֿיאָרן, מאַכט אויך, ווי מיטער סטאַן, אַ חשובן פון זיין לעבן און דעם סך-הכל פון זיין אַרויפאַרבעטן זיך און אַפרייסן זיך פון זיין אייגנטלעכער סביבה, פון די אַרבעטער-עמיגראַנטן, מיט וועלכע ער דערפילט זיך פלוצלינג איינס. גראַד ווי מיטער סטאַן דערפילט ער זיין איינזאַמקייט אין דער רייכער היים, צווישן זיינע קינדער, די אַסימילירטע אַלרייטניקעס און ער באַשליסט צוריקצוגיין צו זיין אייגנטלעכער סביבה, צו די אַרבעטערס. במילא זענען שוין דאָ די סאַציאַלע אַקצענטן שטאַרקערער, מיט אַ צומיש פון אַ דינעם הומאַר, וואָס איז געווען אייגן שלום אַשן שוין אין די פריע יאָרן אויך, נייערט דאָ באַ-קומט ער אַ שאַרפערן סאַטירישן נאָגל.

און אַט האָט זיך שלום אַש דערהויבן צו נאָך נישט געווע-

זענע ביי אים קינסטלערישע, ראמאניסטישע הויכן: ער שאפט זיין גרויסע טרילאגיע „פארן מבול“ — „פעטערבורג“, „ווארשע“, „מאסקווע“. גראד ווי אין „מערי“ איז אינעם ערשטן באנד פאָראַן דאָס יידישע פעטערבורג פון פאַר דער רעוואָלוציע; דאָן קומט די מאָנומענטאַלע שילדערונג פונעם יידישן לעבן אין פּוילן אינעם בוך „וואַרשע“; און „מאַסקווע“ — די באַלשעוויסטישע איבערקערעניש.

אין דער טרילאגיע גייט פאַר אונדז פאַרביי אַזאַ רייכע גאַלעריע פון יידישע און נישט־יידישע געשטאַלטן; אַזאַ שלל פון געשעענישן און פּראַבלעמען, אַז ס'פּאַדערט זיך אַ גרעסערע אַרבעט כדי בלוז פאַרבייגייענדיק אַפּצושטעלן דערויף. אָבער פּטור זיין אָן צו דערמאַנען דעם „העלד פון אונדזער צייט“ — דעם יידישן האַמלעט זאַכאַרי מירקין; אָדער די פּרוי הורוויץ, „די מוטער פון אַשם מוטערס“, ווי ש. ניגער רופט זי אָן (און וועגן מוטער־קאַמפלעקס אין דער טרילאגיע איז שוין דערמאַנט געוואָרן אין אַ פּריערדיק קאַפיטל, — ג. סאַפּאַזשניקאָוס באַלייכטונג), וואַלט אַוודאי געווען אַן עוולה, אָן אַנציווייזן, ווי שטאַרק אַש איז אויסגעוואַקסן אין דער שרייבערישער מלאכה מיט דער קאַנסטרוקציע פון דער גרויסער טרילאגיע.

וויילט זיך טאַקע דאָ פאַרבייגייענדיק דערמאַנען: געווען קריטיקערס, וואָס האָבן געטענהט, אַז אַש איז כּולו סטיכיע, אַז ער האָט נישט געלערנט, נישט געאַרבעט איבער זיך. זאַלן די קריטיקערס (אָדער זייערע חסידים) זיך מטריח זיין צו אַשם נאַטי־ביכער און ברוליאַנען, וווּ ער האָט זיך געמאַכט פאַרצייכ־נונגען צו דער טרילאגיע. דאָן וועלן זיי ערשט קאַנען האָבן אַ באַגריף, וואָס פאַר אַ פאַרשידנאַרטיקע און פאַרטיפּטע פאַרש־אַרבעטן שלום אַש האָט געפירט פאַרן שרייבן און בעתן שרייבן זיין טרילאגיע (ווי אויך די שפּעטערדיקע גרויסע ווערק זיינע, ווי דער „תהילים־ייד“, „ביים אַפּגרונט“, די „קריסטאָלאָגישע“ טרילאגיע און די ביבלישע ראַמאַנען).

אגב: צווישן די נאַטיצן פון זיין רייזע אין ראַטן-פאַרבאַנד, ווען ער האָט געזאַמלט מאַטעריאַלן צו „מאַסקווע“, איז פאַראַן אייניקע, אויף וועלכע ס'איז זיך ספּעציעל כדאי אָפּצושטעלן. „נישט קיין סיסטעמען זענען גוט, אָדער שלעכט“ און „שלעכטס ברענגט שלעכטס“: „דאָס לעבן ווערט נישט אויסגעפילט פון גרויסע אידעאַלן, אָדער שטרעבונגען, נאָר פון מענטשנס טאַג-טעגלעכע מעשים. די אידעאַלן שווימען אין הימל אַוועק און דער רעזולטאַט בלייבן די מעשים“; און דער עיקר — „די גרעסטע מענטשלעכע דערגרייכונג דער קאַמוניזם, וואָס באַשטייט אויס דער טיפּסטער חכמה און ברייטסטער גוטסקייט, איז אַריינגעפאַלן אין דעם פאַרשלאַבעריקטן און צוריקגעשטאַנענעם רוסישן פּאָלק“. מ'קאָן, פאַרשטייט זיך, דיסקוטירן מיט דעם סימפּליצירטן אופן פון קאַמענטירן די דורכפאַלן פון קאַמוניזם, די דאָזיקע באַמער-קונג וואַרפט אונדז אַבער אַ שייַן אויף שלום אַשס עמאַציאָנעלן צוגאַנג צום קאַמוניזם און צום ראַטן-פאַרבאַנד, וואָס האָט טאַקע גורם געווען — נאָך זיין באַזוך אין ראַטן-פאַרבאַנד און נאָכן דערשיינען פון דער טרילאָגיע — דעם סאָויעטישן חרם אויף שלום אַשן.

און נאָך איין נאַטיץ פון יענער תקופה, וואָס קלערט אונדז אין אַ געוויסער מאָס אויף די ענדערונג פון שלום אַשס שטעלונג אין דער יידן-פּראָגע, זיין ווידערדערנענטערונג צום ארץ-ישראל-געדאַנק: „פאַר דער יידישער קולטור האָט די קאַלאָניאַציע אין רוסלאַנד קיין באַדייטונג נישט. די שפּראַך ווערט רייכער — איז נישט קיין איינפלוס אויפן יידישן לעבן — אָפּגעריסן פון יידישן לעבן“ — „און באַלד נאָך דעם: „זעכציק זיבעציק יונגעלייט חלוצים ווילן אַרויספאַרן קיין א״י“.

שלום אַשס אויספיר פון זיין טרילאָגיע, ליגט אין די ווערטער פונעם אַלטן לערער הורוויץ, אַז מ'קאָן נישט בויען קיין וועלט „אויף אַ פונדאַמענט פון בלוט און מענטשלעכע פּגרים“, ווייל „נישט קיין וועלט וועט עס זיין, נאָר אַ גיהנום... אַ גיהנום אַג-

געפילט מיט חיות...“ און דער הומאניסט שלום אַש וויל נישט אַזאַ וועלט.

אַן אַנטשפּאַנונג — אין פרט פון פאַרנעם און פּראָבלעמען — איז דער ראַמאַן „גאַטס געפאַנגענע“ (דער גורל פון אַ פּרוי) אַ דורכויס אינדיווידוואַליסטישער ראַמאַן, אַ פּאַעטיזירטער, לירי־שער, וועגן אַ גרויסער פּלאַטאַנישער ליבע. אגב — נאָך אַ פּרוו פון שלום אַשן צו דערגרונטעווען זיך צו די טיפּסטע סודות פון אַ פּרויס נשמה. נאָך דער אַנטשפּאַנונג, קומט ווידער דער גרוי־סער שפּרונג פאַרויס, „דער תהלים־ייד“, „דאָס בוך פון אונדזער לעבן“ — ווי ער רופט עס אָן אין דער דעדיקאַציע צו זיין פּרוי. וועגן פאַרשידענע אַספּעקטן פון דעם ראַמאַן איז שוין דערמאַנט געוואָרן אין די פּריערדיקע קאַפיטלעך, ווילט זיך איצט בלויז צוגעבן, אַז דאָס איז אַ ווייטערדיקער פּרוו פון שלום אַשן קינ־סטלעריש אויסצופאַרעמען די יידישע געשיכטע, אין דעם פּאַל — דאָס יידישע לעבן אין פּוילן אין דער ערשטער העלפט פון נייצנטן יאָרהונדערט, מיט אַלע אייגנטימלעכקייטן פון דעם דאָזיקן לעבן, גלויבונגען און אַבערגלויבנס, ליידן און האַפּנונגען. און כאַטש אַש אַליין האָט דערקלערט אין אַן אינטערוויו „איך פאַרגעס אין גאַנצן געשיכטע, ווען איך שרייב אַ היסטאָרישן ראַמאַן“ — שוילן זיך דאָך אַרויס פון די ראַמאַן־ראַמען קרעפטיקע פּלאַסטן פון יידישער געשיכטע אין פּוילן, דער עיקר — פון פּאַלקסטימ־לעבן חסידים.

פון געשיכטע — ווידער צו דער היינטצייטיקייט, דאָס מאַל אַבער דאָס יידישע לעבן אין דייטשלאַנד: דער גרויסער, צוויי־בענדיקער ראַמאַן „ביים אַפּגרונט“. דאָס איז אַ באַשרייבונג פון דער נאָך־מלחמה־צייט אין דייטשלאַנד, אינפּלאַציע, צעפּוילטקייט, פּאַנאַדערפּאַל און — אויפקום פון דער היטלעריסטישער נאַכט. האַנס באַדענהיימער און אהרן יודקאוויטש (אַ ייד, אַ פּליט פון אוקראַינע) זענען די צוויי זיילן, אויף וועלכע שלום אַש בויט אויס זיין בילד פון דער דייטשער טראַגעדיע און דער יידישער טראַג־

געדיע אין דייטשלאַנד. און ווי אַן אליין־רייניקונג נאָכן קויט און צעפאלונג פון דייטשישן זומפ, קומט „דאָס געזאַנג פון טאַל“ — דער ראַמאַן־געזאַנג וועגן די, וואָס האָבן געטרוקנט די זומפן אין ארץ־ישׂראל, די בויערס פון עמק, די העלדן פון גדוד העבודה, פון דער אַרבעט־אַרמיי, וואָס האָט די ערשטע צוריק איינגענומען פאַר יידן ארץ־ישׂראל.

פאַרטיק געוואָרן מיט דער יידישער היינטצייטיקייט אין פאַרשידענע אירע אַספעקטן און פאַרשידענע לענדער — ער קומט בלויז צוריק צו איר אין זיין ראַמאַן „איסט־ריווער“, וועגן דער יידישער היינטצייטיקייט פון צווייטן דור אין אַמעריקע, ווו ס'גייט ווידער אַדורך דער מאַטיוו, „מענטשן און געטער“, דאָס פּראָבלעם געמישע פאַרפעלקער; אַפּגעפרעמדטקייט פון צווייטן דור און דערנענטערונג פון פרעמדע צו דער יידישער טראַדיציע — איז אויסער „איסט ריווער“ (און פאַרשידענע דערציילונגען, בעיקר פונעם בוך „דער ברענענדיקער דאָרן“, היטלער־נאַכט און געטאַ), גיט זיך שלום אַש אין גאַנצן אַפ אַן ערך צען יאָר צו דער „קריסטאַלאָגישער טרילאָגיע“: — „דער מאַן פון נצרת“, „דער אַפּאַסטאַל“ און „מערי“ (די לעצטע צוויי זענען דערשינען בלויז אין איבערזעצונגען; אין יידיש אַדער העברעיִש — נישט דער־שינען). ווילט זיך בלויז אַנווייזן, אַז אומאַפהענגיק פון אַלע דיסקוסיעס און טענות צו דער טרילאָגיע, איז עס אַ ווייטערדיקע רינג אין דער קייט פון ראַמאַנען, אין וועלכע שלום אַש פאַרייביקט קינסטלעריש פראַגמענטן פון דער יידישער געשיכטע. דאָס מאַל — פון פאַרן חורבן בית שני. און דאָס לאַזט זיך נישט אַפלייקע־נען אַז מיר האָבן אין די ביכער די קינסטלעריש־קרעפטיקסטע און פאַרביקסטע שילדערונגען פון ארץ־ישׂראל, דעם פּיואַזש, לעבן און געראַנגלען אין די צייטן פון בית שני.

נאָך דעם קומט דער גרויסער לייונט פון יציאת מצרים — דער ראַמאַן „משה“. איז אפילו מיר וועלן זיך נישט אַנטציקן מיט די קאַפּיטלעך פון טעאַלאָגישע, אַדער פּילאָזאָפּישע טראַקטאַטן.

וואָס זענען פאַראַן אין דעם ראַמאַן, ווערט מען פאַרבליפט מיט דער קראַפט פון שילדערונג, מיטן מאַלן די תקופה, סביבה, די פּיין אין מצרים, יציאת מצרים און די מדבר-וואַנדערונגען, וועלכע ס'האַט באַוווּזן אויסצומאַלן דער קינסטלער שלום אַש.

נאָך „משה“ קומט ווידער אַ מאַמענט פון היינטייקייט — יידישע היינטייקייט אין אַמעריקע — דער ראַמאַן „גראַסמאַן און זון“, וווּ ס'חזרן זיך איבער (אין אַ נייער אַנטפלעקונג) די אַלטע מאַטיוון פון אַשס מוטער-קאַמפלעקס און וואָס איז אַ נייע מאַניפעסטאַציע פון שלום אַשס אינעווייניקסטער גאַנציקייט — ווי ש. ניגער באַצייכנט עס, — אַן „עדות אויף דער אַרגאַנישער אינהייטלעכקייט פון אַשס רעליגיעז-עטישן און דיכטערישן איד“.

דאָס לעצטע בוך פון שלום אַשס, וואָס איז דערשינען ביי זיין לעבן, איז „דער נביא“ — ווידער אַן עקסקורסיע אין די ווייטיקייטן פון דער יידישער געשיכטע: גלות בבל און שיבת ציון, און נאָך דעם — דער נישט פאַרענדיקטער גרויסער פאַרמעסט, איבער וועלכן ער האָט געאַרבעט ביזן לעצטן מאַמענט פון זיין לעבן — די טרילאָגיע וועגן די אַבות. אַוואַנסירט (אַבער אויך נישט פאַר-ענדיקט) איז געווען די דריטע טייל פון דער טרילאָגיע „יעקב און רחל“. נייערט די גאַנצע טרילאָגיע איז געווען פאַרטראַכט ווי אַ קינסטלערישער פונדאַמענט פאַר דער גרויסער סעריע געשיכט-לעכע ראַמאַנען, וווּ ס'איז אויסגעפורעמט געוואָרן דער וועג פון יידישן פּאָלק — פון גלות מצרים און גלות בבל; בית שני און צווייטוויזנט-יאָריקע גלות-וואַנדערונגען ביזן נייעם אויפקום אין דער מדינה ישראל. די טרילאָגיע וועגן די אַבות איז געווען פאַר-טראַכט ווי דער פונדאַמענט פון דער גרויסער, ממש באַלזאַקישער סעריע, ווייל אין איר האָט שלום אַש געוואַלט אַפּשפּיגלען דעם אויפקום פון יידישן פּאָלק, זינט אברהםס ברית מיטן לאַנד כנען. דאָס איז אים שוין ליידער נישט געלונגען צו פאַרענדיקן, נייערט דאָס איז געווען זיין דרך, דער דרך מיט וועלכן ער איז פון שטעטל געגאַנגען איבער דער וועלט צו די מקורות פון דער

יידישער אייביקייט, דורך אלע פלאַנטערן, פאַרוויקלונגען, עליות
און ירידות פונעם יידישן זיין אין דער וועלט און פונעם יידישן
געראַנגל פאַרן זיין.

קידוש השם, משיחיות, גאולה

דער ביז איצטיקער בקיצורדיקער איבערזיכט איבערן שאפן פון שלום אש האט זיך דער עיקר אפגעשטעלט אויף דער טעמאטיק פון זיינע וויכטיקסטע ווערק — זיין וועג פון דער וויג אינעם שטעטל, איבער דער שטאט און גרויסער וועלט, צום מקור פון יידישן קיום. ווי שוין דערמאנט איז אינעם שאפן פון שלום אשן בולט דער געראנגל צווישן עקסטרעמען: גוטס און שלעכטס — אינעם מענטשן און אין דער נאטור; קדושה און טומאה, הימל און ערד, גאט און שטן, אפילו — מענטשן און געטער. דאס זענען געווען די געראנגלען, וועלכע ער האט געשאנקען זיין קינסטלערישע אַנגאַזשירטקייט — רייך-מענטשלעך, אָן אַ ספעציעלער יידישער באַזינונג — אויף וויפל ס'איז בכלל מעגלעך אָן ענלעכע זאָך ביי אַזאַ דורכויס יידישן מענטשן און קינסטלער, ווי ס'איז געווען שלום אש. איצט וועלן מיר זיך אַפּשטעלן אויף די אידעישע כוחות, וועלכע האָבן — לויט שלום אשן — באַווויגן די יידישע געשיכטע, דאָמינירט אינעם יידישן לעבן אין משך פון לאַנגע דורות; אויב נישט פונעם באַגין פון יידישן פּאָלק, ווי אַ פּאָלק, איז יעדנפּאָלס: אין דער גלות-געשיכטע פון יידישן פּאָלק. דאָס זענען געווען: קידוש-השם, ווי אַ רוף אין דער יידישער גלות-געשיכטע (און אויך פאַר איר) און ווי אַ מקור פון יידישן העראַיזם; משיחיות — ווי אַ טיף-יידישער גלויבן, ווי אַ אידעישע באַקרעפטיקונג צום גיין אויף קידוש השם און ווי אַ באַוועגונג אין פאַרשידענע עטאַפּן פון דער יידישער

געשיכטע; גאולה, ווי א פועל יוצא פונעם ניצחון פון משיחישן — בפירוש: משיחישן, נישט משיחן, ווי אן אינדיווידואליזירטער פערסאָניפיקאַציע פון משיחיות. און דער אויסגאַנג פון די שטרע-מונגען און שטרעבונגען — ארץ־ישׂראל, ווי דער סוף פסוק פון יידישע וואַנדערונגען און צרות; ווי דער סוף פסוק פאַר שלום אַשן פּערזענלעך. קידוש השם, משיחיות און גאולה — דאָס איז אַ מין דרייאַיניקייט אין געשיכטלעכע עטאַפּן פון שלום אַשט דרך אין דער יידישער אייביקייט, במילא — פון שלום אַשט דרך קיין ארץ־ישׂראל.

קידוש השם „אויב נישט פונעם באַגין פון יידישן פאַלק“ — דער זאַץ איז נישט צופעליק אַריינגעפאַלן מיט אַ צאַל שורות פריער. די עלעמענטן פון קידוש־השם אין דער יידישער געשיכטע זעט שלום אַש שוין ביי די אַבות און ער ברענגט זיי אַרויס אין דעם נישט פאַרענדיקטן ראַמאַן „אברהם און שרה“ — פון דער נישט אַנגעשריבענער טרילאָגיע וועגן די אַבות (דער קאַמף פון אברהם קעגן תרחס געטער, עקידת יצחק) — ווי אויך אין דעם נישט פאַרענדיקטן ראַמאַן „יעקב און רחל“ פון דער זעלבער געפלאַנטער טרילאָגיע. גאַר שטאַרק איז דער קידוש השם־עלע־מענט אין „משה“. ער איז אַוודאי פאַראַן אין דער פריער ביב־לישער טראַגעדיע פון שלום אַשן „יפתחס טאַכטער“ (כאַטש דער גאַנצער מאַטיוו האָט אין זיך אַ סך אויך פון דער גריכישער מיטאַלאָגיע) פון דער שופטים־תקופה; אין דעם לעצט־דערשי־נענעם ראַמאַן פון שלום אַשן „דער נביא“ (גלות בבל) און טאַקע — אין אַ גאַר שטאַרקער מאַס — אין „דער מאַן פון נצרת“. דאָס איז אַלץ קידוש־השם־עלעמענטן אין שלום אַשט ווערק, וועלכע נעמען אַרום די תקופה ביזן צווייטוויזנט־יעריקן גלות.

קידוש־השם־מאַטיוו ווענען טאַקע נישט געווען קיין נייע אין דער אַזוי יונגער יידישער ליטעראַטור פונעם אַנהייב יאַרהונ־דערט. מיר האָבן געהאַט אינעם ליטעראַטור־אוצר די היסטאָרישע אַפּערעטקעס פון אברהם גאַלדפאַדען, אין וועלכע דער קידוש־

השם־מאטיוו שפילט גאר אַ וואַגיקע ראָל — ווייל ער האָט אויך אַזאַ ראָל געשפילט אין דער יידישער געשיכטע. און ליטעראַטור, וואָס פירט אויס איר נאַציאָנאַלע שליחות, מוז אָפּשפּיגלען די וויכטיקסטע טרייב־כוחות און היסטאָרישע, גייסטיקע שטרעמונגען אין דער אייגענער געשיכטע. אין אַן אַנדער פאַרם חזרט זיך דער מאַטיוו איבער אין פאַרשידענע וואַריאַנטן אויך שפּע־טער — גענוג צו דערמאָנען י. ל. פּרעס „פּאַלקסטימלעכע געשיכ־טעס“ און בעיקר: „די דריי מתנות“; אָבער — שוין פון אַ פּרישער תקופה, אונטערן איינדרוק פון די דעמלטיקע פּאָגראַ־מען אין רוסלאַנד — דוד פינסקיס „פּאַמיליע צבי“. אין ערגעץ אָבער — און ביי קיינעם נישט — באַקומט דער מאַטיוו נישט אַזאַ מעכטיקע פאַרקערפּערונג, ווי אין שלום אָשס „קידוש השם“, דעם היסטאָרישן ראַמאַן וועגן דער יידישער טראַגעדיע פון תּ״ח און תּ״ט, כּמיעלניצקיס פּאָגראַמען אין אוקראַינע.

שלום אָש האָט „קידוש השם“ געשריבן אונטערן פּרישן איינ־דרוק פון די דעמלטיקע אוקראַינער פּאָגראַמען (1918—1920), ווי ער וואַלט וועלן אונטערשטרייכן, אַז אויך אין אונדזערע צייטן איז דער קידוש־השם־עלעמענט נישט פאַרשוונדן פונעם יידישן זיין און ווי ער וואַלט פאַרויסגעזאָגט, אַז נאָך אין אונדזער דור וועט ער באַקומען ווידער זיין העכסטן אויסדרוק — בעתן היט־לער־הורבן אין אייראָפּע. זאָגט דאָך שלום אָש אַליין (אין זיין הקדמה צו „די כּישופּמאַכערין פון קאַסטיליע“): „צוויי עלע־מענטן אין דער יידישער געשיכטע האָבן מיך פון תּמיד אַן פאַר־אינטערעסירט: דער קידוש השם און די מעסיאַנישע שטרעבונג־גען, וואָס פלעגן נאָכפּאָלגן נאָך יעדן קידוש־השם. די צוויי עלע־מענטן פון דער יידישער געשיכטע האָבן לענגס גערייצט מיין פּאַנטאַזיע און מיין שרייבערישן חשק. לעצטנס הייב איך אַן צו פרובירן צו פאַרווירקלעכן מיין שריפטשטעלערישן חלום.“

„...דער קידוש השם פון גזירת תּ״ח און תּ״ט איז מער אַדער ווינציקער אויסגעהאַלטן היסטאָריש... כאַטש יחידיים האָבן איך

מיר געמוזט שאפן...“ די יחידים, דאָס איז: מענדל אַרענדאָר מיט זיין ווייב און זון שלמהלע; דבורהלע מיט אירע עלטערן און דער עיקר — דאָס הייליקע שניידערל, דער סימבאָל פון שלום אָשט גלויבן אין בעסערע צייטן, פונעם ביטחון און ביטחון־טרעגעריי. ווי אַ מאַטאָ פאַר „קידוש השם“ דינט אַ ציטאַט פון אַן אַלט ספר: „מיר שעמען זיך אַלץ אַרויסצושרייבן, וואָס די קאַזאַקן און טאַטאַרן האָבן געטון מיט די יידן, כדי מיר זאָלן נישט פאַרשע־מען דעם מין מענטש, וואָס איז געבוירן געוואָרן אין גאַטס גע־שטאַלט“.

„קידוש השם“ איז פון די בעסט־קאָנסטראַוירטע ווערק פון אַשן. ער שאַפט קודם כל אַן אויסדריקלעכן פאַן, שילדערט די יידישע אויפבו־אַרבעט אין די פאַרוואַרפענע סטעפּעס פון אוק־ראַינע, וווּ ס'קומען אויף — אַ דאַנק דער יידישער איניציאַטיוו, דרייסטקייט, עקשנות און מי — נייע יישובים. אין אַזאַ נייעם יישוב בויט אויף דער אַרענדאָר, מענדל, די צוויי וויכטיקסטע ערטער, וואָס יידן האָבן באַדאַרפט צו האָבן כדי זיך אויסצולעבן ווי יידן: אַ שול און אַ בית־הקברות. נישט אַזוי לייכט דערגרייכט ער עס ביי זיין פוילישן פרייך, — שוין דאַן גייט ער אויף קידוש השם ממש, כדי דאָס צו דערגרייכן. און ווען דער יישוב צעבלייט זיך, ווען „ווייט און ברייט האָט זיך געטראָגן דאָס געזאַנג פון דער נייער שול איבער די וויסטע סטעפּעס פון אוקראַינע און געטראָגן האָט זיך די בשורה איבער וואַלד און פעלד און גערוישט האָט יעדער בוים און יעדעס גרעזל...“; ווען זלאַטשעוו ווערט שוין אַ שטאַט פון תורה און מ'פראַוועט די חתונה פון מענדל אַרענדאָרס בן־יחיד, דעם אַזוי אויסגעבעטענעם שלמהלע, מיט דער פרומער, געראַטענער דבורהלע — דאַן ברעכט אויס די שריפה, ס'קומט אויך די פייער־פאַרפלייצונג, וואָס פּרעסט אויף מיט אירע בלו־טיקע צינגער די בליענדיקע יישובים מיט זייערע יידן צוזאַמען. ר' נתן נטע האַנאווער — דער חורבן־היסטאָריקער פון יע־נער תקופה — דערציילט: „עס איז געווען און אַ בתולה איז

געפאנגען געווארן ביי אַ קאַזאַק. ער האָט זי גענומען פאַר אַ ווייב. און עס איז געווען איידער ער איז מיט איר צוזאַמענגעקומען, האָט זי צו אים געזאָגט מיט גרויס חכמה, אַז זי ווייס אַ סגולה, אַז עס זאָל איר נישט שאַטן קיין כלי-זין... דער קאַזאַק האָט געמיינט, אַז אירע רייד זענען אמת און ער האָט אויף איר אויסגעשאַסן מיט זיין ביקס און די בתולה איז געבליבן ליגן אויף דער ערד טויט. זי איז אומגעקומען על קידוש-השם, אַז דער קאַזאַק זאָל זי נישט מטמא זיין. אַט האָט איר דעם סקעלעט, אויף וועלכן שלום אַש האָט אַרױפגעטון זיין קינסטלעריש בלוט און פלייש צו דער צווייטער טייל פון „קידוש השם“ — די ליבע פון יערעמען צו דבורהלען און איר הייליקער טויט. ביי אַשן איז עס דאַפלט היי-ליק — הייליק פאַר דער יידישער רייניקייט פון דבורהלען און הייליק פאַר יערעמען, וועלכער דערזעט אין איר גאַטס-מוטער. אַן ענלעכער צוזאַמענשפיל פון מאַטיוון: יידישער קידוש השם און קריסטלעכע פאַרהייליקונג, איז פאַראַן אינעם צווייטן ראַמאַן פון דעם קידוש-השם-ציקל — אין „די כישופמאַכערין פון קאַס-טיליע“. נאָך מער: אין דעם דאַזיקן ראַמאַן וויל שלום אַש אויס-מאַלן אויך דעם אָפהילך, וואָס דער יידישער קידוש השם האָט אין דער גויאישער וועלט און ס'איז אַזוי אַרום נישט קיין איבער-חזרונג פון דער טעמע אין אַן אַנדער לבוש, נייערט אַ ווייטער-דיקע פאַנאַנדערוויקלונג פון דער טעמע. „די כישופמאַכערין פון קאַסטיליע“ קומט פאַר אין אַ היסטאָריש-פריערדיקער תקופה (מיט אַן ערך 100 יאָר פריער, אינעם רוימער געטאַ), ס'איז אַבער — קינסטלעריש און אידעיש — אַ שטאַפל ווייטער פון „קידוש השם“. און זאָל נאָך דאָ ציטירט ווערן אַ פראַגמענט פונעם מחברס הקדמה צו „די כישופמאַכערין פון קאַסטיליע“, דעם סוף פון דער הקדמה: „...דאָך האָב איך מיט אַ כיוון איבערגעטראָגן די אַלע גרויזאַמקייטן פון דער אינקוויזיציע, — די פרוכט פון דער קריסטלעכער קולטור — נאָך רויים, ווייל דער שטעל-פאַר-טרעטער פון יעזוס קריסטוס, אין וועמענס נאַמען די גרויזאַמקייטן

זענען באגאנגען געווארן, איז דער פאראנטווארטלעכער פאר דער קריסטלעכער קולטור און מאראל.

און נאך אייניקע ציטאטן פונעם אנהייב פונעם ראמאן :

„הינטער די מויערן פון דער יידישער געטא האבן געזונקען אין שמוץ און שטויב די פראכט און הערלעכקייט, דער רום און גרויסקייט פון זייערע אמאליקע פיינט...“ פון אויגוסט טריומף-בויגן האט מען געמאכט א מויער צו דער יידישער געטא און פון טיטוס-בויגן האבן יינגלעך מיט שטיינער אפגע-האקט די רעליפן און אויף די חורבות פון די טעמפלען פון אפ-ראדיטא האבן יידן אויסגעשפרייט זייערע סחורות צו פאר-קויפן...“ עס איז געווען ווי די יידן וואלטן נקמה גענומען פון זייערע באזיגער און נישט איינער פון זיי האט זיך געטראכט : אזוי ווי מיר פארקויפן פיש און געוירצן אויף די חורבות פון די טעמפלען פון ווענוס און אפאלא, אזוי וועלן אמאל אונדזערע קינדער אויסשפרייטן זייערע סחורות איבער די חורבות פון די קריסטלעכע טעמפלען, וואס קוקן אראפ איבער דער וועלט פון רוימס בערג מיט שטאלץ און הערשאפט... ווי אמאל די טעמפלען פון ווענוס און אפאלא...“

אין דעם זעלבן ראמאן (וואס איז אן אויסברייטערונג און אנטוויקלונג פונעם מאטיוו, וועלכן ער האט שוין אויסגענוצט אין זיין פריער דערציילונג „א קארנאוואל-נאכט“) האט שלום אש באוויזן די הייליקע יידישע טאכטער יפתעה — ווי די מאדאנא, די הייליקע מוטער, אין די אויגן פונעם פארליבטן קריסטלעכן קינסטלער. — הייליקע מאריע, אומשולדיקע ריינקייט, דו לוי-טערקייט פון נשמות, דו, וואס דו טראגסט דעם צער פון דער וועלט, האב רחמנות! — האט דער קריסטלעכער קינסטלער מתפלל געווען צו דער יידישער טאכטער.

אן אפאלאנג פון דעם מאטיוו איז אויך פאראן אין שלום אשס דראמאטיש ווערק „מאראנען“, וואס איז געשריבן געווארן אין

דער זעלבער תקופה. כאָטש די האַנדלונג קומט פאַר אין דער פרייער שטאַט עמדען, מיט אייניקע צענדליק יאָר שפעטער, רופט זי זיך איבער מיט יענע פראַבלעמען און איבערלעבונגען, וואָס זענען ברייטער אַנטוויקלט געוואָרן אין „די כישופמאַכערין פון קאַסטיליע“. ר' אורי הלוי זאָגט צום סוף פון דער דראַמע: „לייגט אייך אויף דר'ערד אין אַש און שטויב, ווערט אונטערטע-ניק צו גאָט. איך האָב אַן אַלטן ספר. זיינע פאַרמעט-בלעטער זענען מיט טרערן באַפּלעקט פון דורות, וואָס האָבן אין אים געבעטן. פון אים וועל איך אַ אייך אַ תפילה זאָגן און זאָגט מיר נאָך וואָרט ביי וואָרט: שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד...“

פון קידוש השם — צום משיחיות, צו „די מעסיאַנישע שטרעבונגען, וואָס פּלעגן נאָכפּאָלגן נאָך יעדן קידוש השם“, ווי אַש האָט עס פאַרמולירט אין דער פריער-ציטירטער הקדמה צו „די כישופמאַכערין פון קאַסטיליע“. דאָס הייסט נישט, אַז זיי האָבן שרייבעריש-כראַנאָלאָגיש נאָכגעפּאָלגט ביי אַשן נאָך די קידוש-השם-מאַטיוון, פאַרקערט — די משיח-מאַטיוון, אויב זיי זענען נישט פאַרויסגעגאַנגען ביי אים דעם קידוש השם, זענען זיי לכל-הפחות געגאַנגען פאַראַלעל, יעדנפאַלס — אין דער דראַמע. והראיה — „יפתח טאַכטער“ און „שבתאי צבי“.

די שבתאי צבי-באַוועגונג איז אויפגעקומען אויף די כוואַ-ליעס פונעם פאַרגאַסענעם יידישן בלוט אין די שחיטות פון ת"ח און ת"ט, אָבער אויסגערייפט האָט זי אין דער אַריענטאַליש-מיסטישער סביבה פון טערקיש קליין-אַזיע, בעיקר אין סמירנע. אין שבתאי צבי, — וועלכער איז קעגן זיין ווילן געוואָרן אַ פאַלשער משיח, ווייל די יידישע צרות און דער אַרומיקער פאַ-נאַטיום האָבן אים אַרויסגעהויבן צו ווערן משיח — קומט פאַר דער טיפיש-אַשישער געראַנגל צווישן קדושה און טומאה. אָבער דער אויסקלאַנג פון דער טראַגעדיע זענען די ווערטער פון „דער אַלטער יוד“ — דער סימבאָל פון יידישן גלות-וואַנדערער: „איך גלויב אין אַ וואָר גלויבן, אַז קומען וועט משיח. און כאָטש ער

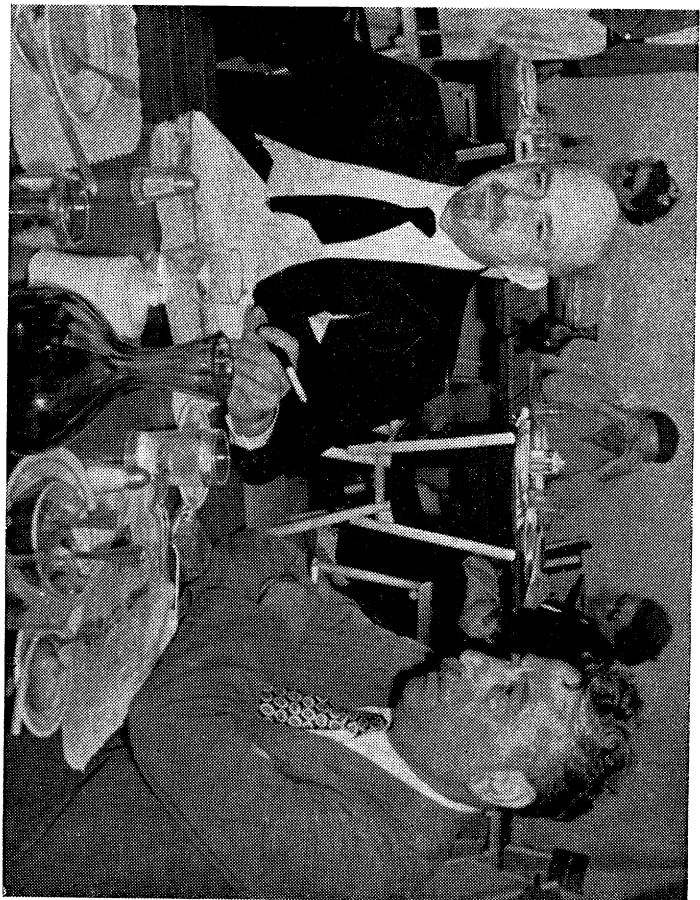
פאָרזוימט זיך אזוי לאַנג, דאָך וואַרט איך אים אָפּ, טאָג אויף טאָג, אַז ער קומט“.

דאָס איז דער יידישער ליידיך־ און וואַנדער־גלויבן, דאָס איז דער מקור פון משיחיות אין דער יידישער געשיכטע און במילא — ביי אַשן.

אין דער פּיעסע „משיחיס צייטן“, וואָס איז אַנגעשריבן גע־ וואָרן נאָך פאַר „שבתאי צבי“, גייערט וועלכע מ'דאַרף נישט באַ־ טראַכטן פאַר אַ „משיחישע“ (נישט געקוקט אויף איר נאַמען); פאַרקערט — דאָס איז דער גרויסער וויכוח אינעם יידישן לעבן אין דער תקופה פאַר דער ערשטער רוסישער רעוואַלוציע, — זאָגט משה, דער יינגסטער זון פון דער משפּחה: „אַ פאַלקס־ גייסט קאָן מען נישט פון פינגער אויסנאַגן — נישט פון צוויי טויזנט יאָר פריער, נישט פון צוויי טויזנט יאָר שפּעטער. עס מוז זיין פון דעם, וואָס עס איז: פון נעכטן און היינט, פון היינט און מאָרגן...“ אַט די דאָזיקע איינגעקייטלטיקייט פונעם פאַלקס־ גייסט, זיין צונויפגעבונדנקייט אין אַלע יידישע דורות און זיין פאַרבינדונג מיט דער צוקונפט, פילט קינסטלעריש אַרויס שלום אַש און געשטאַלטיקט עס אין זיינע ווערק. ווי אַ פאַרבינד־מכשיר פון אַלע דורות יידישן געראַנגל — פאַר אַלע דורות יידישן קיום — האַלט ער דעם משיחיות.

גייערט די משיח־אידעע איז געווען בלויז אַ טרייב־קראַפט אין דער יידישער געשיכטע; קיין רעאַליטעט איז זי קיינמאַל נישט געוואָרן. „עס איז נישט געווען קיין איין פעריאָד אין יידישן לעבן — נאָך די נביאות פון ישעיהו — וועלכער איז געווען אזוי ליכטיק און ברייט גענוג, אַז מען זאָל קאָנען זאָגן — אַז אויף דעם פעריאָד, אָדער אויף דעם קעניג — באַצייט זיך ישעיהו נביאות וועגן משיחישער מלוכה“ — האָט זיך שלום אַש פאַר־ צייכנט אויפן ראַנד פונעם ענגלישן בוך פון דזשוליוס ה. גרינסטאַן „די משיח־אידעע אין דער יידישער געשיכטע“.

דערשיינט פון צייט צו צייט אין די קלענערע ווערק פון

מיט פראספאקאר ד"ר היים ווייצנבאגן, לעס ערשטן פרויזידענט פון דער מדינה

שלום אָשן דער משיח־מאָטיוו; ער באַווייזט זיך גאָר שטאַרק
אינעם „תהילים־ייד“ — דורך דער געשטאַלט פונעם סמאַלע־ייד
דעם שבת־צביניק, ר' נתן, וועמען משיח אַנטפּלעקט זיך און
זאָגט: „זע, איך בין אַרומגעגאַרטלט מיט דער שווערד, וואָס די
אבלי ציון האָבן מיר אַנגעגאַרטלט און מיט דעם חסד פון קוש, וואָס
די מוטער רחל האָט מיר געשאַנקען אויף מיין שטערן, גע־
קרוינט מיט דער קרוין פון גאַט און איך שטיי אין דער נאַכט
הינטער אייער טיר און וואָרט, אַז איר זאָלט מיר עפענען. אייערע
טרערן ווערן געציילט... אייערע קרעכצן געזאַמלט... די מאָס
ווערט פול, די פרוכט ווערט רייף... — ...איך בין שטענדיק ביי
איך, נאָר אַנטפּלעקן וועל איך זיך, ווען איר וועט מיך וועלן.“

אין אַ פּריערדיק ווערק פון שלום אָשן — אינעם פּאַרשפּיל
צו דער טראַגעדיע „אַ שנירל פּערל“ — איז משיח אַליין אַ האַנד־
לענדיקע (אַדער ריכטיקער: רעדנדיקע) געשטאַלט. באַקלאַגט זיך
דאָרט משיח צו גאַט: „האַסט אויפגעעפנט מיין האַרץ צו פאַר־
נעמען דעם וויי פון דער וועלט און מיר נישט געגעבן די מאַכט
צו העלפן איר.“ משיח באַקלאַגט זיך, אַז די מענטשן וואָרטן פון
דור צו דור אויף זיין קומען. ער באַנעמט דעם וויי־געשריי פון
דער וועלט און אַליין איז ער הילפלאַז, אין קייטן געשמידט צום
טיטוס־טויער אין רוים. „עס שטייען אויף אין יעדן דור גרויסע
גייסטער צו די מענטשן. זיי שלייפן מיינע אייזנס מיט גאַטס וואָרט,
וואָס זיי פלאַנצן אין מענטשנס הערצער אַריין. אין יעדן דור רינגט
ניי בלוט אין מיינע אַלטע ביינער אַריין און איך ווער יונג און
באַנייט.“ אָבער דער דור, וואָס איז ראוי אים צו באַפרייען פון די
קייטן, איז נאָך נישט געקומען. און ווען די מוטער, די אומשטערב־
לעכע מוטער, וואָס פילט דעם צער פון איר קינד, באַפרייט משיחן
פון די קייטן, נעמט זי צו ביי אים דעם שופר, זיין מאַכט, זי פאַר־
וואַנדלט אים אין איינעם פון די ליידנדיקע מענטשן. פרייט ער
זיך דערמיט, ער רופט אַרויס טיטוסן צום קאַמף. ווייל ער גלויבט,
אַ דורך ליידן וועט ער צוריק געווינגען זיין קראַפט. און ליידן,

דאָס איז שוין ווידער דער קידוש-השם-מאַטיוו (וואָס איז, אגב, דאָמינירנדיק אין „אַ שנירל פּערל“) — דאָס איז אויך דער וועג צו גאולה.

די ליידן פון מענטשן — און פון משיחן, ווי איינעם פון זיי — דאָס איז דער וועג צו גאולה. דאָס איז אויך דער משיח-מאַטיוו פון אין אַשם אַזוי פאַרשריגן און אַזוי וואָגיק ווערק „דער מאַן פון נצרת“. ישו איז ביי אַשן דער ייד פון נצרת, דער רבי פון נצרת. ער איז דער קעמפער קעגן דער גייסטיקער הערשאַפט פון רוים איבער ארץ-ישראל — און קעגן דער יידישער אַריסטאָקראַטיע און מאַכטיקע כוהנים, וועלכע פאַרקנעכטן צוזאַמען מיט די רוימער דאָס פאַלק. ער איז דער ייד פון גליל, דאָס הייסט: דער ייד פון דער אַרעמקייט. ס'רוב בונטאַרן זענען אין יענע יאָרן געקומען פון די גלילער בערג, פון דער גלילער נויט. אָבער ישו זוכט נישט די הערשאַפט אויף דער וועלט — ער זוכט די הימל-לישע הערשאַפט. און ווען ר' נקדימון זאָגט צו אים: „מיר האָבן דאָס קומען פון דער גאולה אַרויסגעכישופט מיט אונדזערע ווייטיקן“ — שטויסט אים אָפּ דער מאַן פון נצרת, ווייל ער איז נישט זיכער, צי ער איז באַרופן גאָר צו ברענגען די גאולה. כאַטש ער לאָזט זיך דורך זיינע תלמידים דערהייבן צום ווערן אַ משיח, איז ער ביזן סוף נישט זיכער, צי ער איז עס מסוגל צו ברענגען די גאולה — סיידן „דאָס קעניגרייך פון הימל“. אָבער מענטשן בלייבן לעבן אויף דער ערד און זייער שטרעבן איז צו אַ גאולה, אַ דערלייונג אויף דער ערד, אויף וועלכער זיי לעבן, קומט פאַר אַ קאָנפליקט צווישן מענטש און משיח.

אין דעם לעצטן בוך זיינעם, וואָס איז דערשינען — „דער נביא“ — קומט ווידער שלום אַש צוריק צום משיח-מאַטיוו. דאָס מאַל נאָכן חורבן בית ראשון, צו דער גאולה פון גלות בבל. דער נביא „ישעיה דער צווייטער“ זאָגט פאַר, אַז כורש, דער מלך פון פרס, וועט זיין משיח. ווייל „דער נביא האָט געזען באַשיינפערלעך די גאולה. ער האָט געזען דעם גייעם יציאת מצרים“. און די

פונקציע פון משיחן איז צו ברענגען די גאולה. צי וועט דער נייער יציאת מצרים דורכגעפירט ווערן פון כורשן, צי בראש דערפון וועט שטיין דער פרינץ פון בית דוד, זרובבל — נישט דאס איז דער עיקר. דער עיקר איז די גאולה, דער נייער יציאת מצרים. דערפאר איז כדאי דעם נביא מקריב צו זיין זיין לעבן.

קורץ נאכן דערשיינען פון „דער נביא“ — בלויז אייניקע חדשים פאר זיין פטירה — האָט שלום אָש זוכה געווען איבערצו- לעבן אליין אַ צווייטן יציאת מצרים. ווייל פאַר אַזאַ באַטראַכט ער דעם ניצחון פון ישראל אין דער סיני-אַקציע. ס'קלינגען ממש נביאיש די ווערטער זיינע, וואָס ער האָט געשריבן אינעם אַר- טיקל „דער צווייטער יציאת מצרים“ (אין די לעצטע נייעס, פסח-נומער פון 1957): „דער ניצחון פון ישראל אין סיני איז נישט געווען קיין צייטווייליקער... אַן עפיזאָד פון אונדזער גע- שיכטע, נאָר אַ מאָנומענטאַל געשעעניש, וואָס הייבט זיך ערשט איצט אָן צו אַנטוויקלען און דער פּוּעלי-יוצא וויקלט זיך אַרויס וואָס האָט געמאַכט שטוינען אַלע פעלקער...“

„...ישראל איז אַרויסגעגאַנגען פון דעם סטאַדיום פון אַן אומבאַהאַלפּענעם קרבן, אויף וועלכן זיי קאַנען אויסלאָזן זייערע סאַדיסטישע מאָרד-לוסטן...“

„די סיני-אַקציע איז געווען אַ פּסיכאָלאָגישער יציאת מצרים, וואָס האָט איבערגעאַנדערשט איינמאַל פאַר אַלע מאָל דעם אָנזען פון ישראל אין די אויגן פון דער וועלט. ס'איז געווען אַן אמתער איבערגאַנג, מעבדות לחירות. דאָס וועט שוין קיינער נישט אָפּ- ווישן.“

אַזוי האָט געשריבן שלום אָש אין יאָר 1957. ווי נביאיש קלינגען די ווערטער היינט, צען יאָר שפּעטער, נאָך דער מלחמה פון די זעקס טעג!

אַזוי האָט זיך דערנענטערט צום סוף פון זיינע וואַנדערונגען דער דיכטער-אומרו שלום אָש. ער איז אַוועק פּונעם יידישן נעכטן — פון זיינע חדר-איבערלעבונגען — אין זיין דעמלטיקן

היינט: דאָס שטעטל, דאָרף, די גרויסע שטאָט; ער האָט קינסט-
לעריש באַלויכטן דעם געראַנגל פאַרן יידישן קיום אין גלות —
די וואַנדערונגען איבער גרויסע שטעט און אין דער גרויסער
וועלט אַרײַן; פאַרשידענע ווינקלען און אַספּעקטן פון דעם דאָזיקן
געראַנגל אין אונדזער דור און אין די צענדליקער דורות פריער;
ער האָט דעם געראַנגל באַווײַזן אין זײַנע הויפט־מאָטיוון; קידוש
השם, משיח־חלומות, שטרעבן צו גאולה; פאַרמאָסטן זיך צו
געבן דאָס גרויסע בילד פונעם יידישן קיום זינט דעם בראשית
פונעם יידישן פּאָלק, דעם באַגין זײַנעם, די אבות. האָט טאַקע
אויפריכטיק געקאָנט קלאַנגן נאָכן טױט פון שלום אָשן דער
דיכטער־קיבוצניק אברהם לעוו:

אַ, ווער קאָן אויסמעסטן דיין טיף?
האַסט אַלעמאַל געשפּאַנט אַריבער מרחק,
איבער צײַט...
געגליכן ביסטו צו אַ גרויסער שיף,
אַ פול באַלאַדענע,
וואָס אָפּגעזעגלט האָט אין וײַט.

מרחקים און צײַטן — דאָס איז געווען די סטיכע פון שלום
אָשן. וועגן דעם האָט ער כסדר געטרוימט, דאָס האָט ער זיך
באַמיט צו געשטאַלטיקן. און בײַ זײַן גאַנצער וואַרצלדיקער און
קערנדיקער פּאָלקסטימלעכקײַט, האָט ער געזוכט דאָס דערהײַ-
בענע, דאָס מלכותדיקע, דאָס שײַנענדיקע פונעם יידישן זײַן —
דאָס איז געווען די צווייאַיקײַט אין אים: רעאַליזם און ראַמאַנטי-
טישקײַט. דאָס איז אויך געווען זײַן באַזונדערקײַט, זײַן אײַגנטיקייט
אין דער יידישער ליטעראַטור, וואָס האָט אים געהאַלפּן אַרויס-
הײַבן זיך איבער זײַן דור יידישע שרײַבערס.
„ער האָט געטרוימט, ווי ער האָט זיך ערגעץ אויסגעדריקט,
נאָך דעם אַדל פונעם יידישן בלוט — פון אַ תמר“ — שרײַבט

ש. ניגער — „זיין בענקשאפט נאך דעם אדל פון דער יידישער
קעניגס-טאכטער האט ער אריינגעחלומט אינעם שטעטל און זייער
אפט, אז מיר האבן דארט שיר-השירים-פערזן, וויסן מיר נישט
ווי מיר זענען: אין גלות פוילן, צי גאר אינעם לאַנד פון יהודה“.
דא איז בלויז נישט דערזאגט געוואָרן איינס: דאָס לאַנד
פון יהודה, ארץ-ישראל, איז געווען דער וויכטיקסטער מקור פון
שלום אַשם שרייבערישער אינספּיראַציע. ווייל בעצם איז אַש
געווען אַן ארץ-ישראלדיקער שרייבער אין זיין טיפּסטער טיף,
אפשר דער צום מיינסטן — און זיכער: איינער פון די צום
מיינסטן — ארץ-ישראלדיקע שרייבערס ביי יידן.

VIII

ארץ ישראל

ארץ ישראל איז געווען דער וויכטיקסטער מקור פון זיין שרייבערישער באגייסטערונג און די צום אַפּטסטן באַנצטע טעמע. אַ טעמע פאַר גאַנצע ווערק, דער פּאַן פון אַ צאַל ווערק און דער אַביעקט צום פאַרגלייכן, וואָס גייט כמעט דורך אין יעדן ווערק זיינעם. ס'איז שוין דערמאָנט געוואָרן וועגן ארץ־ישראל־מאַטיוו אין „אַ שטעטל“ און אין אַ צאַל פריע דערציילונגען זיינע. אין „דאָס בוך פון צער“ איז ארץ־ישראל דערמאָנט אַ סך מאָל און ס'איז פאַראַן דאָרט אַ באַזונדערע דערציילונג „דער ציוניסט“. אין כמעט אַלע ביכער זיינע וועגן אַמעריקע רייסט זיך דורך דער אַי־מאַטיוו. אין „קיין אַמעריקע“ דערמאָנט ער „וועגן וואָס פירן קיין ארץ־ישראל“; אין „אַ ריזע אין קאַליפּאָרניע“ זעט ער, צווישן אַנדערע, היזוקעס „ווי די אַראַבישע לייס־היזלעך אין אַי“ און — „נישט ווילנדיק דערמאָנט מען זיך אָן די איינזאַמע בערג פון אַי“. דער גרענד־קעניאַן דערמאָנט אים מדבר יהודה און אַז ער דערזעט אין קאַליפּאָרניע בלענדיקע פאַמעראַנצן דוכט זיך אים, אַז „איך פאַר אַריין אין אַ יידישער קאַלאָניע אין יהודה“; אין קאַליפּאָרניער פאַרמערס זעט ער אַפּט „די ערשטע יידישע קאַלאָניסטן פון פאַלעסטינע“. אין „אַנקל מאָזעס“ איז ביי טשאַרלי, דעם יונגן רעוואָלוציאַנער, „די רעוואָלוציע איז ביי אים געווען, ווי אַ הייליקייט, אָן ארץ־ישראל“; אין „אַנקל מאָזעס“ זענען פאַראַן „טעמפלען געטלעכע... ווי אַ ירושלים“. איז דאָך נישט קיין ווונדער, אַז ווען דער אַלטער קומינער ייד שטורעמט

קעגן מאַזעס מעלניק, שרייט ער „לאַז אַרויס די יידן פון מצרים“. און שטאַרליס רעדע, ווען ער אַרגאַניזירט דעם שטרייק, איז פאַרבונדן מיט אַ משל וועגן יציאת מצרים.

נייערט אַפילו אין זיינע לעצטע אַמעריקאַנער ווערק געפינען מיר אַזעלכע פאַרגלייכן: „ווי יידן אין גלות זענען געקומען צו די טייכן פון בבל אויסצוגיין דאָרט זייער טרויער און בענקשאַפט נאָך ציון און ירושלים, אַזוי זענען די פעלקער פון אייראָפּע, וואָס האָבן באַוווינט דעם קליינעם בלאַק פון דער אַכט און פער-ציקסטער גאַס“ א.א.וו. אָדער „מיט זייערע נשמות געפינען זיי זיך אויף גרינע פעלדער, אויף די פעלדער אַרום דער הייליקער שטאָט צפת, ווו דער אר"י הקדוש איז אַרויסגעגאַנגען מיט זיינע חסידים מקבל שבת זיין אין פעלד, צווישן די גרעזער און פלאַנצן, וואָס צווישן זיי באַדן זיך אין טויט די ריינע נשמות“ („איסט ריווער“). און אין „גראַסמאַן און זון“ קומט ראַבערט און „ער האָט דערציילט פון דעם דור י"ד, וואָס האָט געמוזט אויפ-שטיין אין ישראל, פון די ישראלדיקע בחורים און מיידלעך, וואָס לאָזן זיך אַרונטער מיט פאַראַשוטן אין שונאס טעריטאָריע... צו פירן דעם איבערבלייב פון די קאַנצענטראַציע-לאַגערן קיין ישראל“...

ס'וואַלט צופיל אַרט פאַרנומען צו ברענגען אַרץ-ישראל-ציטאַטן פון די 60 בענד שלום אַשס ווערק. ס'איז דאָך איבעריק צו באַווייזן, אַז אַזעלכע ווערק ווי „אַמנון און תמר“, „פּתחם טאַכטער“, אַפילו „יוסף“, „אַרץ ישראל“, „דער מזבח“, „דאָס גע-זאַנג פון טאַל“, „דער מאַן פון נצרת“, „משה“, „דער נביא“ — אַז דאָס איז כולו אַרץ-ישראל און די „מעשהלעך פון חומש“ — דאָרט שרייבט דאָך טאַקע שלום אַש: „און גאַט האָט אונדז דאָן א"י אַוועקגעשאַנקען און זי געהער צו אונדז ביז אויפן היינטיקן טאַג“ („גאַט באַווייזט זיך צו אברהם“).

זאַגט שלום אַש (אין דער שוין ציטירטער אויטאָביאָגראַפיע צו זיין 50-טן געבוירן-טאַג) „פון דער פריסטער יוגנט אָן האָט

דער תנ"ך פאנאנדערגעפלאקערט מיין פאנטאזיע... און אין „דער מזבח“ — „מיין סענטימענט צו ארץ־ישראל האָב איך נאָך פון יענע טעג, ווען מיר זענען ביידע געגאנגען אויף די וועגן שפאצירן...“ (מיט אַ יינגל, אַ חבר פון בית־מדרש). ובכן — ארץ־ישראל איז אַריין אין שלום אַשם וועלט — כּוואַלט גע־זאָגט: אין זיין וועלט־באַנעם — נאָך פון חדר.

אודאי קאָן מען זאָגן, אַז דאָס איז די גענעזע פון ארץ־ישראל־סענטימענט ביי אַלע יידישע שרייבערס — און נישט בלויז ביי שרייבערס. אַט די דאָזיקע חדר־ארץ־ישראלדיקייט האָט טיף געוואַרצלט אין כמעט אַלע קינדער פון יידישע הימען. אָבער ביי אַשן איז עס פאַרט אַוועק אַ סך טיפער. שוין בעת די שווערע יאָרן פון זיין בריוו־שרייבעריי אין וואַצלאַוועק, איז ער „געוואָרן אַ פאַרברענטער ציוניסט. כּהאַב געחלומט וועגן נײַעם ארץ־ישראל“ (מיין אונטערשטרייכונג — י.ט.ג.). איז נישט קיין וווּנ־דער, וואָס שלום אַש האָט זיך כּסדר געריסן קיין ארץ־ישראל. ער האָט פשוט געוואַלט קאָנפראַנטירן דאָס לאַנד פון זיינע חדר־חלומות מיט דער דעמלטיקער ווירקלעכקייט און צו באַקומען דערפון שרייבערישע אינספּיראַציעס. האָט ער נאָכן דערפאַלג פון „גאַט פון נקמה“ (אויף דייטש, ביי ריינהאַרדטן) געמאַכט זיין ערשטע רייזע קיין ארץ־ישראל. „דאָס לאַנד פון מיינע אַבות האָט איבערגעלאָזט אויף מיין שאַפן אַ חותם נישט אַפּצומעקן. נאָך יענער רייזע האָב איך זיך אַ לענגערע צייט געפונען אונטערן טעראָר פון די ביבלישע מאַטיוון, שענקענדיק זיי — אַן אַ גרע־סערן דערפאַלג — אייניקע יאָר פון מיין אַרבעט...“ דאָס זעט אויס צו זיין אַ בולטע זעלבקרטיק אויף זיינע ביבלישע דראַמעס פון יענע יאָרן — אַגב: אַ גענוג זעלטענע דערשיינונג ביי שלום אַשן, וועלכער איז בדרך כלל געווען פאַרליבט אין זיינע שאַפונגען, ווער שמועסט נאָך — אין די ארץ־ישראלדיקע.

ווי שטאַרק שלום אַש איז געווען אונטערן רושם פון א״י און וואָס פאַר אַ ווירקונג א״י האָט געהאַט אויף זיין שאַפן, איז גענוג

צו דערמאָנען, אַז ער איז געווען דער איינציקער שרייבער ביי יידן, וואָס האָט נאָך פאַר דער ערשטער וועלט-מלחמה דריי מאָל באַזוכט א״י (1907—1908, 1910, 1914). ווי אַזוי ער האָט זיך געפילט נאָך די באַזוכן, באַצייכנט ער לאַפּידאַר אין זיין „פּאַלעס-טינע-רייזע“ (נאָך דער ערשטער רייזע קיין א״י): „קומען צוריק אַהיים נאָך אַ צייט מיט יאָרן צו דער מאַמען אין שטוב אַריין“. און וואָס דאָס מיינט פאַר שלום אַשן דער באַגריף „צו דער מאַמען אין שטוב אַריין“, האָט זייער גרינטלעך אויפגעוויזן גרשון סאַפּאָזשניקאָוו אין זיין בוך „פּון די טיפּענישן“, ווי ס'איז שוין דערמאָנט געוואָרן.

אַבער אידער מיר וועלן ווידער אַריבערגיין דערצו, וואָס אַנדערע זאָגן וועגן זיין ארץ-ישראלדיקייט, לאַמיר נאָכאַמאָל ציטירן שלום אַשן גופא — פּון דער פּריער-דערמאָנטער אויטאָ-ביאַגראַפֿיע: „כאָטש איך בין ווייט פּון ציוניזם און געוויסע זיינע פאַרמען האַלט איך אַפּילו פאַר שעדלעך, בין איך דאָך — זינט איך האָב דערזען ארץ-ישראל — אַן ענטוויאַסט פּון באַפרוכפּערן דאָס דאָזיקע וויסט-געוואָרענע לאַנד מיט פּראָדוקטיווער יידישער אַרבעט. דער פּייזאַזש און דער יידישער אידעאָליזם, וואָס האָט זיך אומעטום אַזוי בולט געלאָזט דערקענען, האָבן מיך פאַרוואַנדלט אין אַ חסיד פּון דער יידישער קאָלאָניאַצייע...“

שלום אַש שטרייכט אייניקע מאָל אונטער, אַז ער איז נישט קיין ציוניסט און צומאָל אַ קעגנער פונעם געדאַנק וועגן אַ יידי-שער מלוכה. איי, ער איז אין וולאַצלאָועק „געוואָרן אַ פאַר-ברענטער ציוניסט“; נאָך אין די יאָרן פּון דער ערשטער וועלט-מלחמה איז ער געווען אַקטיוו ביי די פּועלי-ציון-קרייזן אין אַמעריקע; געהערט צו די אַרגאַניזאַטאָרן פּון דער באַוועגונג פאַרן אַרבעטנדיקן ארץ-ישראל. זעט עס אויס, ווי אַ סתירה אין זיינע אידעישע אַרויסזאָגונגען. איז עס אַבער ווייט נישט די איינציקע סתירה אין דער דאָזיקער פאַרבגרייכער קינסטלער-פּערזענלעכקייט. אגב: צי איז פאַראַן אַ קינסטלער-פּערזענלעכ-

קייט אן סתירות? אינערלעכע סתירות זענען אַפּטמאַל אַ וויכטיקע
שעפּערישע טרייבֿקראַפּט. און ביי אַשן איז — אַ חוץ דער
סתירהדיקייט — אויך געווען צומאַל אַ טעאַטראַלישע שוואַכקייט
זיך אויסצופיינען פאַר אימיצן, אויסצווימטובן און צו באַווייזן
זיך אין אַ פאַרביקן קאַסטיום, — מעג זיין אַ גייסטיקער קאַסטיום.
האַט ער יאָרן שפּעטער געשריבן (אינעם אַרטיקל „וועג־זוכענישן
נאָכן חורבן“): „איך האָב געאַרבעט פאַרן אויפלעבן פון ישראל
מיין גאַנץ לעבן...“

מ'דאַרף דעריבער ביי אַשן נישט זוכן — אין קיין שום
פּראָגע נישט, אויך נישט אין דער באַציונג צו ארץ־ישראל —
קיין פּאָליטיש־אידישע קאַנסעקווענץ. אַפילו נישט אין זיין
אנימאמין־עסיי „איין גלויבן“ (אָדער „אין וואָס איך גלויב“, ווי
ס'האַט געהייסן אין דער דייטשער אויסגאַבע, אין יאָר 1932;
„איין גלויבן“ איז שוין געווען די פּאַראַכטענע און אויסגעבריי־
טערטע ענגלישע אויסגאַבע פון יאָר 1945). אָבער עמאַציאָנעל־
אידיש — אייב מ'קאַן זיך אַזוי אויסדריקן — איז ער געווען אומ־
געהויער קאַנסעקווענט אין זיין באַציונג צו ארץ־ישראל. און זאָל
עס נישט קלינגען ווי אַ פּאַראַדאָקס: איינער פון די שטאַרקסטע
באַווייזן פון שלום אַשס עמאַציאָנעלער פאַרבונדנקייט מיט ארץ־
ישראל איז געווען זיין „קריסטאָלאָגישע טרילאָגיע“. נישטאָ נאָך
אַ ווערק אין דער יידישער ליטעראַטור, וווּ ס'איז פאַראַן אַזויפיל
ליבע צום ארץ־ישראלדיקן פּייוואָזש, אַזויפיל צונויפגעוואַקסנקייט
און אַריינגעוואַקסנקייט אין דער אַטמאָספּער פונעם אַנטיקן ארץ־
ישראל, ווי אין „מאַן פון נצרת“; קיינער האָט נאָך נישט באַווייזן
אַזויפיל שיינקייט אַרויסצובאַקומען פון די טעג און נעכט, זומערס
און ווינטערס, יום־טובים און וואַכעדיקע טעג פונעם אַלטן
ארץ־ישראל, ווי שלום אַש.

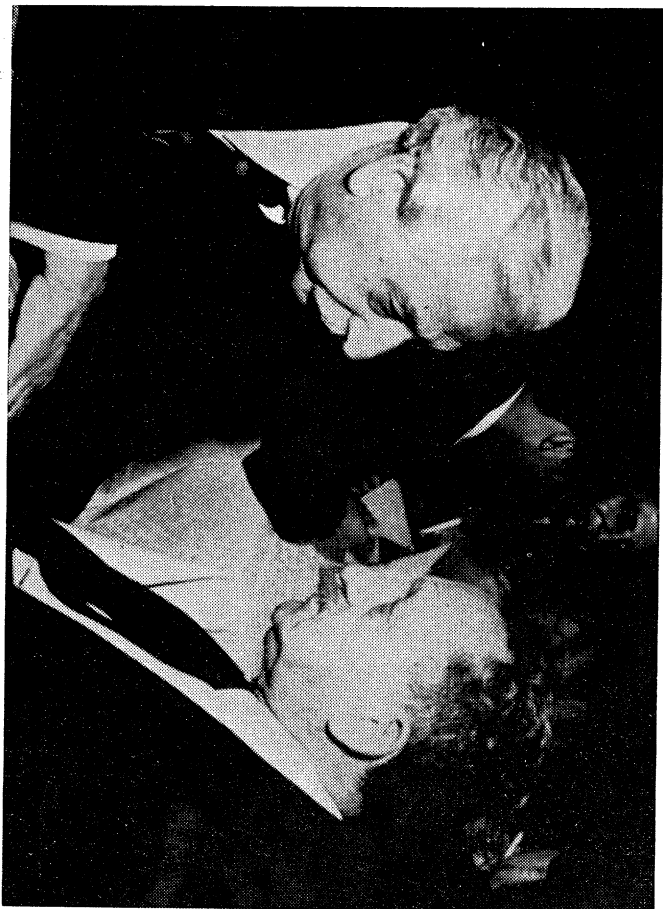
אין „מיין ערשטע ריזע קיין ארץ־ישראל“ רופט אַש פּאַטע־
טיש אויס: „זיי געגריסט, זון איבער מיין הימאַט... ווי שטאַלץ
איך בין אויף דיר, איך, דיין פאַרוואַגלט אומרואיק קינד... איבער

דיר, באַרג לבנון... איך בין געקומען צו דיר מיין יחוס זוכן...
איך בין געקומען צו דיר מיין שטאַם געפינען..."

זיינע פאַטעטיש-עמאַציאָנעלע אויסרופן באַרעכטיקט שלום
אַש — אַ סך יאָרן שפּעטער — אויך מיט היטאַריאָאָפּישע קאַ-
מענטאַרן: „פון דער ערשטער הבטחה צו אונדזער פאַטער אברהם
הייבט זיך אָן דער דראַנג פון יידישן פּאָלק צו ארץ-ישראל...
פון תורת משה ביו די נביאים, פון דער כנסת הגדולה ביו צו
אַ ר' שמואל מאָהילעווער, פון די מלחמות וואָס די יוצאי מצרים
האַבן געפירט, ביו צו דעם לעצטן נצחון פון עמק... נישטאַ קיין
ייד, וואָס זיינע געדערים זאָלן נישט אויפברומען ווען ער דער-
הערט דעם קלאַנג פון דעם וואָרט „ציון“.

„פון דעם ערשטן טאַג אָן, אין ניינצן הונדערט זעקס אַ)
קליינער טעות אין דער דאַטע — י.ט.ג.), זינט איך האָב זיי דער-
זען, די יונגע לייט אין ראשון לציון, פאַרשעמטע און אויסגע-
לאַכטע פון דעם באַראַנס קעסטקינדער פאַר זייער משוגעת צו
וועלן אַליין באַאַרבעטן די ערד, באַשיצן זייערע לעבנס נישט
דורך פרעמדע הענט: זינט איך האָב זיי געזען טריקענען די בלאַ-
טעס אין עין-חרוד; זינט איך האָב זיי געזען פיבערן אין דגניה
און האָב צוזאַמען מיט זיי אויסגעהאַלטן אַ באַלאַגערונג פון אַראַ-
בער — פון יענעם טאַג אָן האָבן זיי געווונען מיין האַרץ“.

„איך בין שטענדיק געווען מיט זיי, דורך די אַלע גלגולים
פון מיין לעבן, דורך די אַלע שטימונגען, וואָס אַ קינסטלער איז
מסוגל צו זיין זיי אונטערגעוואָרפן... אין דער קדחתדיקער וועלט,
אין וועלכער עס איז מיר אויסגעקומע צו לעבן, האָבן זיך געפּו-
נען אַ צאָל וועגווייזערס, וואָס זענען נישט אַפּגעקערט געוואָרן
פון זייערע מעטעס דורך די הוראַגאַנישע שטורעמווינטן פון דער
צייט; אַ צאָל ליכטער, וואָס זענען נישט פאַרלאָשן געוואָרן... איי-
נער פון די וועגווייזערס איז געבליבן ביי מיר דער פּיאַנערן-
אידעאָליזם פון דעם ציוניסטישן סאַציאַליזם...“ (צו די בויער
פון ישראל, „די גאַלדענע קייט“, נר. 19).

אין א שמועס מיטן ערשטן נומער-פארזיצער, יוסף שפרינגס אין יאר 1956 אין תל-אביב

דאָס האָט שלום אַש געשריבן אַ שיינע פּאַר יאָר איידער ער
האָט זיך באַזעצט אין ישראל. אַז דאָס איז געווען אַן אויפריכטיג-
קער געפיל־אויפברויז ביי אים — אַז זיין צוגעבונדנקייט און
פּאַרליבטקייט בפּועל ממש אין ארץ־ישראל, איז נישט געווען
קיין פּאַרבייגייענדיקע — דערויף זאַגן עדות זיינע פּילמאַליקע
באַזוכן אין ארץ־ישראל אין משך פּון קנאַפע פּופּציק יאָר און
לסוף — דאָס באַזעצן זיך (טאַקע אויף דער עלטער, אָבער שלום
אַש איז נאָך דאָן נישט געווען אַלט, ביי זיינע 75 יאָר) אין ישראל.
וועגן דעם האָט ער געזאָגט אין אַ רעדע בעת אַ צוזאַמענטרעף
אין ייִדישן שרייבער־פּאַריין אין תּל־אביב: „מען מאַכט מיר
קאַמפּלימענטן דערפּאַר, וואָס דווקא בעת דער סיני־אַקציע בין
איך געבליבן אין לאַנד... (דער אַמעריקאַנער קאַנסול האָט געשיקט
ספּעציעלע שליחים צו שלום אַשן קיין בת־ים ער זאָל זיך תּיכף
עוואַקואירן און שלום אַש האָט קאַטעגאָריש אָפּגעזאָגט —
י.ט.ג.) מ'זאָגט, אַז דערמיט האָב איך אַרויסגעוויזן אַ גרויסע
גבורה. וויל איך אייך זאָגן, אַז דווקא אין יענעם מאָמענט בין
איך געקומען צו שעפּן דאָ גבורה, וואָס צה"ל און דאָס גאַנצע
פּאַלק האָט אַרויסגעוויזן אין קריטישע טעג...“
...איך בין אַ פּאַציפּיסט. איך בין אַלע מיינע יאָרן אַרויס־
געטראָטן קעגן מלחמות, קעגן בלוט־פּאַרגיסונג. אָבער דעם
העראַישן קאַמף פּון צה"ל האַלט איך פּאַר אַ גערעכטן... — ...ס'איז
געווען אַ פּאַרטידיקונג־מלחמה, אַ קאַמף פּאַרן קיום פּון מדינת
ישראל.“

דאָס איז נישט געווען קיין קאַניוקטור־שטימונג ביי אים —
אַש האָט עפּעס ענלעכס געקאַנט זאָגן אויך אין אַן אויסגעשפּראַכן
אַנטי־ציוניסטישער סביבה. דער דיכטער תּ. ל. פּוקס דערציילט
וועגן אַזאַ פּאַל, וואָס האָט געהאַט אַן אַרט אין לאַדזש אַנהייב
דרייסיקער יאָרן: זיינע פּריינד, די באַקאַנטע בונדישע טוערס
י. ליכטענשטיין און פּאַזאַנסקי, האָבן איינגעאַרדנט פּאַר אים אַן
אַוונט און אַ באַנקעט אין דער לאַדזשער בונדישער אָרגאַניזאַציע.

האַט אַש זיך דאָרט „אָוועקגעלאָזט צו דער ייִדישער מאָדערנער
ליטעראַטור, וואָס האָט לויט אים בלויז געקאָנט האָבן אַ תקומה,
ווען זי שפּאַרט זיך אָן אין אַרץ־ישׂראל, אָדער אין דער חלוצישער
און ציוניסטישער אידעאָלאָגיע...“

א סך. אַ סך פּריער נאָך, אין דער דראַמע, וואָס שלום אַש
האַט געשאַפן דירעקט אונטערן איינדרוק פון די אומגליקן און
פונעם פּיין, וואָס יידן האָבן איבערגעלעבט אין רוסלאַנד בעת
דער ערשטער וועלט־מלחמה — אין „דער טויטער מענטש“
(1919) — שרייבט אַש אויך ענלעכע געדאַנקען: ס'איז דער חורבן
פון שטעט און שטעטלעך, פון ייִדישע ייִשובים, נאָך דער ער־
שטער וועלט־מלחמה. היימלאָזע יידן וואַנדערן איבער די חור־
בות. לעבעדיקע און טויטע מיטן זיך אויס. דערשיינט דאָרט אַ
„פרעמדער“ — אין וועמען ס'איז לייכט צו דערקענען דעם
מחברס געדאַנקען־גאַנג — און זאָגט: „... אַרץ־ישׂראל ווי אַ
באַלוינ פאַר יידן פאַר אַלע יסורים וועט לעולם ועד דער ייִדישער
נאַציע אָפּגעגעבן...“ — ...ביי אונדז וואָרט מען נאָר, אַז מען זאָל
די גרענעץ עפענען, דאָס גאַנצע מקום שטייט גרייט מיט האַק און
פאַק נאָך אַרץ־ישׂראל צו גיין.“

אַזוי רעדט דער פרעמדער — אַ מאָדערנער ייד, אַ וועלט־
לעכער — וועלכער איז צופעליק געקומען צווישן די אַרטיקע
יידן. אָבער אויך דער היימישער, דער שטרענג־רעליגיעזער און
פאַרוואַרצלטער אין דער טראַדיציע ר' חנן, זאָגט: „עס איז דאָ
אַ גאַט אויף דער וועלט, עס איז דאָ יושר, גערעכטיקייט... מיר
וילן האָבן אָן אייגן לאַנד, אָן אייגענע מלוכה...“

שלום אַש האָט בעת זיין צווייטן באַזוך אין א״י (אין 1910—
1911) אָנגעשריבן אַ דערציילונג „אַ טאַלאַנט צו אַרץ־ישׂראל“ —
וועגן אַ יידן, וואָס האָט אים דערווייזן, אַז אין אַרץ־ישׂראל קאָן
מען אַלץ לייכט אַריבערטראַגן, אויב מ'פאַרמאַגט „אַ טאַלאַנט צו
אַרץ־ישׂראל“. אַזאַ טאַלאַנט האָט פאַרמאַגט שלום אַש גופּא. אַ

טאלאנט אויפצונעמען און איינצוזאפן אין זיך ארץ־ישׂראל, אויסצולעבן זיך — פערזענלעך און שעפער־יש — אין זיין לאַנד. אין זיינע „באָגעגענישן מיט שלום אַשן“ דערציילט דער באַ־קאַנטער קינסטלער יצחק ליכטענשטיין, אַז ווען זיי האָבן זיך פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה צוזאַמענגעטראַפן אין ארץ־ישׂראל, האָט ער געהערט פון אַשס מויל: „אויב די לופט פון ירו־שלים מאַכט קלוג, איז די לופט פון ארץ־ישׂראל אַנגעזאַפט מיט פריילעכקייט“. און אַש איז געווען אַ מייסטער אין אַרויסבאַקומען און פאַרפיקסירן די דאָזיקע פריילעכקייט, אַפילו ווען זי איז געווען באַגלייט צומאַל מיט אומעט, טרויער, ליידן.

די פאַרליבטקייט צו ארץ־ישׂראל האָט זיך געצויגן ביי שלום אַשן נאָך פון די חדר־יאָרן אין קוטנע, ווי ס'איז שוין אייניקע מאָל דערמאַנט געוואָרן אין די פריערדיקע קאַפיטלעך. נייערט זיין גרויסע ליבע אין דער דאָזיקער פאַרליבטקייט איז געקומען נאָכן ערשטן באַזוך אין א"י און דאָס איז געווען: דאָס אייביקע ירושלים. אין אַ סך קאַפיטלעך פון זיין בוך „ארץ־ישׂראל“ אין אַ סך אַנדערע ווערק זיינע, קומט צום אויסדרוק די דאָזיקע גרויסע ליבע. זי איז נישט שוואַכער געוואָרן בעת שלום אַשס באַזעצן זיך אין ישׂראל. און ירושלים האָט ביים דיכטער געהייסן: די גרויסע, גאַנצע אייביקע שטאָט. אַ כאַראַקטעריסטישן, גע־דאַנק האָט ער אין דער פראַגע אַרויסגעזאָגט נאָך דער סיני־אַקציע צו זיין פריינד ישעיהו אַברך:

— דאָס לאַנד אָן ירושלים איז ווי אַ גוף אָן אַ האַרץ. זאָגט, אַברך, ביי אַ געלעגנהייט בן־גוריונען, אַז אויב ער וועט באַשליסן צו גיין באַפרייען ירושלים, בין איך גרייט צו רייטן אויף אַ פערד פאַרויס, פאַר דער אַרמיי. דאָס וועט דאָך זיין צום ערשטן מאָל אין דער געשיכטע, אַז יידן וועלן באַלאַגערן ירושלים, נישט גוים ..

זענען טאַקע געווען אויפריכטיק די ווערטער, וואָס ער האָט געשריבן צום דיכטער אברהם סוצקעווער — פאַר זיין ערשטער

רייזע קיין ישראל, אין דער מדינה ישראל (אָנהייב 1952): "...דאָס
וואָס ברענגט מיך קיין ישראל איז אַ גרויסער באַגער צו זען מיט
מיינע אויגן דעם אָנהייב פון גאולת ישראל און צו זיין געטרייסט
דורך דער נחמה פון ישראל און אויסצודריקן... מיין באַגייסטע-
רונג און מיין ליבע פאַר די אַלע, וואָס האָבן מעגלעך געמאַכט
דעם נס פון נייעם ישראל און מיין פרייד און מיין דאַנק צו גאָט
איבער דער נחמה פון מיין פאָלק נאָך דעם בראַך פון היטלער..."
"...איך גלייב, אַז איך האָב מיין חלק אין דעם אויפקום פון
ישראל, וואָס איך האָף, אַז טויזנטער און טויזנטער פון די
תושבים אין ישראל, וועלכע קומען פון די אייראָפּעיִשע לענדער
וועלן עדות זאָגן דערויף, אַזוי אויך די אויטאָריטעטן, וואָס
שטייען היינט אין שפיץ פון דער מלוכה; זיי ווייסן פון מיין טע-
טיקייט, מיין ליבע און געטריישאַפט צו ישראל זינט דער צייט
פון מיין יוגנט, איך האָב אויף קיין איין מינוט נישט אויפגעהערט
צו טון ווייטער מיין חוב פאַר ישראל מיט אַלץ וואָס איך קאָן..."
דאָס זענען אויפריכטיקע און דורכגעווייטיקטע ווערטער.
ווייל שלום אַש און ארץ-ישראל — אין אַלע וואַנדערונגען, פאַר-
וואַנדלונגען און פאַרוויקלענישן פון שלום אַשן — זענען געווען
אַ נישט צעטיילבאַר איינס. "קיין ווינקל אין ארץ-ישראל איז
נישט געבליבן אָן אַשס קינסטלערישער באַלויכטונג", — האָט
דעריבער מיט רעכט געשריבן ש. ניגער צו שלום אַשס 75-טן
געבוירן-טאָג. ווייל אין יעדן ווינקל פון ארץ-ישראל האָט שלום
אַש געלעבט — אין דער ווירקלעכקייט און אין זיין שעפּערישן
דמיון — און יעדעס ארץ-ישראלדיקע ווינקל האָט געלעבט אין
אים און אין זיין שאַפּן. און ווען שלום אַש שרייבט "אַ וואָרט אויף
זיין קבר" וועגן פּרץ הירשביינען: "אין די פאַרוואָרפּנסטע
ווינקלעך — האָט ער געבראַכט צווישן יידן — צוזאַמען מיט
יידיש לשון די בשורה פון יידישן שריפטום, די האַפּנונג: ארץ-
ישראל — און די אמונה אין עם נצח" (דער כתב-יד פון דעם
"וואָרט", געפינט זיך אינעם אַרכיוו פון בית שלום אַש, פון

וואנען ס'זענען אויך גענומען ס'רוב ציטאטן פון די בריוו), שרייבט ער עס אין אַ גרויסער מאַס, אפשר אַ סך אַ גרעסערער ווי וועגן הירשביינען, — וועגן זיך אַליין.

אפילו ח. ש. קאַזשאַן, וועלכער איז צענדליקער יאַרן געווען איינער פון די זיילן פונעם „בונד“ אין פוילן און אַמעריקע, ווייט פון ציוניסטישן געדאַנק און פון סענטימענטן פאַר אַרץ־ישׂראל, איז מודה, אַז דער עבר פונעם יידישן פאַלק אין א״י האָט זיך פאַרדינט אַשס „אינטימע באַציונג“. ער פאַרשווייגט טאַקע, אַז אַן ענלעכע באַציונג האָט אויך פאַרדינט ביי אַשן דער ישׂראל־דיקער היינט, נייערט ער איז מודה אין אַן עסיי „דער נאַציאָנאַל־לער מאַמענט“ (אינעם פריער־ציטירטן בוך עסייען): „שלום אַש איז אפשר דער נאַציאָנאַלסטער שרייבער ביי אונדז...“ — „...די נאַציאָנאַלע מאַטיוון — דאָס איז דער געזאַנג פון זיינע געזאַנג־גען...“

ח. ש. קאַזשאַן דערמאַנט אייניקע מאָל וועגן „צוויי נשמות“, וואָס האָבן געקעמפט אין שלום אַשן. די דאָזיקע צוויי נשמות זענען געווען פון פאַרשידענעם כאַראַקטער, פון פאַרשידענעם מיין, צווישן אַנדערע טאַקע אויך: די פאַרליבטקייט אינעם יידישן עבר, אין דער היסטאָרישער יידישער מלוכהשקייט אין אַרץ־ישׂראל; און די פאַרליבטקייט אינעם אַקטועלן יידישן ווידערגע־בורט — דער מדינה ישׂראל. די דאָזיקע „צוויי נשמות“ האָבן זיך צונויפגעגאַסן אין איין נשמה — אין דער גרויסער נשמה פון שלום אַשן, דעם באַזינגער פון יידישן נאַציאָנאַלן קיום און גע־ראַנגל. דער אַפּאַטעאַז פון זיין געזאַנג, פון זיין חלום, איז די מדינה ישׂראל.

דער וועג, וואָס האָט זיך פאַר שלום אַשן דערעפנט פון דעם ענגן, דושנע חדר אין קוטנע אין די רחבותן פונעם אַנטיקן אַרץ־ישׂראל, צו די אַבות, האָט אים אויך אַוועקגעפירט — אין די יוגנט־יאַרן נאָך — צום חלום וועגן „נייעם אַרץ־ישׂראל“ (ווי ער האָט זיך אויסגעדריקט אין זיין פריער־דערמאַנטער אויטאָ־

ביאגראפיע) און פון דעם יוגנט-חלום זיינעם — ביי דער
נעילה פון זיין לעבן — צו דער ישראלדיקער וואַר, צום ישראל-
דיקן זיין און צו זיין לעצטער היים ביים מיטללענדישן ים, צו
זיין היים אין בת-ים.

משה נאָדיר האָט אַמאָל געשריבן אין אַ ליד „שלום אַש“
(אינעם בוך „נאָדירגאַנג“):

און אַש האָט געזאָגט „די צעדערן פון
לבנון“.

אַדער עפעס ענלעכס.

און די טרערן-זעקלעך אונטער זיינע אויגן
זענען געוואָרן שווער און זאָפטיק,
ווי די וויינטרויבן פון ציון.

אַזוי האָבן טאַקע געזען אַשן — און זיין פאַרליבטקייט אין
ארץ-ישראל — אַלע, וואָס זענען מיט אים געווען נאָענט, וואָס
האַבן געקענט זיינע געפילן, שטימונגען און חלומות.

ישראל איז געווען איינע פון שלום אַשס טעפּערטשע היימען,
איז דעריבער געווען נאַטירלעך, אַז ס זאָל אויך ווערן זיין פאַך-
טישע היים. אַז דאָ, אויפן בת-ימער ים-ברעג, זאָל ער געפינען
דאָס אָרט, וווּ ער האָט געוואָלט מאַכן דעם סיום פון זיין שאַפן
און רואיק, אין שלוה, פאַרענדיקן זיין שטורמיש לעבן.

ס'איז דאָך זיכער נישט קיין צופאַל, אַז אינעם טראַנס פון
שרייבן זיין לעצטן ראַמאַן „יעקב און רחל“, האָט ער אין בת-ים
געענדערט דעם פּלאַן. עס האָט געזאָלט אויסוואַקסן ביי אים
צו אַ ראַמאַן וועגן אברהם און שרה אויך — וועגן די אַבות
בכלל — אַ נייע טרילאָגיע. ביי דער נעילה פון זיין לעבן האָט
דער דיכטער געוואָלט קינסטלעריש געשטאַלטיקן דעם אָנהייב
פון יידישן פּאָלק-אויפקום און דעם אָנהייב פון דער יידישער
אינוואַרצלונג אין ארץ-ישראל.

די פאַרבינדונג פון שלום אַשן מיטן יידישן היינט פון ארץ-

ישראל איז געוואָרן פעסט שוין נאָך זיינע ערשטע באַזוכן אין לאַנד און זי האָט באַקומען איר אויסדרוק — אַ חוץ אין זיינע רייזע-איינדרוקן קורצע דערציילונגען — אינעם אַוועקפירן מישען און ראַכעל (פונעם ראָמאַן „דער וועג צו זיך“) אין דער ער-שטער ארץ-ישראלדיקער לאַנדווירטשאַפטלעכער קאַמונע און לסוף — אינעם „געזאַנג פון טאַל“. מיט יאָרן צוריק איז עס אפשר שווער געווען צו באַמערקן, אויפצוכאַפן. אַפילו דער געטרייסטער באַגלייטער פון שלום אַשס שאַפערשן וועג, ש. ניי-גער, האָט מיט יאָרן צוריק געשריבן, אַז אַש האָט געזוכט אין אײ „נישט די צוקונפט, נאָר די פאַרגאַנגענהייט“, כאַטש ער איז געווען „דער ראַמאַנטיקער פון דאָס רעאַלע, פון דאָס נאָ-ענטע“. דאָס איז אַפנים געווען די ערשטע ווערסיע פון ניגערס געדאַנק, אַז „נישט דעם היסטאָרישן אמת, נאָר דעם ראַמאַנטישן חן זוכט אַש אין זיינע ביבלישע און היסטאָרישע שילדערונגען“. פון דעסט וועגן באַמערקט ער, אַז „דאָס געזאַנג פון טאַל“ איז אַ ווונדערלעך קאַפיטל פון יידישער קאַלאַניזאַציע, אָבער ס׳איז פאַרט נישט היסטאָריע, ס׳איז אַ געזאַנג“.

שלום אַשס ארץ-ישראלדיקייט, לייקנט לגמרי נישט אָפ זיין פוילישקייט, זיין שטעטלדיקייט, אַפילו נישט זיין אַמערקאַניש-קייט. ס׳האַט שוין ש. ניגער געשריבן (צו שלום אַשס 75-טן גע-בוירנטאַג): „עס איז נישטאָ קיין יידישער צענטער, קיין לאַנד אין די תפוצות, קיין ווינקל אין ארץ-ישראל — וואָס אַש זאָל אין דער יידישער ליטעראַטור נישט האָבן אַריינגעבראַכט“. איז אויב מיר וועלן אַפילו אָננעמען, אַז וואָס שייך די תפוצות איז דאָ אין דעם אַ שטיקל (אָבער טאַקע: בלויז אַ שטיקל) גוזמא, איז עס פולשטענדיק ריכטיק לגבי ארץ-ישראל. אַפילו דער העברעישער ליטעראַטור פאַרשער א. בן-אור (אַרינאַוסקי) איז עס מודה. ער מאַטיווירט דאָס אַריינעמען שלום אַשן אין זיין געשיכטע פון דער נייער העברעישער ליטעראַטור דערמיט, וואָס אַשס ביכער ברענגען „אויף זייערע ברייטע יריעות דאָס

לעבן פון יידישן פאלק אין אלע דורות, אין גלות און אין לאַנד...“ דאָס איז אַ באַשטעטיקונג פון אַשס ישראלדיקייט פון אַ צד, וועלכער איז נישט אַזוי לייכטוויליק צו געבן אַזעלכע באַשטעטי- קונגען פאַר יידיש-שרייבערס.

האַט זייער טרעפלעך און ריכטיק געטון מלך ראַוויטש, וועלכער הייבט אָן דעם „מיין לעקסיקאָן“ זיינעם וועגן שרייבערס אין ישראל מיט דער אַש-אַפּהאַנדלונג, מאַטיווירנדיק עס, ווי ס'איז שוין ציטירט געוואָרן: „אונדזער געפיל זאָגט אונדז, אַז מיר טוען רעכט שלום אַשן ז"ל אַנהייבנדיק דאָס דאָזיקע בוך וועגן שרייבער און קינסטלער אין מדינת ישראל מיט זכרונות וועגן אים. מער ווי אין אלע לענדער פון דער וועלט האָט ער אין די לעצטע יאָרן פון זיין לעבן געפונען היים און משפּחה... אין מדינת ישראל“.

נחמן מייזל, וועלכער האָט זייער אַ סך געשריבן וועגן שלום אַשן, אַפּהאַנדלונגען וועגן פאַרשידענע עטאַפּן פון זיין שאַפּן (און ווי שוין דערמאָנט — געגרייט זיך אַנצושרייבן אַן אַרומנעמענדיקע מאָנאָגראַפּיע) פילט עס נישט אַרויס אין זיין גרעסערער אַפּהאַנדלונג „אַמעריקע אין די ווערק פון שלום אַש“, כאַטש אויך ער שטעלט פעסט אויף איין אַרט: „מיטן ערשטן באַווך אין א"י ברענגט אַש אַרויס טיף-אַרגינעלע און עכטי-יידי-שע בילדער און איינדרוקן גענומען פון דער ארץ-ישראל-וואָר און פון די פאַרצייטיקע ביבלישע צייטן“. אַבער אויף אַ צווייט אַרט שרייבט ער: „אין ארץ-ישראל האָט ער געזען בעיקר דעם ארץ-ישראל פון אַמאָל, פון די ביבלישע און לעגענדאַרע צייטן“. נייערט אין אַן אַנדער גרויסער אַרבעט ווידער (ווירקונגען און איינפלוסן אויף שלום אַש“) פאַריכט נחמן מייזל די נישט-פינקטלעכקייט פון זיין דעפיניציע: „בעת זיין ערשטן באַווך אין ארץ-ישראל... האָט שלום אַש באַרייכערט זיין אינערלעכע שע-פערישע וועלט און דאָס האָט געבראַכט אַ צאָל ביבל-דראַמעס און ארץ-ישראל-מאַטיוון, איינדרוקן און אַנרעגונגען פאַר פאַרשידנ-

אַרטיקע ווערק". ער רעכנט אויס צווישן די ווערק „דעם וועג צו זיך" און „דאָס געזאַנג פון טאַל", וווּ אַש שרייבט וועגן דעם נייעם, ווערנדיקן ארץ־ישראל.

אַ דיקן באַנד וואָלט מען געקאַנט צוזאַמענשטעלן פון בלויזע ציטאַטן וועגן שלום אַשס צוגעבונדנקייט צו ארץ־ישראל. אַ שטייגער: אין זיינע רעפּלעקסן וועגן בייליס־פּראָצעס „דער נס" (פּריינד, פּעטערבורג, 1913) ברענגט ער צום ערשטן מאַל דאָס לעגענדאַרע פּאַלקסטימלעכע גלויבן, אַז „משיח וועט קומען, וועט דאָך אויך אונדזער שטעטל מיט אונדז מיטגיין קיין ארץ־ישראל" א.א.וו. דאָס זעלבע ווערט אַנדערש אויסגעפּאַרעמט אין „קידוש השם" אין דער לעגענדע „פה־ליו"; די יידן געפינען זיך אין דעם זעלבן ראַמאַן „ווי אַמאַל, ביי דער באַלאַגערונג פון ירושלים". אין דער יוגנט־זאַמלונג פון זיינע דערציילונגען „אין אַ שלעכ־טער צייט", איז פּאַראַן אַ דערציילונג „ביי אַ פּרעמדן טייך", דערציילט דאָרט אַ בחור: „פאַר אַכצן יאָר צוריק, זיידע, איז דאָס געווען. יידן פון פּאַרשידענע פּאַרטייען, דאָקטוירים, אַדוואָקאַטן זענען קיין ארץ־ישראל אַראַפּגעפּאַרן, אונטער זיי איז אויך געווען ר' שמואל מאָהילעווער... די ערשטע אייל ערד געקויפט און די ערשטע קאַלאָניע געגרינדעט..." „ציון, אונדזער ציון, ציון וואָס שטייט אין חומש..." און אַזוי ווייטער — אַ סך וועגן די שווערי־קייטן פון איינעמען די וויסטע ערד פון ארץ־ישראל, באַאַרבעטן זי, פּרוכטיק מאַכן זי. און לסוף, ווען דער בחור געפינט נישט דעם געהערדיקן אַפּקלאַנג פאַר זיינע ווערטער, ווערט ער אויפּגע־בראַכט: „אַלטע טויטע נשמות אין דער מדבר וועט איר פּאַלן, גלות־קנעכט. דער יונגער דור וועט קיין ארץ־ישראל קומען..."

דער מאַטיוו חזרט זיך טיילווייז איבער אין דער פּיעסע „משיח צייטן", וווּ ס'רעדט זיך וועגן „דאָס ווייטע און נאַענטע לאַנד". ווי ווייט דאָס איז בולט געווען ביי אַשן, אַט דער מאַטיוו, קאָן מען אַרויסדרינגען דערפון, אַז די גרויסע רוסישע בינע־

קינסטלערין, קאמיסארזשעווסקאָיא, שפילנדיק די פיעסע, האָט איר אַ נאָמען געגעבן „אויפן וועג קיין ציון“.

אין דעם באַנד „פון איין קוואַל“ איז פאַראַן אַ דערציילונג „דער רוף פון שטאַט“, איז דער משכיל-ציוניסט ברוך-מרדכי נישט געפאַרן קיין ארץ-ישראל, ווייל ער האָט געהאַט ווייניק געלט. אַוועק קיין אַמעריקע, דאָרט געוואָרן אַ פאַרמער, כדי פון דאָרט „אַראַפפאַרן מיטן גאַנצן האַק און פאַק קיין ארץ-ישראל“.

אין דעם בוך „ארץ-ישראל“, אינעם קאַפּיטל „פסח אין ירושלים“, האָט אַש — מיט אַ זעכציק יאָר צוריק — געמאַלן אַזא נביאיש בילדל: „...בין איך געשטאַנען ווי אין חלום. איך האָב נישט געוויסט צי איך געפין זיך אין דעם אַלטן, אַלטן ירושלים, צי עס זענען שוין דערפילט געוואָרן דעם נביאס לאַנג-דערוואַרטע ווערטער, ווהיה באחרית הימים“ — און אַט באַלד, באַלד וועט די גרויע שטומע וואַנט, וואָס שווייגט תמיד, זיך צעשפאַלטן און מיר אַלע גייען אויף, גייען אויף, ווייטער צום הר-הבית...“

דער אויפגאַנג פון אונדזערע חיילים — אין וועלכע שלום אַש האָט זיך אַזוי געשפּיגלט, וועלכע ער האָט אַזוי באַוונדערט — אין דער זעקסטאַגיקער מלחמה, האָט מיט זיך מיטגעטראָגן די נשמה פון שלום אַשן. ווייל וואַלט געלעבט שלום אַש אין די דאָ-זיקע טעג, וואַלט ער זיכער איבערגעלעבט אַ גרויסן אויפשטייג פון באַגייסטערונג און באַגינסטיקונג, ווי ס'איז געווען בעת דער סיני-קאַמפּאַניע, ווען דער 76-יעריקער דיכטער איז ביי דער ערשטער מעגלעכקייט אַוועק אין עזה-פּאַס כדי זיך אַנצוואַפן מיטן פּיזאַזש און לופט פון יענע מקומות. ווי-זשע וואַלט ער איצט שעפּעריש אויפגעלעבט, ווען ס'איז דאָ אַ מעגלעכקייט צו באַזוכן דעם קבר רחל, די מערת המכפלה, דעם כותל המערבי! ער, וואָס האָט זיך פאַרמאַסטן אַ גיגאַנטישן פאַרמעסט: קינסטלעריש צו פאַרייביקן די פּילטוויזניטעריקע געשיכטע פון יידישן פּאַלק. דאָס איז דאָך געווען דער אייגנטלעכער לייטמאַטיוו פון

שלום אַשם שאַפֿן: דער פּילטויזנטיעריקער וועג פון דער ידיי-
שער אייביקייט, פונעם נצח ישראל. שלום אַשם שאַפֿערישער דרך
איז געווען — פון אָנהייב אפשר אונטערבאַוויזטיניק, לטוף:
צילבאַוויסט און קאַנסעקווענט — פונעם יידישן היינט, דורכן
עבר, אין דער יידישער אייביקייט. מיט דעם וועג איז ער אַוועק
פון אונטער דער מאַמעס פּליגל (וועלכע האָבן טאַקע נישט אויפֿ-
געהערט צו שוועבן איבער זיין דמיון, צו הערשן איבער אים)
דורכן חדר און זיין שטעטל קוטנע — אַ שטעטל ווי הונדערטער
אַנדערע יידישע שטעטלעך אין פּוילן, איז עס ביי אים אויסגע-
וואַקסן צו אַ פּאַראַלגעמיינערונג; איבער די פּראַבלעמען פון ערד
— דאַרף, פעלד, וואַלד און ערדישער איינגעוואַרצלטקייט — צו
די פּראַבלעמען פון הימל. דעם הימל פון חלומות און דעם הימל
פון געטלעכקייט, פון גאָט און די צווישנבאַציונגען פון די מענטשן
מיט זייער גאָט. אויף דעם דרך זיינעם האָט ער געזען די קידוש־
השם־וויליקייט פונעם פשוטן יידן, זיין חלום און דערוואַרטונג
אויף משיח — דעם דערלייזער פון יידישע מענטשן פון זיינע
פיינען און נויטן; די ענדגילטיקע גאולה — דעם ווידעראויפֿ-
קום פון יידישער מלוכהשקייט אין ארץ־ישראל, דעם סימבאָל
פונעם נצח ישראל און די איצטיקע פעסטונג פון דער יידישער
אייביקייט. כאַראַקטעריסטיש איז: ווען שלום אַש איז צוריק־
געפאַרן פון זיין באַזוך אין סיני, אין 1956 (א קורצע צייט נאָכן
ניצחון פון צה"ל אין דער סיני־קאַמפּאַניע), האָט ער געזאָגט צו
זיין באַגלייטער, דוד בן־ארי, אַז נאָכן פּאַרענדיקן די טרילאָגיע
וועגן די אַבות, וועט ער זיך נעמען שרייבן די עפּאָפּעע וועגן די
קינדער און אייניקלעך. „איך האָף, אַז איצט וועל איך קאַנען אָנ-
שרייבן דאָס ווערק וועגן דער העראַיק פון נייעם ישראל“ — האָט
ער געזאָגט — „אַזאַ בוך קאָן קיינער נישט אַנשרייבן, נאָר שלום
אַש. דאָס וועט זיין מיין לעצט גרויס ווערק, מיין שוואַנען־געזאַנג.“
אַזוי איינגעגליבט איז ער געווען אין זיינע כוחות און אין זיין
שליחות; אַזוי פּאַרבונדן איז ער געווען מיטן נייעם אויפקום אונ-

דזערן. דאָס איז געווען זיין באַגייסטערונג, זיין מוזע — בלשון פון דער אַלטער פּאָעטיק — און דער דרך זיינער.

זיין דרך צו דער יידישער אייביקייט איז געווען אַ פּאָלקס־טימלעכער און פּאַרבונדענער ביזן לעצטן אָטעם מיטן פּאָלק. ער איז אַרויסגעוואַקסן פון די פּאָלקס־געדיכטענישן, מיט אַלע רייכ־קייטן און זאָפטן פון דער פּאָלקס־שפּראַך, פון מאַמע־לשון; און אַ קינסטלערישער איז געווען זיין דרך (אָדער ווי ש. ניגער האָט געזאָגט: אַ מאַלערישער). ער איז נישט געווען, שלום אַש, קיין אידעאָלאָג, קיין פּרעדיקער — און דאָרט וווּ ער האָט עס גע־פּרוּט זיין, האָט ער געבלאָנדזשעט — ניערט אַ קינסטלער, אַ דיכטער אין פּראָזע, אַ שרייבער. דער גרעסטער, קרעפטיקסטער, צום מיינסטן וואַרצלדיקער און גלייכצייטיק — פאַרצווייגטער מייסטער פון דער יידישער פּראָזע; דער גייער איבער די דרכים פון יאַרטווינטער יידיש לעבן און שטרעבן — צו דער יידישער אייביקייט.

דאָס טעאַטער פון שלום אַש

עס האָט זיך איינגעבירגערט אַ מיינונג, אַז שלום אַשס רום, זיין אַרויסשטראַלן איבער (די גענוג ענגע) גרענעצן פון דער יידישער ליטעראַטור אין פּוילן ביים אָנהייב פון אונדזער יאָרהונדערט און זיין דריסט רגל אין דער וועלט-ליטעראַטור, אַז דאָס האָט זיך אָנגעהויבן ערשט מיט די „קריסטאָלאָגישע“ ראַמאַ-נען. אין בעסטן פּאַל — מיט דער טרילאָגיע „פּאַרן מבול“, וואָס איז זוכה געווען צו איבערזעצונגען אין אַ גרעסערער צאָל שפּראַכן. איז נישטאַ עפעס פּאַלשערס, ווי די דאָזיקע מיינונג, וואָס איז בעיקר לאַנסירט געוואָרן פון שלום אַשס שונאים, אַדער נישט-פּאַרגינערס. ווייל שלום אַשס רום האָט זיך אָנגעהויבן אין זיינע גאָר יונגע יאָרן — אין די ערשטע פּאַר יאָר פון זיין שאַפּן — און דווקא: מיט זיין דראַמאַטורגיע, מיט די ערשטע טעאַ-טער-שטיק, וואָס ער האָט אָנגעשריבן. שוין דאָן האָט מען אַפילו געוואָרנט, אַז דאָס קאָן האָבן אַ שלעכטע ווירקונג אויף זיין שאַ-פּערישער אַנטוויקלונג (צו. אַנד. די באַקאַנטע וואָרנונג פון שלום אַשס רבין, י. ל. פּרץ, אַז דער יונגער אַש ווינקט צו דער פּרעמדער וועלט — אין שייכות מיטן דערפּאָל פון „גאַט פון נקמה“), מ'האַט אָבער נישט געקאַנט אַפלייקענען דעם אינטערעס, וואָס שלום אַשס שאַפּן האָט אַרויסגערופּן אויסער די גרענעצן פון דער יידישער ליטעראַטור און די אַש-איבערזעצונגען, וואָס זענען שוין דאָן — אין ערשטן יאַרצענדליק פון אונדזער יאָר-הונדערט — געמאַכט געוואָרן. אַל דאָס שפּעטערדיקע איז געווען

אן אַנוווקס אויף דעם ערשטן רוים פון שלום אָשן, אָן אויסבריי-
טערונג פון זיין רוים — גראַד ווי זיין שאַפן (סיי טעמאַטיש, סיי
אין פאַרנעם) האָט זיך אין לויף פון יאָרן אויסגעברייטערט, גע-
וואַקסן, פאַרטיפט. און דער ערשטער רוים פון שלום אָשן איז
פאַרבונדן דווקא מיט זיין דראַמאַטורגיע.

אין לויף פון די יאָרן איז כמעט פאַרגעסן געוואָרן, אָז ביז
דער ערשטער וועלט-מלחמה איז שלום אָש געווען איינער פון די
פּרוכטיקסטע יידישע דראַמאַטורגן און דער באַדייטנדיקסטער
פון אַלע אין פּרט פון אַ דריטת רגל אויף אייראָפּעישע בינעס
(און אויף דער נישט-יידישער בינע אין אַמעריקע). דאָס איז
געשען אין די יאָרן, ווען אַ צווייטער יידישער דראַמאַטורג — אָן
עלטערער פון אָשן און מיט אַן אַנגעזעענער פּאַזיציע אין דער
יידישער ליטעראַטור פון פּריער — איז יאָרבלאַנג שוין געזעסן
אין בערלין און באַמיט זיך אַריינצודרינגען אין די דייטשע טעאַ-
טערס; אַ מענטש, וועלכער איז געווען אַן אייגענער אין בערלין,
אָן אייראָפּעער פאַר עקסעלאַנס, מיט אַ גרויסן רוסישן קולטור-
באַגאַוש און מיט אַ גענוג-אויסגעצערטלעכער דייטשער שפּראַך —
האַט נישט געקאָנט דערגרייכן אַזאַ דערפאַלג. קורץ: דוד פינסקי.
און פּלוצלונג האָט זיך פּונעם פּוילישן שטעטעלע ווי אַ שטורעם-
ווינט אַריינגעריסן אויף די אייראָפּעישע בינעס דער ווילד-
טעמפּעראַמענטפולער ישיבה-בחור, — וועלכער איז ווייט נישט
געווען קיין גרויסער קענער פון שפּראַכן — און פאַרכאַפט אַן אַנ-
געזעענע פּאַזיציע אין דער אייראָפּעישער דראַמאַטורגיע, אינעם
רעפּערטואַר פון אייראָפּעישע טעאַטערס. און זאַל עס שוין גע-
זאָגט ווערן: אין אַ גרויסער מאָס שטאַמט נאָך דאָס בייזע האַרץ,
וואָס דוד פינסקי האָט געטראָגן אויף שלום אָשן, פון יענע ווייטע
צייטן; אַ גאַנץ געוויינלעכע קנאַת סופּרים פון אַן עלטערן קאַלעגע
לגבי אַן אַנפאַנגער, וועלכער האָט באַוווּן אויף אַזאַ וויכטיק גע-
ביט מער מצליח צו זיין פון אים.

דער ווילן, דאָס שטרעבן צו באַקומען דריטת-רגל אויף נישט-

יידישע בינעס, איז דאן, אין אנהייב יארהונדערט, געווען א נאך-
 טירלעכע דערשיינונג כמעט ביי אלע יידישע שרייבערס, וועלכע
 האבן געשאפן פאר דער בינע (און ווען, אייגנטלעך, נישט?) דער
 מצב פון יידישן טעאטער אין יענע יארן איז געווען אזא קלאגע-
 דיקער, און ערנסטע יידישע שרייבערס האבן ווייניק אויסזיכטן
 געהאט געשפילט צו ווערן — אין א האלבוועגס דערטרעגלעכער
 פארם — אין יידיש. אין דעם רחבותדיקסטן לאנד פאר יידיש
 טעאטער, אינעם לאנד פון די געדיכטסטע יידישע מאסן-יישובים
 — אין רוסלאנד (און אין פוילן, וואס האט אין דער גרעסטער
 טייל דאן געהערט צו רוסלאנד), איז יידיש טעאטער געווען פאר-
 ווערט און ס'האט זיך אויסבאהאלטן אונטער א שאנד-מאסקע פון
 „יידיש-דייטש טעאטער“; א מאסקע, וואס האט דאס טעאטער
 געהאלפן צו פארשאנדיקן און צו פארשוואנדן. אין גאליציע איז
 פון איין זייט געווען א שטרעבן צו אסימילאציע (יעדנפאלס —
 שפראכלעך) און פון דער צווייטער זייט: צו דייטשמעריזאציע,
 כדי „אויסצופייערן“ דאס פאלקס-טעאטער, וואס איז באשטימט
 געווען פאר די ארעמסטע — מאטעריעל און גייסטיק — שיכטן
 פון דער באפעלקערונג. אנדערע לענדער פון אייראפע זענען דאן
 בעיקר געווען טראנזיט-לענדער פאר עמיגראנטן, וואס האבן
 זיך געהאפט צו דערשלאגן קיין אמעריקע און די יידישע קולטור-
 שפראצונגען האבן געטראגן במילא א טראנזיט-כאראקטער. דא-
 קעגן אמעריקע גופא איז נאך דאן געווען דער ריזיקער אימי-
 גראנטן-לאגער און שוויץ-שאפ, וואס האט געזוכט א ליכטע
 פארוויילונג, כדי זיך אויסצולופטערן נאך א וואך שווערער הא-
 רעוואניע — ביז ס'איז געווארן דער גרויסער שמעלץ-טאפ, אויפן
 אויבערפלאך פון וועלכן ס'האט אויפגעבליט אזא מעכטיקע יידי-
 שע ליטעראטור און אזעלכע גרויסע טעאטער-דערגרייכונגען, ווי
 עס זענען דארט געווען אין משך פונעם צווישן-מלחמה-פעריאד.
 דאקעגן נאך דער רעוואלוציע פון 1905 אין רוסלאנד, ווען
 ס'איז שוין לעגאליזירט געווארן (מיט פארשידענע שיקאנעס,

פאַרשטייט זיך) דאָס יידישע טעאַטער דאָרט, זענען געמאַכט גע-
וואָרן פאַרצווייפלטע פרווון צו שאַפן עפעס לייטישס אינעם יידישן
טעאַטער, נאָר די פרווון האָבן געהאַט גאָר אַ שוואַכן באַדן אונ-
טער זיך צוליב דער יאַרנלאַנגער פאַרקריפּלונג פון דער סביבה
און פאַרומרייניקונג פון דער אַטמאָספּער. ערשט אין צווישן-
מלחמה-פּעריאָד (ריכטיקער: אַנגעהויבן האָט עס זיך אינעם
גאַנג פון דער וועלט-מלחמה און בירגער-קריג) איז אין רוס-
לאַנד; אינעם באַפרייטן, גרויסן פּוילן; אין ליטע, לעטלאַנד,
רומעניע — אויפגעקומען דאָס נייע יידישע טעאַטער אין זיינע
פאַרשידענע מאַניפעסטאַציעס. אַפּהענגיק פונעם רעזשים, אַר-
טיקע מעגלעכקייטן און קולטור-ניוואָ פון דער באַפעלקערונג,
האָט דאָס דאָזיקע טעאַטער זיך אַנטוויקלט און פאַנאַדערגעבליט.
איז דעריבער נישט קיין ווונדער, וואָס אין אַנהייב יאָר-
הונדערט האָבן יידישע שרייבערס געזוכט זייער סצענישע פאַר-
ווירקלעכונג אויף פרעמדע בינעס — אַפילו אַ שרייבער פון אַזאַ
מדרגה און פון אַזאַ יידישקייט, ווי שלום עליכם (ס'איז נישט קיין
עוולה, ווען יידישע שרייבערס האָבן עס אויך ווייטער געזוכט,
גראַד ווי ס'שטרעבן שרייבערס פון אַלע פעלקער אין דער וועלט,
געשפּילט צו ווערן אין פרעמדע שפּראַכן). און פון די אַלע שריי-
בערס האָט צום מיינסטן דערגרייכט, איז צום ווייטסטן דערגאַנגען,
אין דער גרעסטער צאָל שפּראַכן און צו דער גרעסטער צאָל
בינעס אין דער וועלט — דער יונגער שלום אַש.

שלום אַשס פאַרבינדונגען מיט דער טעאַטער-פאַרם, קאָן
מען זאָגן, זענען „פרעהיסטאָרישע“. נאָך אינעם בית-מדרש,
אונטער דער גמרא, האָט ער אַנגעהויבן צו שרייבן (אין יידיש-
דייטש) אין אַ דראַמאַטישער פאַרם. דאָס איז געשען אונטער דער
שפּעה פון געטע און שילער, די דראַמאַטישע ווערק פון וועלכע
ער האָט אַנגעהויבן צו לייענען נאָך זייענדיק אין בית-מדרש,
ווען ער האָט זיך אויסגעלערנט אַביסל דייטש. אַפּנים, אַז אים
האָט אַזוי צוגעצויגן די דראַמאַטישע פאַרם, ווי פרצן אין די

יונגע יארן, די „שטיקלעך מיט די פאסיקלעך“, ווי ס'האט ביי מיר געהייסן — ווו מענטשן רעדן“, — ווי ס'דערציילט פריץ אין זיינע זכרונות. די „שטיקלעך מיט די פאסיקלעך“, ד. ה. די דיאלאג-פארם, האט אויך געמוזט אשן אימפאנירן, אגב איז זי פאר אן אָנפאַנגער טעכניש לייכטער, ווען ער וויל איבערגעבן געדאַנקען און איבערלעבונגען פון פאַרשידענע פּערזאָנען און פאַרמאָגט נאָך נישט די פעיקייט צו בינדן עס אין אַ נאַרמאַל פּליסנדיקער נאַראַציע.

טעאָטער איז אָבער אַ פּנים אַ סך טיפּער אַריינגעדורנגען אין שלום אַשס געמיט, וויל ס'איז געווען אַ צייט, ווען ער האָט אָפּילו געפרוּווט צו ווערן אַן אַקטיאָר (דער חלום פון אַ סך שרייבערס, וואָס האָבן געשריבן פאַרן טעאָטער). דער ערשטער אויפטריוט זיינער אין איינער פון זיינע ערשטע פּיעסן («מיטן שטראָם»), וועלכע ער האָט געשפּילט מיט אַ יידישן ליבהאַבער־קרייז, האָט אים, ווייזט אויס, אויסגעהיילט פון דעם חשק. נייערט נישט — פון שרייבן פאַרן טעאָטער, פון שרייבן אין אַ טעאָטער־פאַרם. אין דער פאַרם האָט ער נאָך אַ סך געשאַפּן ביז דער סאַמע רייפער עלטער זיינער — כמעט ביז די פּופציק יאָר זיינע, ווען ער האָט זיך שוין אָנגעהויבן צו פאַרלאָזן אויף די דראַמאַ־טיזאַטאָרן, אויף וואָס ס'איז כּדאי באַזונדער זיך אָפּצושטעלן.

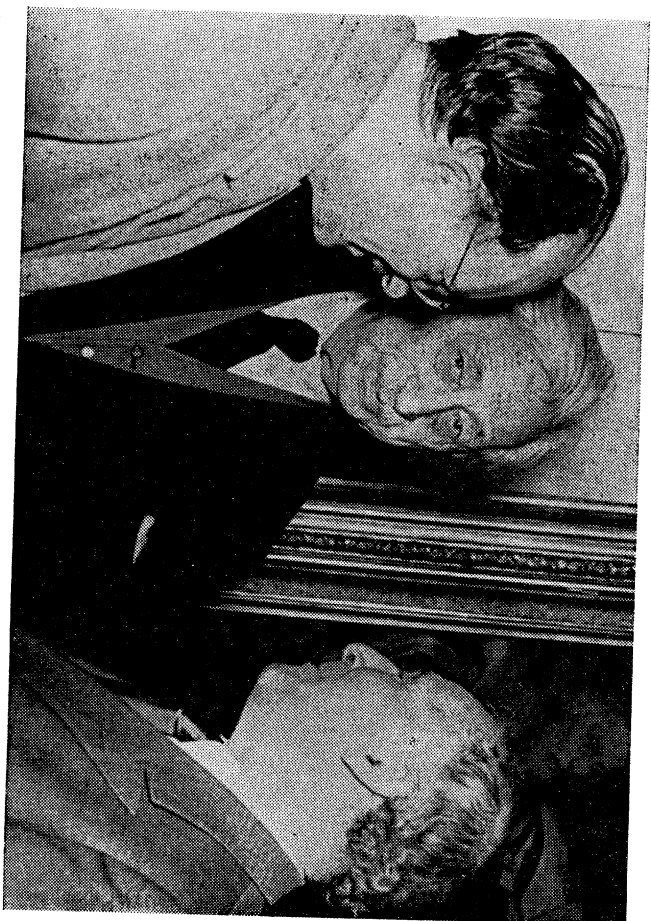
זיין אַריגינעלע דראַמאַטורגיע האָט שלום אַש איינגעטיילט — אין בוך־פאַרם, אין דער יוביליי־אויסגאַבע פון זיינע ווערק, וואָס איז דערשינען אין ניו־יאָרק און איבערגעדרוקט געוואָרן אין פּוילן — אין פיר בענד : באַנד 1 — ביבלישע און היסטאָרישע דראַמען. אין דעם באַנד זענען אַריין : 1) יפתחס טאַכטער, 2) שבתאי צבי, 3) אמנון און תמר, 4) מאַראַנען (בלויז אין זוכצעטל). באַנד 11 — נאַציאָנאַלע דראַמען. אין דעם באַנד — 1) משיחס צייטן, 2) אונדזער גלויבן, 3) אַ שנירל פּערל, 4) דער טויטער מענטש. באַנד 111 — סאַציאַלע דראַמען : 1) גאַט פון נקמה, 2) בונד פון די שוואַכע, 3) מאַטקע גנב, 4) יחוס. און באַנד 111 —

סתם דראַמאַטישע שריפטן: 1) די יורשים, 2) מיטן שטראָם, 3) דער זינדיקער, 4) אום ווינטער, 5) מאַראַנען (וואָס האָט גע- זאָלט אַריינגיין אין באַנד ו). אייניקע יאָר שפעטער (אין פּוילן, אינעם פּאַרלאַג „קולטור-ליגע“, אין יאָר 1930) איז דערשינען אַ באַנד נייע דראַמען (דער 23-טער באַנד „געזאַמלטע שריפטן“), וווּ ס'זענען אַריין: 1) ראַבאָי ד"ר זילבער „רעווערענד ד"ר סילווער“, 2) יוסף און 3) קוילן (וואָס איז דערשינען אויך אין אַ סעפּאַראַטער אויסגאַבע אין יאָר 1928). אין די אַלע בענד איז נישט אַריינגענומען געוואָרן די קאָמעדיע „דער לאַנדסמאַן“, — אַ פּיעסע, וואָס איז אָנגעשריבן געוואָרן בעת שלום אָשס ערשטן באַזוך אין ניו-יאָרק (1909—1910) און דערשינען אין בוך-פּאַרם אין וואַרשע (פּאַרלאַג „פּראַגרעס“, 1910). פּאַרוואָס דאָס איז אזוי געשען, איז שווער פּעסטצושטעלן. מעגלעך, אָז דאָס איז דערפּאַר, ווייל „דער לאַנדסמאַן“ איז געשריבן געוואָרן אויף באַשטעלונג — פּאַר דוד קעסלערן, וועלכער האָט דער ערשטער אויפגעפירט די פּיעסע און ער האָט אָפּגעקויפט אַלע רעכט אויף דער פּיעסע. אָבער די קאָמעדיע האָט פּון דעסט וועגן אָפּגעשפּילט איר ראַל אין יידישן טעאַטער אין אייראָפּע. זי איז טאַקע אין די צייטן, ווען רעכט זענען געווען רעכט — דאָס הייסט: ביז דער מלחמה — נישט געשפּילט געוואָרן. נייערט אין די מלחמה-יאָרן איז זי געווען פּון די גרינדונג-פּיעסן אינעם רעפּערטואַר פּון דער יונגער „ווילנער טרופּע“ (ווען איז נאָך געווען אַ דראַמאַטישער קרייז אין ווילנע); זי איז אויך באַנייט געוואָרן מיט צען יאָר שפעטער, בעת דער ווידעראַרגאַנזירונג פּון דער „ווילנער טרופּע“ אין פּוילן (אין לעמבערג) נאָך איר צעפּאַלן ווערן אין רומעניע. זי איז אויך געשפּילט געוואָרן (אמת — אָן אַ גרעסערן דערפּאַלג) אין אַנדערע יידישע טעאַטערס אין אייראָפּע און אויף העברעיִש — אין ארץ-ישראל.

אָבער לאַמיר איצט מאַכן אַ קורצן איבערויכט איבער דער אַריגינעלער דראַמאַטורגיע פּון שלום אָשן לויט אַ געוויסן כּראַ-

נאלאגישן סדר. מיר וועלן זיך דאן איבערצייגן, אז דער שווער-פונקט פון זיין שאפן פאר דער בינע, פון דער דראמאטורגישער פארם אין זיין שאפן, איז געווען ביז דער ערשטער וועלט-מלחמה (15 פון צווישן די 21 פיעסן זיינע). דאס איז זיכער נישט קיין צופאל ווען מ'נעמט אויך אין אכט, אז דווקא נאך דער מלחמה — ביי דער געוואלדיקער אנטוויקלונג פונעם יידישן טעאטער סיי אין אמעריקע, סיי אין אייראפע — זענען געווען גרעסערע מעגלעכקייטן פאר אן ערנסטן דראמאטורג צו קומען צום אויסדרוק, צו געפינען זיין סצענשין תיקון, ווי ס'איז געווען דער פאל מיט ה. לייבויקן. ווער שמועסט נאך פאר א שרייבער פון אזא פארנעם, ווי שלום אש. זיין נאמען איז דאך געזוכט געווארן דורך אלע יידישע טעאטער-דירעקטארן. זיין נאמען אויפן אפיש איז געווען אן אומגעהויערע צוציונג-קראפט; זיינע אלטע פיעסן זענען אומ-אויפהערלעך געשפילט געווארן אין גאר דער יידישער טעאטער-וועלט; ס זענען געמאכט געווארן כסדרדיקע (און פארשידענע) דראמאטיזאציעס פון זיינע ווערק. פארוואס-זשע איז אש אפגע-שטאנען אין די רייפע יארן פון דראמאטורגישע פרווון?

דער תירוץ איז א פשוטער: וואס מער שלום אש האט זיך פארמאסטן אויף א ברייטן לייוונט; וואס גרעסער ער האט זיך פארמאסטן מיט זיינע ראמאנען (וועלכע זענען, אגב, געווען „סחורה“ נישט בלויז פאר בוך-אויסגאבעס, נייערט פריער געדרוקט געווען אין המשכים, אין צייטונגען), אלץ שוואכער איז געווארן זיין אינטערעס, זיין פערזענלעך אנגאזשירן זיך אין שאפן דראמא-טישע ווערק. אבער נישט זיין אינטערעס פארן טעאטער. דערפאר — די דראמאטיזאציעס פון זיינע ווערק וואס זענען געמאכט געווארן בעיקר פון מאָריס שוואַרצן — מיט אַש'ס הסכמה און צומאָל עצות. זיינע זכרונות וועגן שלום אשן הייבט טאָקע מאָריס שוואַרץ אָן: „שלום עליכם און שלום אש זענען געווען די צוויי עמודים פון יידישן קונסט-טעאטער...“ „דער קונסט-טעאטער האט אויפגעפירט... „גאט פון נקמה“, „מאטקע גנב“, „א שנירל

מיט מארק שאנגאלן און אברום סוצקעווער אין יאר 1956 אין תל-אביב

פערל", "קידוש השם", "דער תהילים-ייד", "אנקל מאָזעס", "דער לאַנדסמאַן", "די כישופמאַכערין פון קאַסטיליע". "די דריי שטעט". אויך האָב איך געמאַכט אַ פילם פון זיין "אנקל מאָזעס".

ווי מיר זעען רעכנט דאָ מאַריס שוואַרץ אויס אין איין אַטעם שלום אַשם אַריגינעלע פיעסן און זיינע דראַמאַטיזאַציעס פון אַשם ווערק (נישט אַלע). אין איין פרט איז ער גערעכט דערמיט, ווייל די אַריגינעלע אַש-פיעסן און די דראַמאַטיזאַציעס — דאָס צוזאַמען דאַרף באַטראַכט ווערן ווי דאָס גרויסע שלום אַש-טעאַ-טער. אַבער וועגן דעם שפּעטער. לאַמיר זיך איצט אומקערן צו דער כראַנאלאָגיע פון שלום אַשם אַריגינעלע ווערק.

שוין אין יאָר 1904, גלייך נאָכן שאַפן "אַ שטעטל", האָט שלום אַש אַנגעהויבן זיינע ערנסטע דראַמאַטורגישע פרווון. "ערנסטע", ווייל ווי ס'איז שוין דערמאָנט געוואָרן האָט ער די ערשטע דראַמאַטורגישע פרווון געמאַכט נאָך אין בית-מדרש. די ערנסטע זענען געווען: "דער זינדיקער" (צוויי סצענעס) און די צווייאַקטיקע דראַמע "מיטן שטראַם" (אַדער "צוריקגעקומען", ווי זי האָט אויך געהייסן די ערשטע צייט). שוין "מיטן שטראַם" טראַגט דעם יונגן שלומען אַוועק אויף די ברעטער פון אַן איי-ראַפּעישער בינע — פון דער פּוילישער בינע. דאָס שטיק ווערט איבערזעצט אויף פּויליש דורך אַן אַנגעזעענעם פּוילישן שריי-בער, וויטקיעוויטש (אַשם אַ גרויסן פּריינד און פאַרערער) און ס'ווערט דורך אַ צווייטן פּריינד פון שלום אַשן — איינעם פון די גרעסטע פּוילישע שרייבערס אין אונדזער דור — סטעפּאַן זשע-ראַמסקי. רעקאַמענדירט דעם קראַקעווער פּוילישן טעאַטער, וואָס איז פון תּמיד אַן געווען פון די אַנגעזעענסטע ערנסטע טעאַטערס אין פּוילן. דאָס איז געווען אַשם אַריינטריט-קאַרטע אינעם איי-ראַפּעישן טעאַטער, ווייל זינט דאָן האָט זיך זיין נאָמען אַנגע-הויבן צו נאָטירן אין דער וועלט-דראַמאַטורגיע. "מיטן שטראַם" ווערט אויך אויפגעפירט אין פּוילישן טעאַטער אין וואַרשע, לאַדזש א א. א. אויף העברעיש — אין א"י; אַבער דער עיקר — די וויי-

טערדיקע פיעסע „משיח צייטן“ אָדער „דער חלום פון מיין פּאָלק“ (1905), וואָס איז אין יאָר 1906 אויפגעפירט געוואָרן אין פעטערבורגער טעאַטער פון דער גרויסער רוסישער קינסטלערין וויעראַ קאַמיסאַרזשעווסקאַיאַ און איז דורך איר געשפּילט געוואָרן אין אַ גרויסן טורנע איבער רוסלאַנד (אונטערן נאָמען „אויפן וועג קיין ציון“). די פיעסע איז אויך אויפגעפירט געוואָרן אין פּויליש און — אין אַמעריקע, קודם כל — אין יידיש (יעקב פ. אַדלער).

„דער זינדיקער“, דאָס זענען מאַקאַברישע צוויי בילדער אויף אַ בית עולם, וווּ די ערד וויל נישט צונעמען דעם זינדיקן. קברנים, דיינים, אַ „מרה שחורהדיקער“, אַ „פרוי אין שוואַרצן שליער“ און דער גוטער רב פון שטעטל, גבאי פון חברה קדישאַ א.א.וו. קיין שום האַנדלונג, קיין שום אויסגעשפּראַכענע כאַראַקטערן, נייערט בלויז שטימונגען, בינ-השמשות-שטימונגען, בית-הקברות-שטימונגען און סילוועטן פון מענטשן. האָבן די בילדער ווייניק שאַנסן געהאַט אויפגעפירט צו ווערן און זענען מן-הסתם געשריבן געוואָרן נישט מיטן מיין פאַרן טעאַטער — בלויז אין דער דראַמאַטישער פאַרם — מיט אַ סך, אַ סך רעמאַרקעס, באַ-שרייבונגען, וואָס זענען דער עיקר: אויסדרוק פון די שטימונגען.

„מיטן שטראָם“ דאַקעגן (אָדער ווי ס'האַט לכתחילה געהייסן: „צוריקגעקומען“) איז אַ דראַמע אין צוויי אַקטן, וואָס קומט פאַר „אין אַ קליין שטעטל ביים טייך“ — אין די זיבעציקער יאָרן פון נעם פאַרגאַנגענעם יאָרהונדערט מיט בולט-געצייכנטע האַנדלענ-דיקע פּערוואַנען (ר' זרח, אַ רב; הינדל, זיין ווייב; רחלע, זייער טאָכטער; דוד, איר מאַן — „ביי אַ שווער און שוויגער אויף קעסט“; יחזקאלע, זייער קינד), כאַטש ביי אַ גענוג באַגרענעצטער האַנדלונג. נייערט — אַ שטאַרקער קאַנפּליקט, דער שטאַרקסטער קאַנפּליקט פון יענע יאָרן, ווען דער קעסט-איידעם, דוד, וויל אין דער וועלט גיין און מיר אַ וועג זוכן, פאַר מיין קינד דערינען.

אז דער יונגער דור וועט אויפואקסן זאל ער א ניי לעבן האבן. נייערט אין זיבן יאר ארום קומט דוד צוריק — א „פרעמדער מענטש“, פרעמד זיין אמאליקער סביבה. און פרעמד זיין אייגענעם קינד, וועלכער „וויל נישט אזא טאטן“... דאס איז דער עצם פון קאנפליקט — א קאנפליקט פון תקופות און א קאנפליקט פון דורות. נישטאז טאקע קיין סך האנדלונג, אבער א סך שפאנונג און א סך שטימונג. מער פאעזיע, ווי דראמע. נייערט אין יענע יארן, ווען פאעזיע איז געווען אן אפטער גאסט אויף די פוילישע בינעס, האט אויך דער פאעטישער סצענישער עטיוד פון שלום אשן (אונטערשיצט פון אזא פערזענלעכקייט, ווי זשעראמסקי) געפונען זיין וועג צום פוילישן טעאטער. ער איז אויך שפעטער געווען שטאף פאר א סך יידישע דראמאטישע גרופעס און קרייזן, געשפילט געווארן אויך אין העברעיש.

„משיח ציטן“ איז אזוי ארום די ערשטע פולע דראמאטישע שאפונג פון שלום אשן און טאקע זיין ערשטער ארויסמארש אויף ברייטע סצענישע וועגן. די זאך הייסט ביי אשן „א צייטשטיק אין דריי אקטן“ און איר מיין איז געווען איבערצוגעבן די ראנגלע-נישן, בריוונגען, יורונגען, קאנפליקטן און אפגעפרעמדקייטן אין א דעמלטיקער פויליש-יידישער משפחה. רב חנן איז א בא-לעבאס אין א קליין שטעטל; ברוך-באריס, זיין עלטערער זון — א ווארשעווער סוחר; יוסף, זיין יינגערער זון — אן ארעמער, קליינשטעטליקער סוחר; אַנקל קאהן, זייער איידעם — „א דייטש יידל פון לייפציק“; ברוכס עלטערער זון, אַנדזשעי, איז א סטודענט אין דער שווייץ; יוסטינע, די טאכטער — א סטודענט-טין אין קראקע; בן-ציון, יוספס עלטערער זון, א געוועזענער בית-מדרש-בחור, איז דער ציוניסט אין דער משפחה; חיים, דער מיטלסטער זון — א בעל-מלאכה, — א סאציאליסט; משה, דער יינגסטער זון, איז א יידישיסט. און צו דער פארשידנארטיקער גאלעריע געשטאלטן און געזינגענע באווייזט זיך צום סוף אסתרקע, די געליבטע פונעם פוילישן קעניג, וועלכע וואַגלט צווישן הימל

און ערד און זוכט אַ וועג צו איר קבר. דער קאָנפליקט קומט אויף פונעם צונויפרופן די גאַנצע משפּחה, ווייל רב חנן האָט „זיך מיט אייך זעגענען געוואָלט פאַר אונדזער אַראָפּפאַרן קיין ארץ־ישׂראל, וווּ מיר, איך און אייער מאַמע, וועלן פאַרברענגען אונדזער רעשט טעג אויף תורה און עבודה...“ בכּן — אַ בולט רעאַליסטישער קאַנפּליקט פון יענע יאָרן. אָבער אַש, דער ראָמאַנטיקער, גיט אים צו די וויזיע פון אסתרקע, דעם אָפּקלאַנג פון אייגענע שטימונגען, די פּאַעזיע פון זיינע זעונגען, אין וועלכע ס'איז פאַר אים איינ־געהילט געווען די יידישע ווירקלעכקייט אין פּוילן, די יידישע ווירקלעכקייט פון יענע יאָרן בכלל.

דער אייגנטלעכער — און דער דערפאַלגרייכסטער — אַרויסמאַרש פון שלום אַשן דעם דראַמאַטורג אינעם וועלט־טעאַטער, איז געשען גלייך נאָך דעם, מיט זיין דראַמע „גאַט פון נקמה“. אַרום דער טעמע פון זיינס אַ דערציילונג וועגן דער ליבע פון אַ פּראַסטיטוטקע (מאַנקע) מיט אַ יונג מיידל, האָט שלום אַש אויסגעבויט די דראַמע פון יאַנקל שאַפּשאַוויטש, דעם באַלעבאַס פון אַ פּריילעך הייזל, וואָס לאָזט שרייבן אַ ספר תורה, כדי אַפֿ־צוהיטן די רייניקייט פון זיין שטוב, פון זיין איינציקער טאַכטער, רבקהלע. אָבער דער גאַט פון נקמה לאָזט זיך נישט איבערקויפּן מיט דער ספר תורה — שאַפּשאַוויטש מיט דער טאַכטער זינקען ווייטער אין זינד, ווייל „די מאַמע האָט געמעגט? דער טאַטע האָט געמעגט?“ — ווי ס'שרייט אויס אירע ביטערע פּראַגעס רבקהלע. און יעקל שאַפּשאַוויטש רופּט ווידער אין הייזל אַריין, ווייל „גאַט וויל נישט... די נשמה דעם טייוול איבערגעגעבן... עס וועט שוין גאָרנישט העלפּן...“ דער טראַגישער געראַנגל צווישן טומאה און טהרה — פּערזאָניפּיצירט אין אויסדריקלעכע סצענישע געשטאַלטן און (צום ערשטן מאל ביי אַשן, דעם דראַמאַטורג) אין אַ האַנד־לונג, אין געשעענישן, געפּילן; טאַקע די סענסאַציע פון אַ „הייזל“, אָבער מיט דעם שטאַרקן הויך פון אַשישער פּאַעזיע — דאָס זענען נישט־אַפּפּרעגלעכע מעלות פון „גאַט פון נקמה“, אַ

פיעסע, וועלכע האָט אָנגעהויבן אַ טריומף-מאַרש אויף כמעט אַלע
בינעס פון דער וועלט.

אמת, אַש איז געווען אַ בר־מזל אויך : ס'האָט אים אָפּגע-
גליק אָנצוקומען צו מאַקס ריינהאַרדטן, דעם אָפּגאַט פון דעמל־ט-
דיקן אייראָפּעישן טעאַטער און ריינהאַרדט האָט אויפגעפירט די
דראַמע אין זיין באַרימטן „רויטשעס טעאַטער“ אין בערלין
(1907). אָבער דאָס אָנקומען צו ריינהאַרדטן, דאָס קענען געווינען
אים — דאָס איז אויך אַן ענין פון דער אומפאַרגלייכלעכער
דרייסטיקייט און גבורה פון שלום אַשן, וועלכער האָט געוואָגט
(אין זיין צעבראַכענעם דייטש) צו דערשלאָגן זיך צום גרויסן
בינע־מייסטער און פאַרצולייענען אים זיין נייע דראַמע. און פון
ריינהאַרדטן איז שוין די דראַמע אַוועק אויף אַנדערע דייטשע
בינעס (ווער שמועסט נאָך, אַז שאַפּשאַוויטשן האָט געשפּילט אַזאַ
גאון פון שווישפּיל, ווי רודאָלף שילדקרויט), אויף רוסישע בינעס,
פוילישע טעאַטערס, פראַנצויזיש, ענגליש, איטאַליעניש, דעניש
און אַנדערע שפראַכן — שוין נישט רעדנדיק וועגן „גאַט פון
נקמה“ אויף יידיש כמעט אין גאַר דער יידישער וועלט, דורך
די גרעסטע יידישע בינע־קינסטלערס.

ס'ווילט זיך דאָ ברענגען צוויי לענגערע אויסצוגן פון פראַ-
מינענטע יידישע שרייבערס וועגן דער דאָזיקער דערפאַלגרייכס-
טער פיעסע פון שלום אַשן. קודם כל — י. ל. פּרץ. שלום אַשס
רבי און לאַנגיעריקער פראַטעקטאָר, האָט זייער שטרענג דאָס
מאַל באַהאַנדלט זיין אַמאַליקע תּלמיד אינעם אַרטיקל „אַש“. פּרץ
הייבט אָן : „נישט אַש נאָך אַן אויסגעלאַשענעם פּלאַם, נאָר שלום
אַש, וואָס צעפּלאַמט זיך אַלץ העלער און העלער...“ „נאָך דער
הסכמה פון וואַרשע, פעטערבורג, בערלין, ווין, דאַרף מען נישט
באַווייזן, אַז אַש האָט טאַלאַנט. „משיחס צייטן“ און „אל נקמות“
זענען איבער די אייראָפּעישע סצענעס, ווי מעטעאָרן — אַרי-
בער...“ „... עס איז שוין צייט דעריבער פון אַשס פעלערן צו
רעדן. וואָס גרעסער דער בוים, גרעסער איז זיין שאַטן; און וואָס

טאלאנטפולער דער דיכטער — אלץ שעדלעכער זיין פעלער! און אשם ארטיסטישער מאגן איז שוין גענוג שטארק קריטיק צו פארדייען; ס'וועט אים נישט פארשאדן...“ „און נישט קיין גרינגע זענען אשם פעלערן: סצענישע עפעקטן און — א חנדל צו יענעם צד, איבער דער יידישער גרענעץ אריבער“.

„...אש האט דער סצענע — ליידער נאך דער אייראפעישער, ווייניקסטנס דערווייך, ביים היינטיקן יידישן טעאטער — א פאע- מאט געשענקט... דעם צווייטן אקט פון „אל נקמות“. אש האט אבער אן ערשטן און א דריטן צוגעגעבן און אין די צוגעגעבענע אקטן איז ער מיט אלע זיינע פעלערן ארויס“. „...אפשר נישט באוויסטזיניק — עס טרעפן זיך נישט, באוויסטזיניקע' קאקעטעס אויך — אבער אלץ א חנדל צום קריסטלעכן עולם... אל נקמות' איז, לויט מיין געשמאק, א גרויסארטיק ווערק און דעריבער — טוט עס מיר אזוי וויי...“

און אויפן צווייטן פאליוס פון דעמלטיקן יידישן לעבן, אין ניו-יארק, האט די באדייטנדיקסטע יידישע טעאטער-פערזענ- לעכקייט פון יענע יארן, דער „רעפארמאטאר פון יידישן טעא- טער“, יעקב גארדין, אויך זיך ארויסגעזאגט אין דער פראגע. געשען איז עס א קורצע צייט נאך די דערפאלגן פון „גאט פון נקמה“ אויף די אייראפעישע בינעס, ווען דאס טעאטער פון וויע- רא קאמיסארזשעווסקאיא האט גאסטראלירט אין אמעריקע און האט צווישן געשפילטן רעפערטואר — אסטראוסיקי, טשעכאוו, גארקי, אנדרעיעוו, איבסען, זודערמאן — אויך אריינגענומען „גאט פון נקמה“ פון שלום אשן, מיט דעם בארימטן רוסישן אקטיאר ניעלידאוו אין דער ראל פון שאפשאוויטשן. גארדין, דער מייסטער פון דראמאטורגישער טעכניק, האט קודם-כל זיך אין זיין רעצענזיע אפגעשטעלט אויף דער קאנסטרוקציע פון דער דראמע, וואס „איז געבויט אזוי קינדיש... איר זעט נישט קיין סאלידן פלאן פון א קענער, אן ארכיטעקטאר...“ נייערט ער מוז מודה זיין, דער שטרענגער גארדין, אז „שלום אש דערציילט

אונזו די גרויסע דראַמע פון קליינע מענטשעלעך מיט דער נאַיווער קינדישער אויפריכטיקייט און אומשולדיקער תמימות פון אַן אמתן פּאָעט. דאָס, וואָס ער דערעדט נישט, גיט נאָך צו דעם בילד אַ מיסטישע, געהיימישפולע אומגעוויסנקייט. דאָס וואָס ער דערשילדערט נישט, גיט צו זיין מערקווירדיקן רעאַליזם אַ ראַמאַנטישע שיינקייט. דער אינטערעס פונעם ווערק איז נישט אין דער אַנטוויקלונג פון דער דראַמע, נאָר אין דער טיפער שטיי-מונג, וואָס זי רופט אַרויס...

נאָך דעם גרויסן דערפאַלג פון „גאַט פון נקמה“ קומט פאַר אַ געוויסער באַרג-אַראַפּ אינעם דראַמאַטישן שאַפן פון שלום אַשן, מן-הסתם דערפאַר, ווייל ער האָט זיך געפונען „אונטערן טעראַר פון דער ביבלישער טעמע“, — ווי ער האָט עס אַנגערופן אין זיינס אַן אויטאָביאָגראַפיע — נאָך דער ערשטער ריזע קיין אַרץ-ישראל. פון יענער תקופה שטאַמט זיין צוויי-אַקטיקע פיעסע — אַ געזאַנג וועגן ליבע — „אמנון און תמר“ (אויפגעפירט בלויז דורך דער „ווילנער טרופע“, אינעם יאָר 1921 אין וואַרשע, רעזשי מענדל עלקין); דער איינאַקטער „אין ווינטער“, וואָס איז געשפילט געוואָרן אין „נשף בראשית“ פון „הבמה“ אין מאַסקווע (1918); די ביבלישע פיעסע אין צוויי אַקטן „יפתח טאַכטער“ און די טראַגעדיע אין דריי אַקטן „שבת צבי“ (וואָס איז יאָ אויפגעפירט געוואָרן אין אַ באַאַרבעטונג פון יעקב שטערנבערגן פון „די ווילנער טרופע“ אין רומעניע, מיט יוסף בולאַוון). ערשט ווען אַש קערט זיך אום צו דער היינטייטיקייט, באַקומט ער ווידער זיין אַרט אינעם רעפערטואַר פון טעאַטערס. קודם-כל — מיט קאַמעדיעס.

די ערשטע קאַמעדיע זיינע — אַ פיינע פאַמיליען-קאַמעדיע פון יידישן לעבן אין פוילן, וועגן דעם מעזאַליאַנס פון אַן אַפגע-קומענער אַריסטאָקראַטישער משפחה, מיט אַ קינד פון אַן אויפגע-קומענעם גאַרקיכער — „דער יחוס“, ווערט אויפגעפירט (אין 1909) ביי ריינהאַרדטן, איבערזעצט אויף רוסיש און אַנדערע

שפראכן, געשפילט אויף א סך בינעס, ביז ס'קומט אן אויך אין יידישן טעאטער. אין העברעיש איז זי אויפגעפירט געוואָרן אין 1910 אין יפו, אין דער איבערזעצונג פון י. ח. ברענער. די צוויי טע קאָמעדיע „דער לאַנדסמאַן“ — אַ קאָמעדיע פון אַמעריקאַנער יידישן לעבן — אָנגעשריבן פאַר דוד קעסלערן בעת שלום אַשס ערשטן קומען קיין אַמעריקע און אויפגעפירט אין 1910, האָט זיך אַ סך יאָרן געהאַלטן אינעם רעפערטואַר פון יידישע טעאטערס (ווי שוין דערמאָנט — אייניקע מאָל אויפגעפירט אויך אין דער „ווילנער טרופע“), אין 1912 איז זי אויך אויפגעפירט געוואָרן אין יפו אין העברעיש א. נ. „בנכר“.

דאָן קומט ווידער די דרייאַקטיקע דראַמע „דער בונד פון די שוואַכע“ (1912) — געשריבן מיט אַ בולטער כוונה פאַר דער פּוילישער בינע, אַ דראַמע פון פּוילישן קינסטלער-לעבן (כאַטש ס'איז דאָ אויך אַ יידישע געשטאַלט, אַ שטובן-מאַלער); ס'איז אַ רעאַליסטישע דראַמע מיט אַ סך עלעמענטן פון פּאַנטאַסטיק, אַ שלל פּאַנטאַסטישע פיגורן (ווי אָפט ביי אַשן — אַ געמיש פון רעאַליטעט און וויזיע). די פּיעסע איז אויפגעפירט געוואָרן אין דייטש, אין בערלינער „קאַמערשפּילע“; אַ פּאַנטאַסטיש איינאַקטיק בילד „די נאַכט“ (געדּרוקט אין „צוקונפּט“, אין 1913) און דאָס פּאַלקס-שטיק אין 4 אַקטן „פאַר אונדזער גלויבן“ (1914). דאָס דאָזיקע פּאַלקס-שטיק — אָדער „אונדזער גלויבן“, ווי ס'האַט געהייסן אינעם ערשטן געדּרוקטן און געשפּילטן וואַריאַנט — איז צום ערשטן מאָל אויפגעפירט געוואָרן אין ניו-יאָרק, פון באַריס טאַמאַשעווסקי, שוין נאָכן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט-מלחמה. זינט דאָן — באַזונדערס נאָכן סוף פון דער מלחמה — אין אַ סך אַנדערע יידישע טעאטערס. ס'איז ווידער דער קאַג-פליקט ייד-גוי, אין אַ געמישט שטעטל אין פּוילן, וווּ ס'קומט אויף די טראַגעדיע פון אַ געמישט פאַרפּאָלק — אַ יידישע מאַכטער, וואָס אַנטלויפט פון אונטער דער חופּה צו איר פּוילישן געליבטן. אַביסל פּריער איז אַן ענלעכער קאַנפּליקט — אַבער

שוין אין דער סביבה פון פוילישע און יידישע אַריסטאָקראַטן — פאַראַן אין שלום אָשס פּיראַקטיקער דראַמע „די יורשים“, וואָס איז אין יאָר 1916 אויפגעפירט געוואָרן פון דוד הערמאַנען אין וואַרשע און געשפּילט געוואָרן אין געוויסע אַנדערע אויפפירונגען, אָבער געהערט נישט צו די פּיל-געשפּילטע פּיעסן פון שלום אָשן. אונטערן איינדרוק פון דער מלחמה-טראַגעדיע שאַפט שלום אָש זיין פּיראַקטיקע טראַגעדיע „אַ שנירל פּערל“ (1916) — וי שוין דערמאָנט אין אַ פּריערדיק קאַפיטל; רעאַליסטישע בילדער פון יידישע ליידן, געבונדן מיט אַ סימבאָלישן פּראָלאָג ביים טיטוס-טויער אין רוים. „אַ שנירל פּערל“ איז אויפגעפירט גע- וואָרן צום ערשטן מאַל (אין 1922) אין מאָריס שוואַרצס קונסט- טעאַטער. די פּרווון אויפצופירן די פּיעסע אין פּוילן זענען גע- שטערט געוואָרן פון דער צענזור — סיי פונעם פּילסודסקי-פּוילן, סיי פון פּאַלקס-פּוילן; די צווייטע פּיעסע איז געווען אַ סענסאַ- ציאָנעלע „ווער איז דער פּאַטער?“ (1918) און דאָן — די דריי- אַקטיקע דראַמע „דער טויער מענטש“ (1920) — אויפגעפירט צום ערשטן מאַל אין יאָר 1921 פון אברהם טייטלבוים מיט אַ סטודיע אין טשיקאַגאָ און ערשט אין 1922 — פון מאָריס שוואַרצן. דאָס איז ווידער אַ געמיש פון רעאַליטעט און פּאַנטאַסטיק, דורך וועלכע שלום אָש האָט געוואַלט שילדערן די יידישע פּאַרלוי- רנ- קייט נאָך דער מלחמה און דאָס שטרעבן פון יידן צו אַרץ-ישראל. אַ נייער אויפבליץ פון דער אַש-דראַמאַטורגיע איז געווען זיין דראַמאַטיזאַציע פון „מאַטקע גנב“, וואָס איז אויפגעפירט געוואָרן פון מאָריס שוואַרצן אין זיין קונסט-טעאַטער (די פּיעסע איז געווען דער ערשטער גרויסער קינסטלערישער אויפשטייג פון פּאַל מוני — מוני וויזנפריינד, — אין דער טיטל-ראַל) און קורץ נאָך דעם — פון ש. לאַנדאָו און זיגמונט טורקאָו אינעם וואַרשעווער „צענטראַל“-טעאַטער (ווידער דער אויפשטייג פון אייזיק סאַמבערג אין דער טיטל-ראַל און קלאַראַ סעגאַלאַויטש — מער). די פּיעסע איז יאָרנלאַנג — און טויזנטער מאַל —

געשפילט געוואָרן אין גאָר דער ייִדישער וועלט דורך פֿאַרשידענע אַקטיאָרן און אַנסאַמבלען, ווי אויך אין פֿאַרשידענע דראַמאַ־טיזאַציעס (און אין פֿאַרשידענע שפּראַכן). אין ראַטן־פֿאַרבאַנד, אַ שטייגער, איז „מאַטקע גנב“ געשפילט געוואָרן אין אייניקע דראַמאַטיזאַציעס (בעיקר — אין די צוואַנציקער יאָרן). אין וועלכע ס'איז באַזונדערס אונטערגעשטראַכן געוואָרן דער סאַ־ציאַלער מאַמענט אין „מאַטקע גנב“; אין ארץ־ישׂראל איז די פיעסע אויפגעפירט געוואָרן דורכן „תיאטרון העברי“ אין 1924 (דאָס זעלבע טעאַטער האָט אין 1920 אויפגעפירט „מיטן שטראַם“ — „עם הזרם“ און אין 1922 יאָר — „אל נקמות“ — „גאָט פון נקמה“). „מיטן שטראַם“ איז נאָך פריער אויפגעפירט געוואָרן אין יפו [1911] א. נ. „יצא וחזר“ און אין 1914 — אין חיפה). אין ייִדיש איז „מאַטקע גנב“ אויפגעפירט געוואָרן — שוין אין ישׂראל — אין אייניקע אויפלאַגעס און לעצטנס (אין 1967): אין אַ נייער דראַמאַטיזאַציע פון סיליק שטערנפעלד, אין וועלכער דער טראַפּ איז געלייגט געוואָרן אויף דעם ספּעקטאַקלערישן און אויף די ליבע־עלעמענטן.

שלום אַש נעמט זיך ווידער דראַמאַטורגיש צו היסטאָרישע טעמעס („מאַראַנען“, 1922, „יוסף“ — ביבלישע דראַמע אין 5 בילדער — 1924), וואָס גיבן אים נישט קיין מעגלעכקייטן פון סצענישער פֿאַרקערפערונג, ביז ער שאַפט זיין היינטצייטיק אַמע־ריקאַנער־ייִדישע פיעסע רעווערענד ד״ר סילווער (1927) — גע־שפילט אין אייניקע ייִדישע טעאַטערס אין אייראָפּע און אַמעריקע (אַן אַ גרעסערן דערפאַלג) און זיין לעצט סצעניש ווערק „קוילן“ (אין ערשטן וואַריאַנט: „קינדער פון דער ערד“), וואָס איז ווי־דער אַ געמיש פון רעאַליטעט און פאַנטאַסטיק; אַ פיעסע מיט שטאַרקע סאַציאַלע אַקצענטן (פון די קוילנגרעבערס לעבן אין אַמעריקע) מיט געציילטע בלוין ייִדישע מאַמענטן און אַ גאַנצן אַקט „אַ שפיל פון עלעמענטן“, פון די געהיימע כוחות אין דער נאַטור (צו וועלכן שלום אַש האָט דורכגעפירט גאַנץ לייטישע

סטודיעס פון מינעראלאגיע, פיזיק א.א.וו., ווי מ'קאן זיך איבער-
צינגן פון זיינע נאטיץ-ביכלעך, וואָס געפינען זיך אין בית שלום
(אש).

דערמיט ענדיקט זיך דאָס אַריגינעלע דראַמאטורגישע שאַפן
פון שלום אַשן, אַבער נישט די טעמע: דאָס טעאַטער פון שלום
אַש. ווייל דאָס דאָזיקע טעאַטער שטעלט זיך צונויף פון די אַרײ-
גינעלע שלום אַשס פּיעסן און דראַמאַטיזאַציעס פון זיינע ווערק.
און דראַמאַטיזאַציעס זענען געווען נישט ווייניק און פאַרשידנ-
אַרטיקע.

ס'איז שוין פריער דערמאָנט געוואָרן וועגן אייניקע דראַמאַ-
טיזאַציעס פון „מאַטקע גנב“ — אַחוץ שלום אַשס אייגענער דראַ-
מאַטיזאַציע. אויפן צווייטן פייער איז געגאַנגען „קידוש השם“.
דאָס דאָזיקע ווערק, וואָס איז ווידער פאַרוואַנדלט געוואָרן אין
איינעם פון די גרעסטע דערפאַלגן אינעם יידישן טעאַטער —
בעיקר די דראַמאַטיזאַציע פון מאָריס שוואַרץ אין זיין ניו-יאָרקער
קונסט-טעאַטער און מיכאל ווייכערט ביי דער „ווילנער טרופע“
אין פּוילן — האָט געהאַט אויך אַנדערע דראַמאַטיזאַציעס, צווישן
זיי: אין אַרץ-ישראל — פון אַנאַטאָל שטערן פאַר דער „הבימה“
(ווי זי איז אויפגעפירט געוואָרן אין דער רעזשי פון צבי פריד-
לאַנד אין יאָר 1947); פון י. גרודבערג און י. שיין (אויפגעפירט
אין „יידישן פּאָלקס-טעאַטער“ מיט ישראל שומאַכערן אין יאָר
1961). אַ דאַנק די אויפפירונגען איז געוואָרן אַ געשטאַלט פון
שלום אַשס „קידוש השם“ — דאָס הייליקע שניידערל — אַ שם
דבר, אַ סימבאָל, אַ פאַראַלגעמיינערונג, גראַד ווי ס'איז בשעתו
געוואָרן אַ פאַראַלגעמיינערונג יענקל שאַפּשאַוויטש, להבדיל.

אַ צווייט ווערק פון שלום אַשן, וואָס האָט אויסגעהאַלטן אַ
צאָל דראַמאַטיזאַציעס, איז געווען „אַנקל מאָזעס“. אַ חוץ מאָריס
שוואַרצס דראַמאַטיזאַציע אין ניו-יאָרק (ווי שוין דערמאָנט האָט
מאָריס שוואַרץ אויך פאַרפילמט דאָס ווערק), איז געווען אויך
אַ סאָויעטישע דראַמאַטיזאַציע פון י. מליניעק און ה. פּאַפּאַך

(דערשינען אפילו אין בוך פאַרם אין מינסק, אין יאָר 1929); אַ דראַמאַטיזאַציע פֿון רודאַלף זאַסלאַווסקי, וועלכע דער דערמאַנ-טער קינסטלער האָט געשפּילט אין פאַרשידענע לענדער; פֿון אידאַ קאַמינסקאַ, וואָס איז דורך זיגמונט טורקאַוון צום ערשטן מאַל אויפגעפירט געוואָרן (אין יאָר 1931) אין וואַרשעווער קאַ-מינסקיס טעאַטער, אין לאַדזש, ביי דער „ווילנער טרופּע“ (אין יאָר 1932) און איז פֿון דערמאַנטן קינסטלער געשפּילט געוואָרן אין משך פֿון אַ סך יאָרן אין אייניקע לענדער פֿון אייראָפּע, דרום-אַמעריקע, אין ישראל און אין אויסטראַליע.

די ווייטערדיקע דראַמאַטיזאַציעס זענען שוין כמעט אַלע פֿון מאַריס שוואַרצן — פֿאַר זיין קונסט־טעאַטער אין ניו־יאָרק. אַנ-געהויבן האָט ער מיט „דאָס לעבן פֿון חיים לעדערער“ (1932). דאָן איז אַוועק אַ סדרה פֿון גראַנדיעזע אויפפירונגען: „די כּישופּ-מאַכערין פֿון קאַסטיליע“, „דריי שטעט“ (אַ דראַמאַטיזאַציע פֿון דער טרילאָגיע, אין יאָר 1938); „דער תּהילים־ייד“ און „איסט ריווער“. מאַריס שוואַרץ האָט אויך דראַמאַטיזירט „גראַסמאַן און זון“ — דאָן איז שוין אַבער נישט געווען זיין קונסט־טעאַ-טער, האָט ער נישט געהאַט וווּ עס אויפצופירן.

אין ארץ־ישראל איז אויך געמאַכט געוואָרן אַ דראַמאַטיזאַ-ציע פֿון איין באַנד פֿון דער טרילאָגיע — „ורשה“. דער דראַמאַ-טיזאַטאָר איז געווען אַנאַטאָל שטערן און די פאַרשטעלונג איז אויפגעפירט געוואָרן (אין דער רעזשי פֿון צבי פּרידלאַנד) אין דער „הבמה“, אין יאָר 1945.

אָוודאי זענען נישט די דראַמאַטיזאַציעס קיין חלק פֿון שלום אַשס דראַמאַטורגיע. זיי זענען אַבער אַ באַווייז, ווי גרויס און ווי רייך ס'איז געווען דער דראַמאַטישער שטאַף אין די ווערק פֿון שלום אַשן; ווי פאַרביק און רעליעף ס'זענען געווען די גע-שטאַלטן, וועלכע ער האָט געשאַפֿן אין זיינע ווערק; די אַנט-וויקלונגען און פאַרוויקלונגען פֿון דער אינטריגע, וועלכע שלום

אש האט אין דער מערהייט פאלן אויסגעוויקלט אין זיינע ראַ-
מאַנען.

ס'לייגט זיך אויפן שכל, און שלום אָש איז לסוף געקומען
צו דער איבערצייגונג אין דער גערעכטיקייט פון יעקב גאַרדינס
פאַרווורף וועגן מאַנגל פון אַרכיטעקטאַנישער קענטניש אין דער
דראַמאַטורגישער מלאכה ביי אים. אפשר האט אים געהאַלפן נאָך
איבערצייגן אין דעם דער דערפאַלג פון די דראַמאַטיזאַציעס, וואָס
זענען געמאַכט געוואָרן פון זיינע ווערק — די גראַנדיעזע ספּעק-
טאַקלען, וועלכע זענען אויסגעוואַקסן פון זיינע ראַמאַנען. די
צייט פון שטימונגען אין טעאַטער, פון פּאַעטישע זעונגען (וואָס
איז, אגב, אין יידישן טעאַטער קיינמאַל כמעט נישט געווען קיין
„סחורה“) איז אַוועק. די בינעס פון דער וועלט זענען פאַרכאַפט
געוואָרן פון פאַרנעמיקע, פיל-בילדערדיקע און פיל-געשטאַלטיקע
ספּעקטאַקלען (אפשר האט זיך דאָס טעאַטער אַזוי אַרום געזוכט
צו שיצן קעגן דעם טריומף-מאַרש פונעם קלאַנג-פילם?) און
שלום אָשן איז אייגן געווען דאָס אינטימע אין טעאַטער, דאָס
צווישן-שורהדיקע אין דער סצענישער האַנדלונג. האט ער
אפשר צוליב דעם רעזיגנירט פון אַקטיווער דראַמאַטורגיע. ניערט
די דראַמאַטיזאַציעס פון זיינע ווערק האָבן אָפּגעהיט שלום אָשס
פאַרבינדונג מיט די בינע-ברעטער און זיי שאַפן עס — צוזאַמען
מיט דער אַריגינעלער דראַמאַטורגיע פונעם דיכטער — דאָס
גרויסע, פאַרנרייכע און פילגעשטאַלטיקע „טעאַטער פון שלום
אָש“.

ביים כותל המערבי

שלום אשן — דעם באגייסטערטן באזינגער פון
ירושלוםם שיינקייט און דער הייליקייט פונעם
כותל מערבי — צו דער צענטער יאָרצייט פון
גרויסן שרייבער — די דערציילונג געהייליקט.

דער מחבר

וּיִן פֿונעם פֿרימאָרגן אָן האָט די היץ געברענט אומברח־
 מנותדיק. נייערט בערל האָט עס נישט געפילט. דעם גאַנצן
 וועג — פֿונעם אַריינפֿאַר אויפֿן הר־ציון, איבער די צעשטערטע
 מויערן פֿון די אַראַבישע באַפעסטיקונגען, ביז צום גרויסן פֿלאַץ
 ביים כּותל המערבי — האָט בערל געשוועבט, געטראָגן זיך אין
 דער פֿילפֿאַרביקער מאַסע, וואָס האָט אָן אויפהער געפֿלייצט צום
 כּותל. ער האָט נישט געפֿילט קיין אַספּאַלט, נישט קיין שטיינער
 אונטער די פֿיס — ער האָט בלויז געפֿילט דעם דורכזיכטיק
 בלויזן הימל איבער זיין קאַפּ.

ערשט נעכטן האָט ער נאָכאַמאָל און נאָכאַמאָל און נאָכאַמאָל
 געלייענט „ביים כּותל המערבי“ — פֿון שלום אַשס אַרץ־ישׂראל־
 איינדרוקן. שלום אַש האָט די איינדרוקן געשריבן מיט אָן ערך
 זעכציק יאָר צוריק, נייערט בערלען האָט זיך אויסגעוויזן אַז ער
 אַליין האָט עס היינט, צוויי וואַכן נאָכן באַפֿרייען די אַלטשטאָט,
 די דאָזיקע ווערטער צוזאַמענגעשטעלט אין זאַצן, די דאָזיקע
 געפֿילן אַריינגעפרעסט אין ווערטער:

„ביים כּותל המערבי האָט מען שוין געפֿונען יידן פֿון פֿאַר־
 שידענע לענדער און געגנטן... די גרויע וואַנט... האָט גאַר היינט
 אָן אַנדער חן געקראָגן. שטאַלץ איז זי געוואָרן אין אונדזערע אויגן
 און האָט דערמאָנט אָן די גיבורים, אירע זין, וואָס האָבן אויף איר
 אַזעלכע העלדנטאַטן געוויזן. ווער ווייס, אפשר זענען די גרויסע,
 גרויסע שטיינער פֿון וואַנט די לעבעדיקע עדות נישט בלויז אויף
 די טאַטן פֿון די, וועלכע האָבן אויף איר קעגן די רוימער מלחמה
 געהאַלטן, נאָר אויך אויף די אַלע דורות יידן, וואָס זענען ווייט־

ווייט געווען פארווארפן פון איר, קיינמאל זי נישט געזען אין די אויגן, נאר געחלומט וועגן איר, געזען זי אין טרוים. אין די הייליקסטע מינוטן“.

פארן אהערקומען האט שוין בערל געהערט, אז דער גרוי-סער פלאץ דא, פארן כותל, איז אין משך פון געציילטע טעג געשאפן געווארן — אפגערוימט זענען געווארן פון דאנען געבעכ-דיקע בנינים און חורבות. ער האט באמערקט, אז אויף די מויערן ארום און ארום — אין יעדן אויסשפראך פון א שטיין און ארויס-שפרונג פון א מויער — האט געוואכט א יידישער שלאכטמאן מיט געווער אין האנט. פון דער הויך אראפ האבן געלויכטן די געדרייטע ליניעס פון קורצע „עווי-אויטאמאטן — די זעלבע עיויס, וואס האבן ערשט מיט צוויי וואכן צוריק דא געפיערט פון אלע זייטן, מיט זייער גלי פארטריבן דעם שונא, וועלכער האט שוין געהאט געזייט חורבן אויפן הר-ציון, געוואלט אפווישן פון דער ערד דאס באנייטע יידישע ירושלים. האט בערל געפילט בפירושו, אז אויך די גיבורים האבן זיך איינגעגלידערט אינעם דיכטערס וויזע פון באנייטן ירושלים, אין זיין באגייסטערטן אויסרוף:

„אין ירושלים... ביים כותל המערבי, פילסטו ווי די שטריק פון פינצטערן גלות האבן זיך דיר אויפגעלעזט, צעבראכן זענען געווארן אלע געטאס, אלע גלותן... יידן שטייען פארן בית המקדש, ירושלים איז אונדזער און ארץ-ישראל איז אונדזער. דו ביסט דער פרייער ייד אין יידישן לאנד...“

דורך די צען יאר, זינט בערל איז עולה געווען — אין וועלכן ארט אין ישראל ער זאל נישט האבן געווען — האט ער נאך קיינמאל נישט געהאט אזא געפיל, ווי איצט, פאר דער דאזיקער מויער, אז ער איז דער פרייער ייד אין יידישן לאנד. אלע לאסטן פון אלע גלותן, וואס ער האט איבערגעלעבט אין די זעכציק יאר זיינע, פון אלע וואנדערונגען און וואגלענישן, זענען אין אים מיטאמאל אויפגעלעזט געווארן, ווען ער האט זיך געפונען אין דער

גרויסע מאַסע, וואָס איז געשטאַנען פֿאַר דער העל־טונקעלער
 וואַנט. די גאַנצע מאַסע כמעט איז געווען צעשאַקלט אין תפילות,
 נייַערט בערל האָט בלויז באַטראַכט יעדן קנייטש אין די שטיינער,
 יעדן אויסריס אין די ריזיקע פירקאַנטיקייטן. ער איז מיטאַמאַל
 אין אייגענעם דמיון יינגער געוואָרן מיט אייניקע פופציק יאָר —
 האָט זיך דערזען אַ קליין יינגעלע, וואָס באַווונדערט דעם טאַטן,
 ווי יענער שטייט איינגעקוקט אין אַ בילדל איבערן שרייבטיש
 זיינעם. געווען איז עס דער כותל המערבי, אויסגעברענט און
 אויסגעשניטן אין האַלץ — אַ בצלאל־אַרבעט פון יענע יאָרן, פון
 איילבירט־האַלץ אַוודאי — אַ וואַנט פון גרויסע, ליכטיקע שטיי־
 נער. און נעבן די שטיינער — קליינע, טונקעלע, נעבעכדיקע,
 וויינענדיקע און דאַוונענדיקע ייִדן. די מעכטיקייט פונעם כותל
 האָט זיך דאָן דראַענדיק געלייגט אויף די נעבעכדיקע ייִדן, האָט
 זיך שווער געלייגט אויפן טאַטנס געמיט — עפעס געמאַנט, צו
 עפעס גערופן. עס האָט זיך אויך שווער געלייגט אויף זיי, בערלס,
 קינדיש געמיט. נישט פאַרשטאַנען האָט ער נאָך דאָן ווי מעכטיק
 די שטיינער זענען, אַז זיי דויערן אַזוי טויזנטער יאָרן — ווי עס
 דויערט די ייִדישע אמונה אין איר אייביקייט, אין דער אייביקייט
 פון ירושלים. נייַערט די שטיינער האָבן זיך איינגעקריצט אין די
 קעמערלעך פונעם קינדישן מוח, נישט איינמאַל אים צו חלום
 געקומען, — סיי אין זיינע קינדער־יאָרן, סיי אין זיינע וואַגלע־
 נישן, אין די וויסטע יאָרן פון שנייען אינעם אייזיקן רוסישן צפון...
 דער טאַטע האָט נישט זוכה געווען צו זען די שטיינער
 לעבעדיקע... יא, לעבעדיקע. די שטיינער לעבן איצט פאַר בער־
 לען. זיי לעבן פאַר די טויזנטער, צענדליקער, הונדערטער טויזנטער
 ייִדן, וועלכע שטראַמען אַהער אין די לעצטע טעג. דער טאַטע
 האָט זיינע חלומות אויסגעהויכט — די חלומות וועגן לאַנד און
 דער אייביקער מויער — אין די מויערן פונעם וואַרשעווער געטאָ.
 פילט בערל, אַז היינט איז ער מיט די עולי רגל אַהערגעקומען
 נישט אַליין — ער איז געקומען צוזאַמען מיט זיין טאַטן זכרונג

לברכה... און בערל איז צוגעפאלן מיט די ליפן צו די שטיינער.
ער האָט זיי געקושט פאַר זיין טאַטן, וועלכער איז מקדש השם
געווען איבעם וואַרשעווער געטאָ.

ב

א שופר-בלאָזן האָט אויפגעוועקט בערלען פון הינערפלעט.
אין אַ פשוטן מיטוואָך שופר בלאָזן? ער האָט לכתחילה געמיינט,
אַז דאָס איז אַ חלום, אַן אַקוסטישע אילוזיע. „דער שווערער כאַמ-
סין האָט געמוזט גורם זיין דעם אַקוסטישן מיראַוש“ — האָט ער
זיך געפרוווט אַליין איינרעדן. האָט ער זיך אויסגעדרייט אין דער
ריכטונג פון וואָגען ס'האַבן זיך דערטראָגן די קלאַנגען פון שופר,
נייערט זען האָט ער גאַרנישט נישט געקאַנט. די אויגן זענען אים
פאַרגלעזערט געווען, געברענט פון אַ זאַלציקער פליסיקייט.
„שווייס, צי טרערן?“ — האָט דורכגעבליצט אַ געדאַנק, אַ פראַגע,
און זיך אַליין געענטפערט: טראַפנס פון ביידע האָבן זיך צוגנופּ-
געמישט אין די אויגן — פון דער אינערלעכער און אויסערלעכער
היץ. כסדר האָט אים עפעס געשטויסן צווישן דעם עולם מתפללים
ביי די פראָוויזאָרישע ארון-קודש, פאַנאַנדערגעשטעלטע ביי
דער מויער. ביים מיטלסטן ארון-קודש האָט אַ טלית געפלאַטערט.
„קיין ווינטל נישטאַ און דער טלית פלאַטערט“ — האָט זיך בערל
געוונדערט. גלייך האָט ער אַבער דערזען פון טלית שטעקט אַרויס
אַ שופר, אַרומגעזוימט מיט גרויער באַרד און צעפלאַשעטע פּיאַות,
פון צווישן די צעשוויבערטע האַר האָבן זיך געטראָגן די תקיעות,
תרועות — די אויפטרייסלענדיקע קלאַנגען פון שופר: „שופר
של משיח, שופר של משיח“ — האָט אין בערלען אָנגעהויבן
צו גליען אַ מיסטיש פייער.

קיין גלויביקער איז ער קיינמאַל נישט געווען, בערל, פאַר-
קערט, — אַן איבערצייגטער, פאַרהאַרטעוועטער און פאַרביסענער
אַפיקורס. ממש פון קינדווייז אַן אַווי. איצט האָט עס זיך אים

דערמאנט: ער איז אַלט געווען פינף יאָר. אָנגעהויבן צו לערנען חומש. דער טאַטע האָט זיך שבת, ביי דער סעודה, געוואָלט באַ-רימען מיט זיין געראַטן מיזשיניקל פאַר אַן אורח — פאַרהערט אים די פרשה בראשית. „בראשית ברא“ — האָט בערל מיט אַ פאַלצעטל געקנאַקט אַ פסוק נאָך אַ פסוק, ווי אַ מיזמור האָט ער פאַרטייטשט די פסוקים. פלוצלינג האָט זיך עפעס אין זיין מוחל פאַרהאַקט. פראַגעס האָבן זיך אָנגעהויבן צו פלאַנטערן... „גאַט האָט באַשאַפן... גאַט האָט באַשאַפן...“

— און ווער האָט גאַט באַשאַפן, טאַטעשי? — האָט ער זיך פאַרטראַכט אויפן קול.

אַ וואַלקן פון שטילקייט האָט זיך פאַרצויגן איבערן טיש, אַ וואַלקן פון כעס אויפן טאַטנס פנים. אַלע זענען געבליבן פאַר-גליווערט. מיטאַמאַל האָט דער טאַטע צעשניטן די שטילקייט מיט אַן אויפגעהויבענער האַנט און אַראַפגעלאָזט אַ פלאַמיקן פאַטש אויף בערלס באַק. דאָס יינגעלע האָט נישט געקאַנט פאַרשטיין, וואָס איז געשען: דער ערשטער פאַטש אין זיין לעבן. קלעפּ זענען ביי אים טאַקע נישט געווען קיין ניס — ער איז געווינט געווען צו קריגן, אָבער אויך צו געבן קלעפּ. אין די געשלעגן מיט די שקצים פון די אַרומיקע הייף. נישט זעלטן אויך געכאַפט קלעפּ פון די עלטערע ברידער — נייערט ער האָט אויך צוריקגעגעבן, געשלאַגן זיך מיט זיי מוראדיק פאַרביסן. נאָר אַ פאַטש? און פון טאַטן? דעם טאַטן האָט ער דאָך נישט געקאַנט צוריקשלאַגן. יאָרנלאַנג האָט ער דעם פאַטש געפילט אויף זיין באַק. יאָרנ-לאַנג געזען אין זיינע חלומות דעם טאַטנס אויפגעהויבענע האַנט — זי לאָזט זיך אַראַפּ פאַמעלעך, פאַמעלעך... ער וויל פון איר אַנטלויפן, בייגט זיך אַראַפּ, לאָזט זיך אַראַפּ אַלץ טיפער און טיפער, הייבט אָן צו פאַלן אין אַן אויפגעפראַלטן תהום. אין אַ ווילדער שרעק האָט ער זיך דאָן אויפגעכאַפט, אויפגעשפרונגען אויפן געלעגער. טיילמאַל דערפילט אַפילו אַ נאַסקייט אויפן ליליעך — ער, אַ חדר-יינגל, צומאַל אַ בחור, וואָס גרייט זיך אין גימנאַ-

זיע. דעם טאטנס חומש־פאטש האָט אָפגעשוואַכט זיין ווידער־
שטאַנדיקייט, געשטאַרקט זיין פאַרביסנקייט און כעס. ביז אין די
רייפּע יאָר זיינע האָט בערל נישט געקאַנט מוחל זיין דעם פּאַטש.
ס'פלעגט זיך דער טאַטע ביי אים בעטן :

— קוק נישט אויף מיר פון אונטער די ברעמען... קוק מיר
אין די אויגן אַריין...

ס'האָט אים אָבער גאַרנישט געהאַלפּן. בערל האָט נישט גע־
קאַנט גובר זיין דעם כעס און פאַרביטערונג. ס'איז געוואָרן אַ
פּסיכישע טראַומע — ווי אַ לאַסט איז זי געלעגן אויף זיין נשמה.
צוליב דעם האָט מען אים אָפּילו אָנגעהויבן צו רופּן „הונט, בערל
הונט“. ס'האָט אים נישט געאַרט — פאַרקערט, ער איז געווען
צופּרידן דערפּון. ער איז געווען גרייט צו בייסן, אַרויסבייסן פון
זיך זיינע קינדישע פּיין און צאַרן. אָפּטמאַל האָט ער אָפּילו געזען
טרערן אין טאַטנס אויגן — בעיקר ווען דער טאַטע איז געווען
פאַרקוקט אינעם הילצערנעם בילדל פון כּוּתל המערכי. בערל
האָט זיך אָבער געטראַכט: „צוליב דעם פּאַטש, וואָס ער האָט מיר
געגעבן... כּוועל אים סייזי נישט מוחל זיין...“

און איצט האָט אין אים איבערלעך געשריגן אַ צעווייטיקטע
שטים: „איך בין דיר מוחל, טאַטע. און זיי מיר אויך מוחל... פאַר
אַלע אומרעכטן מיינע, פאַר אַלע פּיינען, וואָס דו האָסט זיך צוליב
מיר געפּייניקט, פאַר אַלע טרערן, וואָס דו האָסט אפשר אויך
צוליב מיר פאַרגאַסן...“

דעם טאַטנס טרערן ביים בצלאל־בילדל, האָבן זיך אין זיין
דמיון צונופגעגאַסן אין אַ שטראַם. דער שטראַם איז געשווומען —
ניק, נישט געשווומען, געפּלויגן, געשוועבט, אַהער, צו דער דאָזי־
קער אייביקער וואַנט פון טרערן. „אַט די קנייטשן, שפּאַלטן,
אויסריסן, דאָס זענען ריטשקעלעך אין די שטיינער, אויסגע־
קריצט, אויסגעריזלט, אויסגעדלאָביעט פון מיין טאַטנס טרערן;
פון די טרערן, וואָס מיליאָנען און מיליאָנען יידישע טאַטעס
און מאַמעס האָבן אין משך פון צוויי טויזנט יאָר פאַרגאַסן...“

דער שכל הישר האָט אים טאַקע אונטערגעזאָגט, אַז דאָס איז אַ מיין מיסטישע פאַרבלענדעניש, וואָס האָט אים באַהערשט דאָ, אונטערן דרוק פון דער קדושה, וועלכע שוועבט אַרום די שטיי־נער; אונטערן פאַרפלייך פון זכרונות, דערמאָנונגען, דערפֿי־לעכצן — אפשר פון זיין וויגעלע אָן. נייערט דער שכל הישר האָט נישט געקאָנט גובר זיין די פאַרנעפלונג פון די מוח־קעמערלעך — אַפילו נישט די פאַרנעפלונג פון די אויגן. אַט האָט ער דאָך בולט געזען פאַר זיך די אַרויפגעבויטע ציגל איבער די ניין רייען ריזיק־גרויסע שטיינער, פעלז־אַפריסן אַרויסגעהאַקטע — פאַר אים האָבן די ציגל נישט עקזיסטירט: ער האָט זיי נישט געהאַט געזען אַמאָל, אויפן בצלאל־בילדל; האָט ער זיי אויך נישט געזען אויף דעם בילד פונעם כותל המערבי, וואָס האָט זיך אינערלעך אויסגעמאַלט ביי אים פון די קינדער־יאָרן אָן — פון דעם בילדל ביים טאַטנס שרייבטיש, פונעם חדר, פון לערנען יידישע גע־שיכטע. ער קאָן מער נישט פאַנאַנדערפלאַנטערן די אַלע געוועבן פון באַוויסטזיין און אונטערבאַוויסטזיין; די זכרונות, זענגען, געפילן, אַנונגען, „צוויי טויזנט יאָר יידישע פיין האָבן זיך גע־צויגן אַהער צו די שטיינער“ — האָט אַלץ אַרום אים איצט גע־שריגן. זיך געצויגן ווי צו אַ דערלייזונג. ער האָט געפילט, אַז ער קען אַפילו גענוי די געוויקסן און דעם מאַך, וואָס וואַקסן אַרויס אין די שפאַלטן פון די שטיינער אויף זייער פערטער, פינפטער קאַנדיגנאַציע און העכער. „נישט פון רעגנוואַסער האָבן זיך די געוויקסן גענערט, נייערט פון די טרערן־טראַפנס — אַ ים פון טרערן־טראַפנס — אין משך פון אומצעליקע יידישע דורות...“

מיט פאַרנעפלטע אויגן האָט ער באַטראַכט דעם המון ביי דער וואַנט, די מאַסן, וואָס האָבן כסדר אַהער געשטראַמט: „צי גיבן זיי זיך אָפּ אַ די־ן־וחשבון, אַז נאָך צוויי טויזנט יאָר כמעט זענען די פעלז־שטיינער ווידער אין יידישע הענט? דער כותל ווי אַזאָ — בכלל צום ערשטן מאָל אין יידישע הענט? דורות וועלן זיך בענטשן מיט די איצטיקע טעג, דער נצח ישראל... יאָ, יאָ, נצח

ישראל. גענוג זיך געשראָקן פאַר ווערטער, וואָס ברויזן טיך
אינעם מענטשן. נצח ישראל איז טאַקע נצח ישראל. דאָ, ביי
דער חרובער מויער, ביי די אַרומיקע חורבות און מיט גאַלד, מיט
זילבער בלענדנדיקע קופאַלן פון די מעטשעטן — באַשטעטיקט
זיך איצט דער נצח ישראל...”

בערל האָט זיך דערווייטערט אַביסל פונעם כותל, אַרויפגע-
הויבן די אויגן איבער דער מויער, צו די לייכטנדיקע קופאַלן.
דערזען האָט ער זיי נישט. ס'האַבן זיך אים בלויז געוואָרפן אין
די אויגן אַריין אייניקע רויטע בערעטן — מאַך-בלומען אויפן
מענטשן-פּעלד דאָ — די קאַפּ-צודעקן פון פּאַלשירמעס, וועלכע
האַבן זיך אַהערגעטראָגן מיט אַ פּרישער מענטשן-מאַסע פונעם
הר-ציון צום שער האשפות.

ג

שווערע, הויכע שייך פון פּאַלשירמעס האָבן אָפּגעהילכט
אויף די שטיינער פון פּלאַץ. זיי זענען געגאַנגען פּעסט, זיכער —
מענטשן, וואָס גייען אויף זייער אייגענער ערד; מענטשן, וואָס
האַבן אַליין אויסגעקעמפט זייער ערד.

צווישן זיי, צווישן די פּאַלשירמעס, האָט בערל דערזען אַ
פּרוי אין שוואַרצן, מיט אַ שוואַרצן שלייער, וואָס האָט צייטנווייז
האַלב צוגעדעקט איר פנים. זי איז געגאַנגען צווישן זיי, ווי זי
וואַלט אימיצן געזוכט, אימיצן געוואַלט דערקענען. די יונגעלייט
אין די רויטע בערעטן האָבן זיך לגמרי נישט געווינדערט. ס'איז
פאַר זיי געווען נאַטירלעך, אַ זאך וואָס טרעפט זיי לעצטנס אויף
טריט און שריט. נייערט דאָ האָט זיך די שוואַרצקייט פון דער
פּרויס קליידונג אַזוי בולט אָפּגעשניטן פון די פּילקאַליריקע, פּיל-
פּלעקנדיקע בלוזעס, אַז זי האָט במילא אויסגעזען ווי אַ פּרעמד-
קערפּער. האָט זי בערל אָנגעהויבן ספּעציעל צו אַבסערווירן,
שטאַרקער זיך איינקוקן אין איר — לכתחילה סתם אַזוי, פון

בלויזער נייעריקייט. נייערט פונעם איינקוקן זיך האָט אים אָנגע-
הויבן צו מיניען פאַר די אויגן אַ באַקאַנט פנים, אַ באַקאַנטע גע-
שטאַלט. האָט ער זיך שוין מיט אַ כיוון דערנענטערט צו דער
גרופע און אויפגעציטערט: „דאָס איז דאָך ליאַליע, פון דער
אַקאַדעמישער היים אין וואַרשע!“... יא, ער האָט מער נישט גע-
צווייפלט, אַז דאָס איז זי טאַקע — כאַטש ער האָט זי שוין נישט
געזען אַ קיימא לן פון אַ יאָר דרייסיק. זי איז דאָן געווען אַ פרוי
פון אַ באַקאַנטן אינזשיניער, אַ מאַמע פון אַ קינד — טאַקע מיט
איר בלאַנד, זוניק יינגעלע האָט ער זי געטראָפן שפאַצירן אין
זאַקסישן גאַרטן. זי איז נאָך אַלץ דאָן געווען פריש און שיין —
ווי אין די יאָרן ווען זי האָט געקיניגט אויף די סטודענטישע
בעלער און פאַרוויילונגען. האָט ער אַביסל געשמועסט מיט איר,
געוויצלט זיך — מיט איר און איר קינד (ער האָט זיך גאַנץ לעבן
ליב געהאַט צו שפילן זיך און צו וויצלען מיט קינדער), געמאַכט
קאַמפלימענטן זיי ביידן. זי האָט בלויז געשמייכלט — מיט אַ
האַלב-פאַרשעמטן, האַלב-לייטזעליקן שמייכל. כמעט אַזוי ווי
איצט. איר פנים האָט זיך אויך כמעט נישט געענדערט זינט דאָן
— בלויז אַביסל גרויע האָר רייסן זיך עקשנותדיק אַרויס פונעם
שוואַרצן שלייער, אַנשטאַט די דעמלטיקע זוניק-בלאַנדע. איז ווי
קומט זי אַהער, צווישן די רויטע בערעטן — דווקא ביים כותל
המערבי?

— ליאַליאַ?

זי האָט אים אָנגעקוקט מיט חידוש, לאַנג געקוקט אין זיין
פנים, געוואָלט זיך עפעס דערמאַנען — נישט געקאַנט:

— לאה... אַמאָל געווען טאַקע ליאַליאַ, ווער זענט איר?

בערל האָט איר דערמאַנט. ס'האַט ווידער אַ שוועב-געטון
אויף אירע ליפן דאָס האַלב-פאַרשעמטע, האַלב-לייטזעליקע שמיי-
כלע. זי האָט אַ שאַר-געטון דעם וואַל — אַ פליג אַוועקגעטריבן.
יא, יא, זי געדענקט אים... אַזויפיל יאָרן!

— וואָס פאַר אַ באַגעגעניש, וואָס פאַר אַ באַגעגעניש! —
האַט זי געפליסטערט.

צוביסלעך האָבן זיי זיך אָפגעריסן פון דער גרופע און דער־
נענטערט צו דער פּאַלמע, וועלכע איז איינזאַם געשטאַנען אין
מיטן דעם גרויסן פּלאַץ, וואָס האָט זיך אַזוי רחבותדיק איצט
אויסגעשפּרייט ביים כותל. די פּאַלמע האָט געגעבן דאָס געפיל פון
אַ שאַטן אין דער אַרומיקער גליאַקייט.

שטיל און פּאַמעלעך האָט זי אַרויסגעהויכט ווערטער, געסי־
לעוועט זיי — קרעלן אויף אַ פּאַדעם — רייטע קרעלן פון צער און
פיין. די ווערטער זענען קוים דערגאַנגען צו בערלען אינעם גערויש
פון די תפילות, וואָס האָבן זיך איצט געטראָגן לענגוויס דעם
גאַנצן כותל. פון דעסט וועגן איז פון די ווערטער אויסגעוואַקסן
דער תוכן פון איר טראַגעדיע: דאָס בילד פונעם זון, אַ דערפּאַלג־
רייכן וויסנשאַפּטלער, געווען אַ פּאַלשירמער אין דער סיני־קאַמ־
פּאַניע, פּרייוויליק זיך געשטעלט צו דער פּאַרטידיקונג פון
ירושלים און געפּאַלן אין צווייטן טאַג פון קאַמף. מער האָט בערל
נישט געפּרעגט. ס'איז אים קלאַר געוואָרן, בערלען, ווי קומט זי
— די וועלטלעכע דאַמע, ווייטע פון יעטוועדן שמץ טראַדיציאָ־
נעלער יידישקייט — ווי קומט זי איצט צום כותל המערבי. דער
איינדרוק, וואָס האָט זיך ביי אים לכתחילה געשאַפּן, אַז זי איז נישט
ביים זינען, איז אינגאַנצן צערינען געוואָרן. אירע ווערטער זענען
געווען קלאַרע, צילבאַוויסטע, דורכגעזאַפּטע מיט טיפּן פיין און
מיט אַ מין נירוואַנאַ־רעזיגנאַציע, אַ שלום מאַכן מיטן גרויליקן
גורל:

— מיין פּאַטום — האָט זי געפּרעפּלט, — מיין טראַגישער
פּאַטום.

יא, זי איז געקומען אַהער געשטויסן פון עפעס אַ איראַ־
ציאַנאַלער קראַפּט; פון אַ גלויבן, אַז דאָ איז געחמתעט געוואָרן
איר פּערזענלעכער גורל, צוזאַמען מיטן גורל פון גאַנצן פּאַלק.
דאָ, ביי די מעכטיקע שטיינער, וואָס אין זייער ראַזער גרויקייט

זענן זיי אויס דורכגעזאפטע מיט טראָפּנס טרערן און כוואַליעס בלוט, אויסגעבאָדן אין די דאָזיקע כוואַליעס — דאָ זוכט מען איצט, וואָס מ'האַט געהאַט דורך צענדליקער יאָרן פּאַרלורן: זיך אַליין, די מקורדיקע ייִדישקייט, די אייגענע וואַרצלען אין דער ייִדישער אייביקייט.

— אַזאָ רויטן בערעט האָט מיין אַלבערט געטראָגן. ציט מיך אַזוי צו די רויטע בערעטן, — האָט זי לאַגיש אים געגעבן צו פּאַרשטיין דאָס נישט לאַגישע פון איר וואַנדערן צווישן די פּאַל-שירמערס אין ירושלים.

דערצו איז זי אייגנטלעך אַהערגעקומען פון תל-אביב. ביים קבר פון איר אַלבערט, אויפן הערצל-באַרג, איז זי שוין געווען. זיך אויסגעוויינט, באַוויינט, אַפּגעוויינט. מער קיין טרערן האָט זי נישט. בלויז אַ שמייכל איז איר פּאַרבליבן. דער שמייכל פון איר פּאַרגאַנגענער יוגנט. טראָגט זי אים צו די קינדער אין די רויטע בערעטן. זי טראָגט אים אפשר אין נאָמען פון טווינטער מאַמעס אין טרויער.

— דאָ, ביים כותל המערבי, האָב איך זיי געוואַלט איבער-געבן מיין מאַמישן שמייכל. טרערן זענען שוין גענוג געווען ביים כותל. זאָל שוועבן אַ שמייכל, צוזאַמען מיט די זון-שטראַלן.

ד

די זון-שטראַלן האָבן געברענט אַכזריותדיק. „אַזאָ כאַמסין-טאָג איז שוין לאַנג נישט געווען“ — דאָס איז טאַקע אַן אַפּט ווערטל אין ישראל. נייערט דאָ, אין די בערג פון ירושלים, ברייט די הייסע לופט שטאַרקער ווי אין טאַל, טריקנט שווייס-טראָפּנס פון די פּנימער און קוועטשט אַרויס פּרישן שווייס. דאָ און דאָרט זעט מען אַ האַלב-פּאַרחלשטע פּרוי זוכן אַ שאַטן, רוקן זיך צום טויער, צום שער האשפות — אפשר אונטער זיין געוועלב געפּי-

גען אַ שוץ. און דורכן טויער איז כסדר ווייטער געפלאסן דער
 מענטשן-שטראם צום כותל: צענדליקער שול-קינדער, מיט זייערע
 לערערס בראש, נאָרוואַס אַנגעקומענע פון פאַרשידענע עקן
 לאַנד; גרופעס קיבוצישע קינדער, מיט זייערע טעמבעל-היטלעך
 און אַ סך דערוואַקסענע קיבוצניקעס, אַזעלכע, וואָס האָבן נאָר-
 וואָס אַראָפּגעוואָרפן פון זיך די האַקי-בגדים און אַזעלכע, וועלכע
 מ'האַט שוין נישט גענומען אויפן פראַנט: גרויע טשופרינעס און
 פליכן, צעאַקערטע פנימער און הענט; ברייטפלייציקע, קרעמפע
 געשטאַלטן, וואָס האָבן זיך אַוועקגעשטעלט ביים כותל ווי אַן ערן-
 וואַך, נישט זיי האָבן געדאַונט, נישט געוויינט, נישט געשטופט
 קיין קוויטלעך אין די שפאַלטן פון מויער, נייערט געשטאַנען
 אויסגעגלייכט און מיט יראַת הכבוד געקוקט אויף די שטיינער.
 פילפאַרביקע בגדים פון פאַרשידענע עדהס — אויסגעמישטע
 מיט זעלנערישע בלוזעס; ברייט-ראַנדיקע מיליטערישע קאַפּע-
 ליושן, וואָס האָבן קאַקעטירט מיט אַ פאַרביגענעם ראַנד און
 פּליושענע שוואַרצע קאַפעליושן איבער לאַנגע קאַפעטעס, אויס-
 געמישטע מיט שטרוי-היט פון אַמעריקאַנער טוריסטן; פאַטאַ-
 גראַפישע און קינעמאַטאָגראַפישע אַפאַראַטן און ביקסן, עזיס,
 רעוואַלווערן אין קאַבורעס, און פון דעם אַלעם האָט זיך אַרויס-
 געשניטן, אונטערגעמאַלן פון זון-שטראַלן, די רויטקייט פון
 בערעטן — אין די צענדליקער, מאַן-בלומען אויף אַ רחבתדיק
 תּבואה-פּעלד.

לאה מיט בערלען זענען איצט געשטאַנען אַביסל דערוויי-
 טערט פונעם כותל, ווי נישט צו שטערן די דאַוונענדיקע, אַרויפ-
 געקוקט צו די אַעראַפּלאַנען, וואָס האָבן אַן אויפהער געוואַכט
 אונטערן הימלבלוי, געקרייזט אַרום די בערג און טאַלן, גידעריק,
 גאַר גידעריק — ממש צו זען די פנימער פון פליער. נייערט
 ס'גערויש פון די אַעראַפּלאַנען האָט מען נישט געהערט. ס'איז
 פאַרטויבט געוואָרן פון די תּפילות, צונויפגעגאַסן זיך מיט די
 תּפילות.

— זיי זענען זיכער גענטער צום הימל, ווי די מתפללים —
האָט לאה געשעפטשעט. — אין זייער זכות איז מען דאָ מתפלל.
„מן הסתם איז זי גערעכט — האָט זיך בערל געטראַכט, —
און ווען אָפילו נישט, וועל איך זיך אויך נישט אַמפערן. דאָ
גילטן נישט קיין וויכוחים. דאָ איז בלויז פאַראַן גלויבן.“
די קדושה פון דעם אָרט האָט טאַקע באַהערשט יעדן איינעם.
בערל האָט באַמערקט, אַז ביי אַ סך, וועלכע האָבן אַריבערגע-
שפּאַנט דאָס טויער מיט עפעס אַ לייכטער נייגעריקייט, האָט דער
אַנבליק פונעם כותל אַרױפגעצווונגען אַן ערנסט, יראת הכבוד,
יראת הקדושה. „אַפנים, אַז יעדער איינער פאַרשטייט — אַדער
דערפילט — אַז ער לעבט איבער אַ היסטאָרישן מאַמענט אין זיין
לעבן. נאָכמער — אַז אין לעבן פון זיין פּאַלק איז פאַרגעקומען אַ
היסטאָרישע געשעעניש.“

פונעם אַנפליסנדיקן המון האָט זיך דורכגעשטופט אַ הויכער
מאָן אין אַ זיידענעם פּאַסן-כאַלאַט, מיט אַ טורבאַן אויפן קאַפּ. דעם
קאַפּ האָט ער געהאַלטן אַרױפגעריסן. אַ ליכט האָט געשלאָגן פון
זיינע אויגן און די ברייטע, גרויע באַרד האָט זיך שטייף איינגע-
שניטן אין דער געדיכטער לופט. און ווען ער האָט זיך אַדורכ-
געשטופט צו אַביסל אַ לויזער אָרט ביים כותל, איז ער אַוועקגע-
פּאַלן, ווי אַ דורכגעזעגטער בוים, געקושט די ערד ביים כותל.
— יהודה הלוי... יהודה הלוי, — האָט לאה באַוונדערט.
און ניכטער פאַרענדיקט: — נאָר קיין אַראַבער מיט אַ שפיז וועט
מער נישט קומען אַהער צו רייטן. קיינמאַל נישט.
אַן אַ פאַרבינדונג מיט אירע ווערטער, ווי פאַר זיך, האָט
בערל געזאָגט:

— וועגן אונדזערע טעג וועט מען אַמאַל דערציילן לעגענ-
דעס, וועגן די ניסים פון אונדזערע טעג.

אויף לאהס פנים האָט ער באַמערקט אַ באַשטעטיקונג פון
זיינע ווערטער — דאָך האָט ער זיך פאַרשעמט, פאַר זיך אַליין
פאַרשעמט. „אפשר זענען עס פּראַזן? אפשר קלינגט עס אַזוי?

דא, אויף דעם אָרט, וואָלט עס געווען אַ חילול השם. בעסער שווייגן — האָט ער פעסט באַשלאָסן.

גראַד האָט מען געהאַלטן ביים פאַרענדיקן שמונה עשרה נעבן מיטלסטן אַרונ־קודש פונעם כותל. ס'האָט זיך דערהערט אַ הויכער „עלינו לשבח“. אַ גרופע רויטע בערעטן האָט זיך אַוועקגעשטעלט „דום“ הינטער די מתפללים — נישט מתפלל געווען, נייערט געשטאַנען אויסגעצויגן און געוואַרט. און ווען ס'האָט זיך געענדיקט דאָס דאַוונען ביי 'ענעם אַרונ־קודש, האָבן זיי אַלע מיט פילע ברוסטן אָנגעהויבן צו זינגען. קלאַנגען פון „התקווה“ האָבן אָפּגעהילכט איבערן פּלאַץ. די שול־גרופעס האָבן זיך צונויפגעשלאָסן אַרום זייערע לערערס; הונדערטער פּריש צוגעקומענע עולי־רגליקעס זענען שטיין געבליבן ווי אַריינגע־וואַקסן. אויך לאה מיט בערלען האָבן זיך אָפּגעשטעלט און צו־נויפגעגאַסן מיט אַ דערבייאַיקער גרופע. און ווען דער ערשטער פּערז פונעם הימן האָט זיך אויסגעלאָזט אין די מיילער פון די פּאַלשירערס, האָט פון אַלע זייטן, פון קליין און גרויס, אַרויס־געשאַלט אַ מעכטיק „עוד לאַ אבדה תקותינו...“

די קלאַנגען האָבן אָפּגעהילכט אין די אַרומיקע מויערן, אַרויפגעצויגן זיך צו די פאַרבייפליענדיקע אַעראַפּלאַנען, צו די בלויקייטן פונעם הימל, וואָס האָט שטראַליק אַראַפּגעשיינט צום כותל. האָט זיך בערלען אויסגעוויזן, אַז די אַעראַפּלאַנען זינגען מיט, דער הימל זינגט מיט, די שטיינער פון כותל זינגען מיט די ווערטער פון „התקווה“.

בית שלום אש

דעם 18-טן יוני 1957 איז דאָס פּאַרל שלום און מאַטילדאָ אַש אַרויסגעפּלויגן אויף אַ באַזוך צו די קינדער און אייניקלעך. קודם-כל צו דער טאַכטער, רות שאפּער, קיין לאַנדאָן, פון דאָרט — קיין אַמעריקע. די רייזע איז געווען פּאַרטראַכט אויף אַ צוויי-דריי חדשים.

יצחק פּאַנער דערציילט אינעם קאַפיטל „דער לעצטער שפּאַ-ציר“ (אין זיין בוך: „שלום אַש אין זיין לעצטער היים“): „קינדער זענען געגאַנגען אין די שולן און אים אַקעגנגעטראָגן דעם „שלום“. ער האָט זיך מיט יעדער גרופּע אַפּגעשטעלט, פּאַטערלעך גע-שמייכלט, געגלעט איבער די קעפלעך און אַוועקגייענדיק אַלע-מען צוגערופן: שלום, ילדים, להתראות!...“

צי האָט שלום אַש פּאַרגעפּילט, אַז דאָס איז זיין לעצטע רייזע? — פּאַראַן סימנים, אַז יאָ; פּאַראַן אַבער אויך באַווייזן, אַז ער האָט געטריבן פון זיך דעם געדאַנק וועגן אַזאַ מעגלעכקייט. צו די וויכטיקסטע באַווייזן: ער האָט קיין צוואה נישט צוגעגרייט (און טאַקע נישט איבערגעלאָזט); ער האָט געמאַכט גרויסע שאַפּערישע פּלענער (דאָס פּאַרוואַנדלען „יעקב און רחל“ אין אַ טרילאָגיע וועגן די אַבות; דער פּלאַן אַנצושרייבן אַ גרויסן ראַמאַן וועגן דער העראַיק פון נייעם ישראל, וועגן דעם קאַמף פּאַר ישראלס זעלבשטענדיקייט און אויפבויה); איבערגענומען צו דער-ליידיקן פּאַרשידענע ענינים פונעם ראש העיר, ד. בן-ארי, וואָס

שלום און מאטילדא אש מיט פרוי בתיה בן-ארי אויף א פייערונג
אין א קינדערהיים אין בתים

שייך דער אַנטוויקלונג פון בת-ים און... געחלומט וועגן „פרס ישראל“ (אזוי ווי ער האָט יאַרנלאַנג געחלומט וועגן נאַבל-פּרייז).

אויפן פּלי-פּלאַץ אין לוד, וווּ ער איז באַגלייט געוואָרן דורך זיינע נאַענטע פּריינד — ד. בן-ארי, ישעיהו אַברך, אברהם סוצי-קעווער — קורץ פאַרן איינשטייגן אין אַעראָפּלאַן, האָט ער אַוועקגערוּפּן י. אברכן אָן אַ זייט, אויף אַ שמועס „הינטער פיר אויגן“:

— פאַראַן אין לאַנד אַ „פרס ישראל“, דער פּרייז פון מדינת ישראל, פאַר שאַפּערס, וואָס וווינען אין ישראל... ס'וועלן זיך דאָך מוזן ענדיקן די קאַנדידאַטן צו אַזאַ פּרייז... כאַפּט אַ שמועס מיטן בילדונג-מיניסטער, מיט אַרנען, אָז דאָס זאָל פאַרוואַנדלט ווערן אין אַ פרס פון פאַלק ישראל, פון גאַנצן פאַלק... אָז איר וועט פאַרברייטערן דעם באַגריף, וועט זיך באַלד עפענען אַ וועלט... צום ביישפּיל — איינשטיין. פאַרוואָס זאָל ער נישט קאָ-גען זיין אויסגעצייכט מיטן פרס ישראל? גרויסע קינסטלערס, וואָס לעבן אין יידישן פאַלק... איר פאַרשטייט דאָך, וואָס איך מיין? כאַפּט מיט אים אַ שמועס... דאָס איז זייער וויכטיק... דאָס איז מיינונג...

ס'איז שוין אַבער נישט באַשערט געווען שלום אַשן צו רעאַליזירן זיינע פּלענער; צו הערן, ווי ס'איז אויפגענומען געוואָרן זיין „מיינונג“. דעם 10-טן יולי ביינאַכט, נאָך אַן אַזונט וואָס איז פאַר אים איינגעאַרדנט געוואָרן פונעם דעמלטיקן ישראל-אַמבאַסאַדאָר אין לאַנדאָן, אליהו אילת, זעצנדיק זיך צום שרייבטיש ביי דער טאַכטער אין דער היים, האָט שלום אַש אויסגעהויכט זיין נשמה — מיט דער פּעדער אין דער האַנט.

גרויס איז געווען דער טרויער אין דער יידישער וועלט, גייערט גרעסער פון אַלץ — אין בת-ים. דאָס וואַקסנדיקע שטעטל האָט זיך דערפּילט פאַריתומט. דאָס הויז פון שלום אַשן אויף אַרלוזורוב 48 האָט געפּוסטעוועט.

אין אייניקע חדשים אַרום איז אַנגעקומען קיין בת-ים פּאַל-
גנדיקער בריוו פון דער אַלמנה, מאַטילדאַ אַש :

18, Loudoun Rd, N. W. 8.
Primrose 2469.

Mr. Dawid Ben-Ari, Bat-Jam, Israel

March, 17, 1958

טייערער הער בן-ארי,

אין פאַרבינדונג מיט אונדזער ווונטש צו פאַרייביקן
דעם אַנדענק פון מיין מאַן, וויל איך אַיבערגעבן דאָס הויז
אין בת-ים דער שטאַט-פאַרוואַלטונג, ס'זאָל פאַרוואַנדלט
ווערן אין אַ ביבליאָטעק, מוזיי און קולטור-צענטער אין
בת-ים.

כ'וויל אַז דאָס הויז און זיינע טעטיקייטן זאָלן קאָנ-
טראַלירט ווערן פון אַ קאָמיטעט, דעם באַשטאַנד פון
וועלכן איר זאָלט מיר פאַרשטעלן ווי ווייט מעגלעך גיך,
אין הסכם מיט אונדזער שמועס וועגן דעם.

איך גלויב, אַז דאָס הויז וועט דינען די קולטור-אינ-
טערעסן פון דער שטאַט און אין דער זעלבער צייט וועט
עס זיין אַ באַערונג פון מיין טייערן מאַן.

איך האָף אויך, אַז וועגן אַלע פרטים וועגן דער צו-
קונפט פונעם הויז וועט מען מיר מודיע זיין און געבן צו
אַפּראַבירן.

מאַטילדאַ ס. אַש

פרוי שלום אַש

נאָך פאַרהאַנדלונגען מיט אַ צאָל אינסטיטוציעס און פּער-
זענלעכקייטן, איז צוזאַמענגעשטעלט געוואָרן דאָס „קוראַטאָריום

פון בית שלום אשׁ, וואָס האָט דעם 10-טן אויגוסט 1958 אָפּגע-
האַלטן די ערשטע זיצונג אין אַ נישט פּולן באַשטאַנד.

נאָך דער ערשטער זיצונג (און קאָאָפּטירונגען) האָט זיך דאָס
קוראַטאָריום לױף קאָנסטיטואירט אויף פּאַלגנדיקן אופן:
ערן-מיטגלידער: מאַטילדאַ אַשׁ, רות אַשׁ-שאַפּער.

פּאַרזיצער פּון קוראַטאָריום — דוד בן-ארי.
מיטגלידער: ישעיהו אברך, מאיר ווייסגאַל, יעקב זרובבל.

מאַרק יאַרבּלום, שמואל כץ, אברהם סוצקעווער, דב סדן, אליעזר
פינעס, אליעזר פרי, מרדכי צאַנין, אהרן ציזלינג, אנשיל רייס,
חיים שורר, משה שמיר.

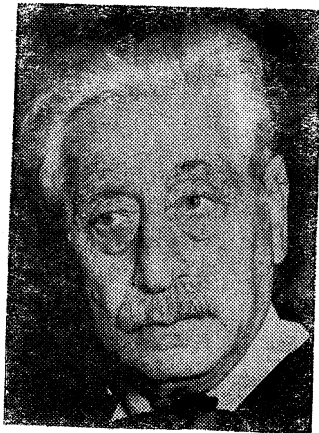
נאָך אַ צאַל זיצונגען פּון קוראַטאָריום, וווּ ס'זענען צווישן
אַנדערע אויך אַרױסגערוקט געוואָרן קאַנדידאַטורן אויפן אַמט
פונעם לייטער פון בית שלום אשׁ — נאָכן באַשטעטיקן דורך
פּרױ מאַטילדאַ אַשׁ דעם קאַנדידאַט, וואָס איז אַרױסגערוקט גע-
וואָרן פון אַ ספּעציעל-באַשטימטער צו דעם צוועק קאָמיסיע — איז
אויף אַ זיצונג פונעם קוראַטאָריום (דעם 17-טן פעברואַר 1960),
באַשטימט געוואָרן, ווי דער לייטער פון הויז, דער קאַנדידאַט
יצחק טורקאָוו. ס'איז באַשלאָסן געוואָרן ער זאָל גלייך צוטריטן
צו דער אַרבעט און ביז פּסח צוגרייטן די דערפּענונג פונעם הויז
פאַרן ברייטערן באַזוך. דעם ערשטן טאָג פּסח 1960 איז בית
שלום אַשׁ פייערלעך דערעפּנט געוואָרן מיט אַן אויסשטעלונג פון
בילדער, וואָס האָבן זיך געפונען אינעם הויז און פון בילדער, וואָס
זענען געשאַנקען געוואָרן פון פאַריזער און ישראליקע קינסט-
לערס. צו דער דערפּענונג זענען געקומען הונדערטער מענטשן
פון בת-ים און דער סביבה און דער באַזוך אין הויז איז געווען
אַ לעבאַפּטיקער די גאַנצע צייט פון דער אויסשטעלונג.

אַ געוויסע צייט זענען איינגעאַרדנט געוואָרן פּרישע אויס-
שטעלונגען (יעדע זעקס וואָכן — צוויי חדשים), ביז ס'איז דער-
עפנט געוואָרן דאָס שטאַטישע קונסט-מוזיי אין דער נייער געגנט
פון בת-ים, רמת-יוסף. די קונסט-אויסשטעלונגען זענען אַריבער

שלום אש אין בתים

צייכנונג פונעם קינסטלער אבא פעניכל

איינס פון די לעצטע פאטאגראפישע איפנאמעס

אינעם שטאַטישן מוזיי און בית שלום אַש איז פאַרוואַנדלט גע-
וואָרן אין אַ סטאַבילער אויסשטעלונג-מוזיי „שלום אַש“. צוויי
צימערן פונעם הויז זענען פאַרבליבן אַזוי, ווי זיי זענען געווען
ביי שלום אַשס לעבן — דאָס עס-צימער און אַרבעט-צימער —
כדי צו קאָנסערווירן די אַטמאָספער פון שלום אַשס היים, די
אַטמאָספער, אין וועלכער ער האָט געשאַפן. די איבעריקע צוויי
צימערן — דער האַל און שלאַפֿצימער — זענען אין גאַנצן געביטן
געוואָרן: אין האַל זענען אויסגעשטעלט שלום אַשס ווערק אין
20 שפראַכן (דערווייל געפינען זיך נישט מער אינעם באַזיץ פון
בית שלום אַש, כאַטש דער דיכטער איז איבערגעזעצט געוואָרן
אין אייניקע און דרייסיק שפראַכן) און פאַרשידענע בילדער;
דאָס שלאַפֿצימער איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ מוזיי-צימער,
ווי דעם אויבן-אַן פאַרנעמט אַ באַגלאַזטע אייזערנע גאַבלאַטע,
אין וועלכער ס'געפינען זיך שלום אַשס נאַטיץ-ביכער און ברור
ליאַנען. דער דאָזיקער אוצר פון מאַטעריאַלן פאַר אַש-פאַרשונג
(גענוי קאַטאַלאָגירט און אויסגעסדרט) איז יאָרנלאַנג געזאַמלט
געוואָרן דורך פרוי מאַטילדאַ אַש, זאָרגפעליק דורך איר אַפגע-
היט געוואָרן און אַ קורצע צייט פאַר איר טויט (זי איז געשטאַרבן
קנאַפע 5 יאָר נאָך איר מאַן און ביז דאָן — געלעבט אַ פאַראַ-
ליזירטע, ביי איר טאַכטער אין לאַנדאָן) איבערגעשיקט געוואָרן
אין בית שלום אַש.

אינעם געוועזענעם שלאַף-צימער געפינט זיך אויך אַ זאַמ-
לונג פון זעלטענע אַנטיקן, אַ צאָל: געשאַנקענע פון דער יידישער
קהילה אין ליוואַרנאַ; אַ טייל פון דער ביבליאָטעק (אין די
קליידער-שענק) און אין אַן אייזערנער שאַנק — כתב־ידן, בריוו,
פרעסע-אויסשניטן — דער שלום אַש-אַרכיוו. צווישן די מאַטע-
ריאַלן — אויך כתב־ידן און בריוו פון אַנדערע שרייבערס און
קינסטלערס. צו די זאַמלונגען פון בריוו און כתב־ידן האָבן אַ
גרויסן צושטייער געגעבן: מלך ראָוויטש (מאַנטרעאַל), מאַרק
טורקאוו (בוענאַס-אירעס), מרדכי צאַנין, אברהם סוצקעווער,

מארק יארבלום (תל-אביב), נחמן מייזל, מענדל עלקין, ח. ש. קאזשדאן (ניו-יארק), שלום אָשם העברעישער פארלעגער שמואל כץ און זיין איבערזעצער דוד סיון.

זייער כאַראַקטעריסטיש איז די מתנה פון אַן אַלטן פענ-סיאַנער — מ. י. הובערמאַן — פון חולון. דער דאָזיקער שלום אָשם לאַנגיעריקער חסיד (אַן אָפּשטאַמיקער פון פּאַלעניץ הינטער וואַרשע) נאָך פון די יוגנט-יאָרן, האָט געשאַנקען דעם בית שלום אָש זיין „אַשיאַנאַ“ — פּרעסע-אויסשניטן און בילדער — וועלכע ער האָט אַנגעהויבן צו זאַמלען נאָך פאַר דער ערשטער וועלט-מלחמה אין פּוילן און האָט זי ממשיך געווען אין משך פון די איבער 40 יאָר, וואָס ער האָט געלעבט אין א״י. אַ מתנה האָט אויך געשאַנקען דער קינסטלער משה בערנשטיין — אַ גרויס בילד, זיין אילוסטראַציע צו שלום אָשם ווערק, צווישן די זאַמל-לונגען, אינעם אַרכיוו „שלום אָש אין טעאַטער“ — אַ צאָל וויכטיקע עקספּאַנאַטן (אַפּישן און פּראַגראַמען) פון „ייוואַ“ אין ניו-יאָרק, פון די קינסטלער זיגמונט טורקאָוו און מאָריס שוואַרץ. פון מאָריס שוואַרצן זענען אויך פאַרבליבן אַ צאָל כתב-ידן פון זיינע דראַמאַטיזאַציעס פון שלום אָשם ווערק, אַ שיינע זאַמלונג אַשיאַנאַ האָט צוגעשיקט שלום אָשם געוועזענער סעקרעטאַר, שלמה ראָזנבערג. צו דער ביבליאָטעק, וואָס ציילט אַ צוויי טויזנט בענד — ס'רוב ביכער, וואָס זענען געווען ביי שלום אָשן אין בת-ים און ביי זיין טאָכטער אין לאַנדאָן — איז אויך צוגעקומען אַ זאַמלונג פון איבער 400 ביכער, אַ מתנה פון „ייוואַ“ אין לאַנדאָן. ביכער-מתנות זענען אַנגעקומען פון „איקוף“ אין ניו-יאָרק און קלענערע — פון אַ צאָל פריוואַטע פּערזאָנען, אין אַלע עקן פון דער יידישער צעשפּרייטיקייט. דער עיקר פון די ביכער: ווערק פון שלום אָשן (אין פאַרשידענע שפּראַכן) און וועגן שלום אָשן.

ווי דערמאָנט זענען דאָס אַרבעטס-צימער און אויפּנעם-צימער געבליבן נישט פאַרענדערט. די אַנפירונג פון בית שלום

אש האט בלויז אוועקגעלייגט אויפן קאמאד 4 אלבאמען מיט בילדער, וואָס זי האָט צונויפגעשטעלט אין אַ כראַנאלאָגישן סדר, — פון שלום אָשן, זיין פּאַמיליע, פריינד — בילדער באַקומענע פון דער פּאַמיליע און פון פריינד. אין די צוויי צימערן געפינען זיך די אַנטיקן-זאַמלונגען און בילדער: פון דעלאַקרואַ, פיסאַראַ, מאָריצי גאַטליב, מיליע, דעגאַ, מאַדיליאַני, לעוויטאַן, שאַגאַל, מענקעס, קיסלינג, קרעמען, מערזער א.אַ. דעם אויבן-אַן פאַר-נעמט שלום אָשס ביוסט אין בראַנז — דאָס ווערק פון סער דזשייקאַב עפשטיין.

זינט דער גרינדונג פון בית שלום אָש זענען אין הויז געווען צענדליקער טויזנטער באַזוכערס פון אַלע עקן וועלט. צווישן די טויזנטער איינשריפטן אין די באַזוכער-ביכער געפינען זיך אַפ-רופן אין אַ צענדליק לשונות, פון פאַרשידענע לענדער, פון באַ-קאַנטע פּערזענלעכקייטן און אומבאַקאַנטע באַזוכערס.

אינעם הויז — און דורכן בית שלום אָש — זענען איינגע-אַרדנט געוואָרן פאַרלעזונגען און לעקציעס אויף פאַרשידענע טעמעס, בעיקר אָבער: אויף ליטעראַריש-קינסטלערישע. יידישע און העברעיִשע שרייבערס, קינסטלערס פון פאַרשידענע לענדער, האָבן זיך שוין באַטייליקט אין די אַוונטן פון בית שלום אָש. נייערט דעם גרעסטן אַנזען האָבן געהאַט די יערלעכע אַקאַדע-מיעס, וואָס זענען איינגעאַרדנט געוואָרן צו שלום אָשס יאַרצייט. אַ סך הונדערטער באַזוכערס פון דער גאַנצער סביבה האָבן אַנ-געפילט דאָן דעם גאַרטן, וואָס פאַרן הויז און די גאַנצע גאַס אַרום (די גאַס ווערט דורך פּאַליציי אָפּגעשלאָסן בעת די אַקאַדעמיעס, נישט געשטערט צו ווערן פון דער באַוועגונג) כדי צו באַערן דעם אַנדענק פונעם גרויסן יידישן שרייבער און דעם גרויסן בירגער פון דער שטאָט בת-ים.

זיין לעצטע היים, דאָס הויז אין בת-ים, איז אַ לעבעדיקע מצבה פאַר שלום אָשן. בית שלום אָש איז אַ לעבעדיקער באַוויזן פון דעם צוזאַמענבונד פון שלום אָשן מיט דער שטאָט בת-ים.

ביכער פון דעם זעלבן מחבר :

- (1) יידיש טעאטער אין פוילן — פארלאג „יידיש בוך“, ווארשע, 1951
- (2) די מאמע אסתר-רחל (ביאגראפישע דערציילונג) — פארלאג „יידיש בוך“, ווארשע, 1953
- (3) סאָוועטישע דראַמאַטורגיע (עסייען) — פארלאג „יידיש בוך“, ווארשע, 1955
- (4) ווארשע, דאָס וויגעלע פון יידישן טעאטער (עסייען) — פארלאג „יידיש בוך“, ווארשע, 1956
- (5) ווארשעווער פורים-שפילער (היסטארישער ראָמאַן) — פארלאג „יידיש בוך“, ווארשע, 1957
- (6) פנימער און מאַסקעס (דערציילונגען: און סקיצן) — פארלאג „דאָס פוילישע יידנטום“, בוענאַס־איירעס, 1960
- (7) אויף מיין וועג „שרייבער און קינסטלער“ (דערמאָנונגען און אַפּשאַצונגען) — פארלאג „דאָס פוילישע יידנטום“, בוענאַס־איירעס, 1964
- (8) י. ל. פּרץ — דער וועקער (מאַנאָגראַפיע) — י. ל. פּרץ־פּאַרלאַג, ישראל, 1965.

בית שלום אש, בת-ים

ארלוזורוב 48, טעלעפאן 864536

דאָס הויז פון שלום אש איז אָפן יעדן טאָג צווישן
4.30 און 6.30 נ.מ. (אחוץ ערב שבת און יום-טוב) ;
שבת און יום-טוב — צווישן 10.30 און 1 בייטאָג.

אין ספעציעלע פאלן — פאר קאלעקטיווע באזוכן
און גרופעס געסט — ווערט אויך דאָס הויז געעפנט
אין אַנדערע שעהן, לויט אַ פריערדיקער פארשטענ-
דיקונג פון די געסט מיט דער אַנפירונג פון הויז.

וועגן רעפעראַטן, אַזונטן און אַנדערע אונטערנעמונגען,
ווערן געגעבן ספעציעלע מעלדונגען.